ऌ ॡ ए ऐ ओ औ । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह इति ।

तत्र चतुर्दशादौ स्वराः ॥ २ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ ये चतुर्दश वर्णास्ते स्वरसंज्ञा भवन्ति । ते च,—अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ इति ।

दश समानाः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ ये दश वर्णास्ते समानसंज्ञा भवन्ति । ते चे,—अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ इति ।

तेषां द्वौ द्वावन्योऽन्यस्य सवर्णौ ॥४॥ तेषां समानानां मध्ये द्वौ द्वौ वर्णावन्योऽन्यस्य परस्परं सवर्णसंज्ञौ भवतः । अआ इई उऊ ऋॠ ऌॡ । तेषां मध्ये विमर्शे ? द्वयोः स्वरयोः पार्थक्येऽपि सवर्णसंज्ञार्थम् ।

श्लोक ।

क्रमेण वैपरीत्येन लघूनां लघुभिः सह ।
गुरूणां गुरुभिः सार्धं चतुर्ध्वेति सवर्णता ॥ १ ॥

ऋकारलृकारौ च ॥ ५ ॥ ऋकारऌकारौ च परस्परं सवर्णसंज्ञौ भवतः । ऋऌ ।

पूर्वो ह्रस्वः ॥ ६ ॥ तयोः सवर्णसंज्ञयोर्मध्ये पूर्वो वर्णो ह्रस्वसंज्ञो भवति । अ इ उ ऋ ऌ ॥

परो दीर्घः ॥ ७ ॥ तयोः सवर्णसंज्ञयोर्मध्ये परो वर्णो दीर्घसंज्ञो भवति । आ ई ऊ ॠ ॡ ॥

स्वरोऽवर्णवर्जो नामि ॥८॥ अवर्णवर्जः स्वरो नामिसंज्ञो

भवति । इई उऊ ऋॠ लृॡ एऐ ओऔ ॥ वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं । स्वरग्रहणे केवलग्रहणम् ।

एकारादीनि सन्ध्यक्षराणि ॥ ९ ॥ एकारादीनि स्वरनामानि सन्ध्यक्षरसंज्ञानि भवन्ति । तानि कानि ए ऐ ओ औ ॥

नित्यं सन्ध्यक्षराणि दीर्घाणि ॥ १० ॥ सन्ध्यक्षराणि नित्यं दीर्घाणि भवन्ति ।

कादीनि व्यञ्जनानि ॥ ११ ॥ ककारादीनि हकारपर्यन्तान्यक्षराणि व्यञ्जनसंज्ञानि भवन्ति । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह ॥

ते वर्गाः पञ्च पञ्च पञ्च ॥ १२ ॥ ते ककारादयो मावसाना वर्णाः पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्चैव वर्गसंज्ञा भवन्ति । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म ॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चाघोषाः ॥ १३ ॥ वर्गाणां प्रथमद्वितीया वर्णाः शषसाश्चाघोषसंज्ञा भवन्ति । कख चछ टठ तथ पफ श ष स ॥

घोषवन्तोऽन्ये ॥ १४ ॥ अघोषेभ्योऽन्ये तृतीयचतुर्थपञ्चमा वर्णा यरलवहाश्च घोषवत्संज्ञा भवन्ति । गघङ जझञ डढण दधन बभम यरलव ह इति ॥

अनुनासिका ङञणनमाः ॥ १५ ॥ अनु पश्चान्नासिका स्थानमुच्चारणं येषां ते अनुनासिकाः । ङञणनमा वर्णा अनुनासिकसंज्ञा भवन्ति । ङञणनम इति ॥

मुद्रक—
भंवरलाल न्यायतीर्थ
श्री वीर प्रेस, जयपुर।

॥ ॐ नमः सिद्धेभ्यः ॥

अथ

कातन्त्ररूपमालाव्याकरणम्

मङ्गलाचरणम् ।

वीरं प्रणम्य सर्वज्ञं विनष्टाशेषदोषकम् ।
कातन्त्ररूपमालेयं बालबोधाय कथ्यते ॥ १ ॥
नमस्तस्यै सरस्वत्यै विमलज्ञानमूर्तये ।
विचित्रालोकयात्रेयं यत्प्रसादात्प्रवर्तते ॥ २ ॥
नमो वृषभसेनादिगौतमान्त्यगणेशिने ।
मूलोत्तरगुणाढ्याय सर्वस्मै मुनये नमः ॥ ३ ॥
गुरुभक्त्या वयं सार्द्धद्वीपद्वितयवर्तिनः ।
वन्दामहे त्रिसङ्ख्योननवकोटिमुनीश्वरान् ॥ ४ ॥
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ५ ॥

अथ संज्ञासन्धिः ।

सिद्धो वर्णसमाम्नायः ॥ १ ॥ सिद्धः खलु वर्णानां समाम्नायो वेदितव्यः । तत्र—अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ

ऌ ॡ ए ऐ ओ औ । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह इति ।

तत्र चतुर्दशादौ स्वराः ॥ २ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ ये चतुर्दश वर्णास्ते स्वरसंज्ञा भवन्ति । ते के,—अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ इति ।

दश समानाः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ ये दश वर्णास्ते समानसंज्ञा भवन्ति । ते के,—अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ इति ।

तेषां द्वौ द्वावन्योऽन्यस्य सवर्णौ ॥४॥ तेषां समानानां मध्ये द्वौ द्वौ वर्णावन्योऽन्यस्य परस्परं सवर्णसंज्ञौ भवतः । अआ इई उऊ ऋॠ ऌॡ । तेषां मध्ये किमत्र ? एकैकयोर्ह्रस्वदीर्घयोः सवर्णसंज्ञार्थम् ।

श्लोकः ।

क्रमेण वैपरीत्येन लघूनां लघुभिः सह ।
गुरूणां गुरुभिः सार्धं चतुर्धेति सवर्णता ॥ १ ॥

ऋकारऌकारौ च ॥ ५ ॥ ऋकारऌकारौ च परस्परं सवर्णसंज्ञौ भवतः । ऋऌ ।

पूर्वो ह्रस्वः ॥ ६ ॥ तयोः सवर्णसंज्ञकयोर्मध्ये पूर्वो वर्णो ह्रस्वसंज्ञो भवति । अ इ उ ऋ ऌ ॥

परो दीर्घः ॥ ७ ॥ तयोः सवर्णसंज्ञकयोर्मध्ये परो वर्णो दीर्घसंज्ञो भवति । आ ई ऊ ॠ ॡ ॥

स्वरोऽवर्णवर्जो नामी ॥८॥ अवर्णवर्जः स्वरः नामिसंज्ञो

भवति । इई उऊ ऋॠ लृ ए ऐ ओ औ ॥ वर्णमध्ये सवर्णमवर्णं । कारग्रहणं रूपग्रहणम् ।

एकारादीनि सन्ध्यक्षराणि ॥ ९ ॥ एकारादीनि स्वरनामानि सन्ध्यक्षरसंज्ञानि भवन्ति । तानि कानि ए ऐ ओ औ ॥

नित्यं सन्ध्यक्षराणि दीर्घाणि ॥ १० ॥ सन्ध्यक्षराणि नित्यं दीर्घाणि भवन्ति ।

कादीनि व्यञ्जनानि ॥ ११ ॥ ककारादीनि हकारपर्यन्तान्यक्षराणि व्यञ्जनसंज्ञानि भवन्ति । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह ॥

ते वर्गाः पञ्च पञ्च पञ्च ॥ १२ ॥ ते ककारादयो मकारान्ता वर्णाः पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्चैव वर्गसंज्ञा भवन्ति । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म ॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चाघोषाः ॥ १३ ॥ वर्गाणां प्रथमद्वितीया वर्णाः शषसाश्चाघोषसंज्ञा भवन्ति । क ख च छ ट ठ त थ प फ श ष स ॥

घोषवन्तोऽन्ये ॥ १४ ॥ अघोषेभ्योऽन्ये तृतीयचतुर्थपञ्चमा यरलवहाश्च घोषवत्संज्ञा भवन्ति । गघङ जझञ डढण दधन बभम यरलव ह इति ॥

अनुनासिका ङञणनमाः ॥ १५ ॥ अनु पश्चान्नासिकया स्थानमुच्चारणं यस्येति अनुनासिकः । ङञणनमा वर्णा अनुनासिकसंज्ञा भवन्ति । ङञणनम इति ॥

अन्तस्था यरलवाः ॥ १६ ॥ अन्ते तिष्ठन्तीत्यन्तस्थाः। यरलवा इत्येते वर्णा अन्तस्थसंज्ञा भवन्ति ॥ यरलव ॥

ऊष्माणः शषसहाः ॥ १७ ॥ ऊष्म उष्ण धर्ममुष्णन्तीति। शषसहा इत्येते वर्णा ऊष्मसंज्ञा भवन्ति। शषसह।

अः इति विसर्जनीयः ॥ १८ ॥ येन विना यदुच्चारयितुं न शक्यते स उच्चारणार्थो भवति। अकार उच्चारणार्थः। यथा अपि तु। कुमारीस्तनयुग्माकारविसर्गो विसर्जनीयसंज्ञो भवति।

श्लोक

मुखमध्यासनस्थस्य कुमारीस्तनयुग्मवत्।
नेत्रयुग्मसवर्णस्य विसर्गोऽयमिति स्मृतः ॥ १ ॥

ᳵक इति जिह्वामूलीयः ॥ १९ ॥ अकार उच्चारणार्थः। वज्राकृतिवर्णो जिह्वामूलीयसंज्ञो भवति। ᳵक ॥

ᳶप इत्युपध्मानीयः ॥ २० ॥ अकार उच्चारणार्थः। गजकुम्भाकृतिवर्ण उपध्मानीयसंज्ञो भवति। ᳶप ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥२१॥ अकार उच्चारणार्थः। बिन्दुमात्रो वर्णोऽनुस्वारसंज्ञो भवति ॥ अं ॥

लोकोपचाराद्ग्रहणसिद्धिः ॥२२॥ लोकानामुपचारो व्यवहारः। तस्मादिहानुक्तस्यापि व्याकरणस्य ग्रहणस्य सिद्धिर्ज्ञातव्येति तद्यथा। तत्र ? तथा ग्रामो गम्यते इत्युक्तेऽयं ग्रामाय गम्यते-ऽर्थः।

इति समासंज्ञाप्रक्रिया।

अथ स्वरसन्धिरुच्यते ।

कः सन्धि । पूर्वोत्तरवर्णानामव्यवधानेन परस्परेण सन्धानं संश्लेष सन्धि ॥ तत्र अम्बुदयः । कान्ता आगता । दधि इदम् । नदी ईहते । वसु उत्तमो । वधू ऊढा । पितृ ऋषभ । मातृ ऋकारेण । कॄ ऋकार । कॄ ऋकारेण । इति स्थिते ।

अनतिक्रमयन्विश्लेषयेत् ॥ २३ ॥ संहितान्वर्णान् अनतिक्रमयन् विश्लेषयेत् इति विश्लेषः ॥

समानः सवर्णे दीर्घीभवति परश्च लोपम् ॥ २४ ॥ समानसंज्ञो वर्णो दीर्घीभवति सवर्णे परे परश्च लोपमापद्यते । सर्वत्र ह्रस्वा दीर्घ । समानतो ह्रस्वाभावे परलोप ।

श्लोकः ।

अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ।
पूर्वे दीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥१॥

व्यञ्जनमस्वरं परवर्णं नयेत् ॥ २५ ॥ अस्वरं व्यञ्जनं परवर्णं नयेत् । वनाम्बुदयः । कान्तागता । दधीदम् । नदीहते । वसूत्तमो । वधूढा । पितृषभ । मातॄकारेण । कॄकार । कॄकारेण । इति सिद्धं पदम् ॥ एवं होतॄकार । होतृ ऋकार । इति विग्रहः । अत्र समानः सवर्णे दीर्घो भवति इत्यादिना दीर्घत्वम् । होतृ ऋकार इति स्थिते ।

ऋति ऋवर्णलोपो वा ॥ २६ ॥ ऋति परे ऋवर्णलोपो वा भवति । होतृकार । देव इन्द्र । अमला इन्दम् । इति स्थिते ।

अवर्ण इवर्णे ए ॥ २७ ॥ इवर्णे परे अवर्णस्य ए भवति

परस्य लोपमापद्यते । वर्णमल्प सवर्णमल्पम् । देवेन्द्र । कन्दे
यम् ॥ इह ईशा । बालक ईशा । इति सिद्धे ।

इसदाहृतयोरीलापस्य लोप ॥२८॥ इसदाहृत
रम लोपो भवति ईशायां परतः । इहीशा । बालईशा ॥ मन
ईशा । इति सिद्धे ।

मनस' सस्य च ॥२९॥ मनसोऽस्य सस्य च लोपो भवति ईशा
परतः । मनीशा ॥ गन्ध उत्कम । माला अवा । इति सिद्धे ।

उवर्णे ओ ॥ ३० । अवर्णे परे अवर्ण ओ भवति पर
लोपमापद्यते । गन्धोत्कम । मालोवा ॥ वन उवार । सा उवारे
इति सिद्धे ।

ऋवर्णे अर् ॥३१॥ ऋवर्णे परे अवर्णे अर् भवति पर
लोपमापद्यते । पूर्वस्वरममुपरि परस्यागमन ॥

रेफान्तस्य द्वित्वमशिरो वा ॥ ३२ ॥ रेफ
न्तस्य वर्णस्य द्वित्वं भवत्यशिरो वा ।

श्लोकः ।

तुंबुरु दसकाण्डं च तैलं मलयुपाणतम् ॥
स्वमावात्पूर्वमायाति रेफस्यैवाग्रतो गतिः ॥ १
इति महाबुद्धिसम्पन्नेन रेफस्यापूर्वागमनं ।

शिरिति शषसयः ॥३३॥ शषसहा वर्णा शिरसंज्ञा भ
न्ति । वनस्पतिः । सस्करिष ॥ भाव भावम् । प भावम् । भस
भाव र । परस्पर भावम् । अम्मा भावम् । रा भावम् । इति सिद्धे

भावभवमननरसस्वरकम्मसरणानामुपकेऽरो दीर्घः ॥३४

प्रवादीनां अरा दीर्घो भवति ऋणे परे । प्रवत्सतरादिकम्बलवसनात् । प्रार्णम् । मार्णम् । वसनार्णम् । वत्सतरार्णम् । कम्बलार्णम् । दशार्णम् ॥ शीत ऋतः । दुःख ऋतः इति स्थिते ।

ऋते च तृतीयासमासे ॥२५॥ तृतीयासमासे अरो दीर्घो भवति ऋते च परे । शीतेन ऋतः शीतार्तः । दुःखेन ऋतः दुःखार्तः । तृतीयासमास इति किम् । परमश्चासौ ऋतश्च परमर्तः ॥ तव ऌकारः । सा ऌकारेण । इति स्थिते ।

ऌवर्णे अल् ॥२६॥ ऌवर्णे परे अवर्णस्य अल् भवति परस्य च लोपमापद्यते । तवल्कारः । साल्कारेण ॥ तव एषा । सा ऐन्द्री । इति स्थिते ॥

एकारे ऐ ऐकारे च ॥२७॥ एकारे ऐकारे च परे अवर्णस्य ऐर्भवति परस्य च लोपमापद्यते । तवैषा । सैन्द्री ॥ स्व ईरम् । स्व ईरिणी । स्व ईरी इति स्थिते ।

स्वस्यैरैरिणीरिषु ॥२८॥ स्वस्याकारस्य ऐर्भवति ईर ईरिणी ईरिषु परतः परस्य लोपमापद्यते । स्वैरम् । स्वैरिणी । स्वैरी ॥ अद्य एव । इह एव । इति स्थिते ।

एवे चानियोगे नित्यम् ॥२९॥ अनियोगेऽवर्णस्य नित्यं लोपो भवति एवे च परे । अद्येव । इहेव । नियोगे तु अद्यैव गच्छ । इहैव तिष्ठ ॥ तव ओदनम् । सा औपगवी । इति स्थिते ।

ओकारे औ औकारे च ॥३०॥ ओकारे औकारे च परे अवर्णस्य और्भवति परस्य च लोपमापद्यते । तवौदनम् । सौपगवी ॥

“प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानां पाञ्चरेतराः । स प्रवदति

प्रेजयति । परा ओजति परोजति ॥ इत्येवमस्योर्वा । उप एति । उपैति ।
उप एधते उपैधते ॥ मासमर्धयोर्वा ॥ उप ऋकारीयति उपार्कारीयति ।
प्र ओषधीयति प्रोषधीयति प्रौषधीयति अद्य ओम् । सा ओम् ।
इति स्थिते ॥

ओमि च ॥५१॥ अवर्णस्य नित्यं लोपो भवति ओमि च परे । अद्योम् । सोमित्यवोचत् ॥ बिम्ब ओष्ठः । स्थूल ओतुः । इति स्थिते ।

ओष्ठौत्वोः समासे वा ॥ ५२ ॥ अवर्णस्य लोपो वा भवति ओष्ठौत्वोः परतः समासविषये । बिम्बमिव ओष्ठौ यस्यासौ बिम्बोष्ठः । बिम्बौष्ठः । स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । असमासे तु ह पुत्रौष्ठं पश्य । अधरौष्ठं पश्य ॥ अक्ष ऊहिनी । इति स्थिते ।

अक्षस्य ऊहिन्याम् ॥ ५३ ॥ अवर्णलोपो भवति ऊहिन्यां परतः परस्य चासमासपक्षे । अक्षौहिणी सेना ॥ प्रस्यैषैष्योरच ॥ प्र ऊढः प्रौढः । प्र ऊढिः प्रौढिः ॥ स्वैरस्वैरिणोः । प्र एषः प्रैषः । प्र एष्यः प्रैष्यः । दधि अत्र । नदी एषा । इति स्थिते ।

इवर्णो यमसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ ५४ ॥ इवर्णो यमापद्यते असवर्णे परे न च परो लोप्यः । दध्यत्र । नद्येषा ॥ मधु अत्र । वधू आसनम् । इति स्थिते ।

वमुवर्णः ॥ ५५ ॥ उवर्णो वमापद्यते असवर्णे परे न च परो लोप्यः । मध्वत्र । वध्वासनम् ॥ पितृ अर्थः । मातृ अर्थः । इति स्थिते ।

रमृवर्णः ॥ ५६ ॥ ऋवर्णो रमापद्यते असवर्णे परे न च

यथा श्रोण्यः । पित्रर्थः । मात्रर्थः ॥ लृ अनुबन्धः । लृ आकृतिः । इति स्थिते ।

लृल्लृवर्णः ॥ ४७ ॥ लृवर्णो समाप्यते असवर्णे परे स च यथा श्राव्यः । लनुबन्धः । लाकृतिः ॥ ने अनम् । चे अनम् । इति स्थिते ।

ए अय् ॥ ४८ ॥ एकारो अय् भवति असवर्णे परे स च यथा श्रोत्यः । नयनम् । चयनम् ॥ नै अकः । पै अकः । इति स्थिते ।

ऐ आय् । ४९ ॥ ऐकार आय् भवत्यसवर्णे परे स च यथा श्राव्यः । नायकः । पायकः ॥ लो अनम् । पो अनम् । इति स्थिते ।

ओ अव् ॥ ५० ॥ ओकारो अव् भवति असवर्णे परे स च यथा श्राव्यः । लवनम् । पवनम् ॥ लौ अकः । पौ अकः । इति स्थिते ।

औ आव् ॥ ५१ ॥ औकार आव् भवत्यसवर्णे परे स च यथा श्राव्यः । लावकः । पावकः ॥ गो अजिनम् इति स्थिते ।

गोर इति वा प्रकृति ॥ ५२ ॥ गोशब्दस्य वा प्रकृतिर्भवत्यकारे परे । गो अजिनम् । गोऽजिनम् । गवाजिनम् ॥ गोअ ग्रौ । गोईहा । गो इन्द्रौ । गो एकडौ । इति स्थिते ॥

अव स्वरे ॥ ५३ ॥ गोशब्दस्य अवादेशो वा भवति स्वरे परे । गो अग्रौ । गवाग्रौ । गाग्रौ । गवीहा । गवीहा । गवाग्रौ । गवुष्ट्रौ । गवैडकौ । गवडकौ ॥ गो अक्षः । गो इन्द्र । इति स्थिते ।

अवेन्द्रयोर्नित्यम् ॥ ५४ ॥ गोशब्दस्य नित्यमवादेशो भवति अक्षेन्द्रयोः परतः । गवाक्षः । गवेन्द्रः ॥ ते अत्र । तस्मै

आसनम् । पटा इह । असौ इन्दुः । इति स्थिते ।

अयादीनां यवलोपः पदान्ते न वा लोपे तु प्रकृतिः ॥ १५ ॥ पदान्ते वर्तमानानाम् अयादीनां यवयोर्लोपो भवति न वा यत्र तु प्रकृतिश्च भवति । त आहुः । तयाहुः । तस्मा आसनम् । तस्मायासनम् । पट इह । पटविह । असा इन्दुः । असाविन्दुः ॥ ने अ अयः । रै अ अयः । भै अ अकः । भो अ इन्दुः । रिपु इ इयक । इति स्थिते ।

स्वरजौ यवकारावनादिस्थौ लोप्यौ व्यञ्जने ॥ १६ ॥ अनादिस्थौ स्वरजौ यवकारौ लोप्यौ भवतो व्यञ्जने परे । नायकः । रायकः । भायकः । भविन्दुः । रिपुयक ॥ ते अत्र । पटो अत्र । इति स्थिते ।

एदोत्परः पदान्ते लोपमकारः ॥ १७ ॥ एदोद्भ्यां पदान्ते वर्तमानाभ्यां परोऽकारो लोपमापद्यते । तेऽत्र । पटोऽत्र ॥ देवो गृहम । पटु हसः । मातृ सुखम् । वस पद्म । रै धृतिः । गो मतिः । नौ यानम ।

न व्यञ्जने स्वराः सन्धेयाः ॥ १८ ॥ व्यञ्जने परे स्वराः सन्धानीया न भवन्ति ॥ पितृ यम् । भातृ कम् । मातृ यम् इति स्थिते ॥

र ऋतस्तद्धिते ये ॥ १९ ॥ ऋतो रो भवति तद्धिते य परे । पितुरिदम् पित्र्यम् । एवं भ्रात्र्यम् । मात्र्यम् ॥ गोयूतिः इति स्थिते ॥

गव्यूतिरध्वमाने ॥ २० ॥ अध्वमाने गव्यूतिरिति निपा-

स्रम् । गवां यूतिः गव्यूतिः ॥

इति स्वरसन्धिः ।

अथ येषां स्वराणामेव सन्धिकार्य्ये प्राप्ते तथापि स्वरूपमेव प्रकृतिभाव उच्यते । यथा आदरपूर्व्वकम् । ना गृहि । अ अपेहि । इ इन्द्र पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवम् । इति स्थितम् ॥

ओदन्ता अइउआ निपाताः स्वरे प्रकृत्या ॥६१॥

ओदन्ता निपाता अ इ उ आ एते च निपाताः स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठन्ति । आङ्वर्जनानुरोधेन कस्मात् निपातनमिष्यते ।

श्लोकः ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ॥
आङनुबन्धो विज्ञेयो वाक्यस्मरणयोर्नतु ॥ १ ॥

ईषदर्थे-आ उष्णम्-ओष्णम् । क्रियायोगे आ इहि एहि । मर्यादायां आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् । अभिविधौ आ आर्येभ्यः आर्येभ्यो ऽध्यागमनमकुर्वन्तस्मिन् । वाक्य- आ एवं किल मन्यसे । स्मरणे आ एवं किल तत् । अस्मरणम् अतो ङित्त्वाभावः ॥ अहो ईशाः । उतो इमे । इति स्थितम् ।

द्विवचनमना ॥ ६२ ॥ अन्तभूतं द्विवचनं स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठति । ईदूदेदन्तं परिभाषया मन्तव्यम् प्रकृतिभावः ।

मनीषादीनां वा ॥ ६३ ॥ मणीवादीनां वा सन्धिर्भवति । मणी इव मणीव । दंपती इव दम्पतीव । अमुके अत्र अमुकेऽत्र इति स्थितम् ।

न मात्रेन्द्व ॥ ६४ ॥ मात्राया परमनपूर्वं स्थितं

स्वरे परे प्रकृत्या न तिष्ठति । अमुकेऽत्र तिष्ठत ॥ अमी अश्वाः । अमी एडकाः । अमी ऋक्षाः । अमी आदित्यरश्मय इति स्थिते ।

बहुवचनममी ॥ ६५ ॥ बहुवचनान्तममी रूपं स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठति । आगच्छ भो देवदत्तात्र । उत्तिष्ठ भो यज्ञदत्त ३ अत्र । आयाहि भो विष्णुमित्र३इह । इति स्थिते ।

अनुपदिष्टाश्च ॥ ६६ ॥ अक्षरसमाम्नायेऽनुपदिष्टाः प्लुताः स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठन्ति ॥ सुश्लोक ३ इति । इति स्थिते ।

नेतौ ॥ ६७ ॥ प्लुतस्य इतिशब्दे परे सन्धिकार्यनिषेधो न भवति । अहो सुश्लोकेति । दूराह्वाने गाने रोदने च प्लुतास्ते बोध्याः सिद्धाः ॥

श्लोकः ।

एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥१॥

इति प्रकृतिभावसन्धिः ।

अथ व्यञ्जनसन्धिरुच्यते ।

वाक् अत्र । वाक् गच्छति । अप् अत्र । अप् गच्छति । षट् अत्र । षट् गच्छन्ति । तत् अत्र । तत् गच्छति । ककुप् आस्ते । ककुप् जयति । इति स्थिते ।

वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयान् ॥ ६८ ॥ पदान्ता वर्गप्रथमाः स्वरेषु घोषवत्सु च परेषु स्ववर्गतृतीयानापद्यन्ते । वर्गप्रथमास्तितमे कस्थानानाम् । वागत्र । वाग्गच्छति । अबत्र । अब्गच्छति । षडत्र । षड्गच्छन्ति । तदत्र । तद्गच्छन्ति । ककुबास्ते ।

• चतुर्वर्गति। महतिमस्यस्य पर्यायिभाग मयिपम्पाअर्थिपिभाय मर्हनिमस्यपर्यायिभाग यत्र तत्र नित्य सन्धिमय भवति। यत्र पर्यायिमाणस्तत्र विकल्पम सन्धिमस्य भवति इति। सिद्धम ॥ वाङ् मनी। त्वप् मात्रन। षट् मुग्धनि। तत् नयनम। त्रिष्टुप् मिनाति। इति सिद्ध।

प्रथम पञ्चमास्त्रिणोराघरा ॥ ६६ ॥ पदान्ता पदाद मा प्रथम परे मवगरप्रमानारगन्त पूर्व राम वा। वाङ्मनी। वाग्मनी। षण्मात्रम। षण्मात्रम। षड्मुग्धनि। षट्मुग्धनि। तन्नयनम्। तद्नयनम। त्रिष्टुम्मिनाति। त्रिष्टुब्मिनाति ॥

प्रत्यये प्रथम पञ्चमादित्यम् ॥ ७ ॥ पदान्ता पदा- धमा नित्य परगपप्रमानारगमं प्रत्ययप्रथम पर। वाङ्मात्रम। वा ङ्मात्रम। षण्मात्रम। तन्मयम। ककुम्मात्रम ॥ वाक् शुर। षट् शत। षट् रत्ना। तत् चेतम। त्रिष्टुब् नूतम इति सिद्ध।

दगवचनम्य ज्ञाता तथापदरपार्थ्वमार्ग न च ॥ ७१ ॥ दान्त्यस्य वर्णमध्य शब्दस्य तथापदरसार्थ्वमार्गान्त तथा ॥ वाग्धुर। वाङ् शुर। षड्ढत। षड्ढत। वन्द्रगमा। तद्रत्ना। तद्धेतम। तच्चेतम। त्रिष्टुब्भूतम। त्रिष्टुब्भूतम ॥ तत् नतर्ह। तत् मात्मन इति सिद्ध।

मानुनासिकस्वरोऽनुस्वरश्च ॥ ७२ ॥ पदान्तस्य पु पद स्वरादुस्वरमाना सवा। तदुस्वरत ववरत। तावरन्त मन्दुरावन्दुई सिद्ध ॥ वर्ष दैन। वर्ष दर्शे। वृह दर्शन। तत् हैमः। बकु तरा इति सिद्ध।

तृतीय तदवाद पूर्वस्य न च ॥ ७३ ॥ तैन

पदान्तेभ्यो वर्गप्रथमेभ्य परो हकारः पूर्वचतुर्थमापद्यते न वा । वा-ग्घीनः । वाग्हीनः । अज्झली । अच्हली । षड्ढलानि । षड्हलानि । तद्धितम् । तद् हितम् । ककुब्भासः । ककुब्हासः । तेभ्योऽत्रवर्ग-स्वरयवरन्तिस्थयम् । तेन वाग्यमयति । भवति महत्वं प्रथी-पमतन्मनस्कार्यम् । पुनरपि स वा महत्तुल्यमनिकल्पनिरूप-णेन ॥ तत् लुनाति । तत् चरति । तत् छादयति । तत् जयति । तत् झषयति । तत् ञकारेण । तत् टीकते । तत् ठकारेण । तत् डीनम् । तत् ढौकते । तत् णकारेण । इति स्थिते ।

पररूपं तकारो लचटवर्गेषु ॥ ७४ ॥ पदान्तस्तकारो लचटवर्गेषु परेषु पररूपमापद्यते । तल्लुनाति । तच्चरति ।

धुड्व्यञ्जनमनन्तस्थानुनासिकम् ॥ ७५ ॥ अन्तस्थानु-नासिकवर्जितं व्यञ्जनं धुट्संज्ञं भवति ।

पदान्ते धुटां प्रथमः ॥७६॥ पदान्ते वर्त्तमानानां धुटामन्त-रतमः प्रथमो भवति ॥

धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥७७॥ धुटां तृतीयो भवति चतुर्थेषु परेषु । तज्झषयति । तज्जयति । तञ्ञयति । तञ्ञकारेण । तड्डीक-ते । तड्ढकारेण । तड्डीनम् । तड्ढौकते । तण्णकारेण ॥ तत् शेते । तत् श्लक्ष्णम् । इति स्थिते ॥

चं शे ॥७८॥ पदान्तस्तकारश्चकारमापद्यते शकारे परे ॥

श्लोकौ ।

चं शे व्यर्थमिदं सूत्रं पठ्यते शर्ववर्मणा ।
तस्योत्तरपदं ब्रूहि यदि वेत्सि कलापकम् ॥ १ ॥
मूढधीस्त्वं न जानासि छत्वं किल विधीयते ।

अन्तरपदे पदान्ते मूर्ते वंशे व्यवस्थितम् ॥ २ ॥

तप् शाने। तप् शासनम् ॥ कुङ् आस्ते। सुगण् अत्र। पचन् इह। घ्नन् आस्ते। इति स्थिते।

अन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ७९ ॥ धातुलिङ्गयोरन्त्यवर्णात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञो भवति।

ङणना ह्रस्वोपधा स्वरे द्विः ॥ ८० ॥ ह्रस्वोपधा। पदान्ता ङणना स्वरे परे द्विर्भवन्ति। कुङ्ङास्ते। सुगण्णत्र। पचन्निह। घ्नन्नास्ते। अत्र स्पृष्टलोपम्य इत्यादिना स्वरे प्राप्ते (असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे) अन्तरङ्गे कार्ये कृते सति बहिरङ्गं कार्यमसिद्धं भवति। इति [illegible] सति द्वित्वनिषेधः। पूर्व [illegible] कृते परत्वाद्द्वित्वं प्राप्तं सति। [illegible] विप्रतिषेधे [illegible] पचन्॥ भवान् चरति। भवान् छादयति। इति स्थिते।

नोऽन्त्यस्य चछयोः शकारमनुस्वारपूर्वम् ॥ ८१ ॥ पदान्तस्य नकारस्य चछयोः परयोः शकारमापद्यते अनुस्वारपूर्वम्। भवांश्चरति। भवांश्छादयति ॥ भवान् टीकते। भवान् ठकारेण। इति स्थिते।

टठयोः षकारम् ॥ ८२ ॥ पदान्तो नकारः टठयोः परयोः षकारमापद्यते अनुस्वारपूर्वम्। भवांष्टीकते। भवांष्ठकारेण ॥ भवान् तरति। भवान् थुडति। इति स्थिते।

तथयोः सकारम् ॥ ८३ ॥ पदान्तो नकारस्तथयोः परयोः सकारमापद्यतेऽनुस्वारपूर्वम्। भवांस्तरति। भवांस्थुडति ॥ नृन् पाहि। इति स्थिते।

नृनः पे वा ॥ ८४ ॥ नृशब्दस्य पदान्तो नकारोऽनुस्वार

पदान्तस्था वागमपमध्य परा ह्रस्वात् पूर्वमनुपमानस्तन न वा । वा-र्यानि । वार्य्यान । सम्यग्गी । साद्वर्गी । षड्दर्शनि । षड्दर्शनि । नक्षिम्म । तद् हिम्म । ककुम्मास्त । ककुभूहाम । तस्योपदर्शं स्वरव्यवर्गमिश्रणम् । तत सागप्लुत्यपति । गच्छति मदगु एषि समनन्तरस्वरमध्यम । पुनरपि न वा मदमानुस्वरव्यवहितानिग्रह-धम ॥ तन सुम्यनि । तन् चरति । तन प्राणपति । तन जपति । तन् मधुमति । तत मरारस्तु । तत टीकत । तन टकारस्तु । तत डीनम । तन डीकत । तन णकारस्तु । इति सिद्धम् ।

परस्य तथा। समवर्गेषु ॥ ७४ ॥ पदान्तस्थमकारो समपदवर्गेषु परेषु परसवर्णमापद्यते । तत्त्रुमाति । तवरति ।

पुङ्क्तिपञ्चनमन्तस्थानुनासिकम् ॥ ७५ ॥ मनस्यानु-नासिकसञ्ज्ञं व्यञ्जनं पुटसंज्ञ भवति ।

पदान्ते पुटौ प्रथमः ॥७ ॥ पदान्ते धम मामान्ते पुटामन्त-रस्य प्रथमा भवति ॥

पुटौ तृतीयस्वतुर्थेषु ॥७७॥ पुटौ तृतीया भवति चतुर्थेषु परेषु । तज्जायपति । तद्धरति । तद्धरवनि । तद्भवरेख । तट्टीक । तड्डारस्य । तन्नितम । तड्डीकन । तत्तकारस्य ॥ तन् गम । तन् रूपनम् । इति सिद्ध ॥

धं धे ॥७८॥ पदान्तस्थकारस्वकारमापद्यते शकार परे ॥

श्लोकौ ।

धंधे व्यञ्जमिदं सूत्रं यदुक्तं शार्ङ्गधनया ।
तस्योपदर्शं ब्रूहि यदि वेत्सि कलापकम् ॥ १ ॥
पृथ्वीदर्शं म जानासि सूत्रं किञ्च विमापया ।

यत स्पर्शे परे । त्व सुनासि । त्व रमसि । त्व यासि । त्वं वससि । (सम्राट् संज्ञायाम्) । सम्पूर्वात् राजतेश्च किम्पनुस्वाराभावो निपात्यते । सं राजते सम्राट् ॥

विरामे वा ॥६२॥ पदान्तो मकारोऽनुस्वारमापद्यते न वा विरामे । देवानां । देवानाम् । पुरुषाणां । पुरुषाणाम् । देवं । देवम् ॥ त्वम् करोषि । त्वम् चरसि । त्वम् टीकसे । त्वम् तरसि । त्वम् पचसि । इति स्थिते ।

वर्गे तद्वर्गपञ्चमं वा ॥ ६३ ॥ पदान्तो मकारो वर्गे परे तद्वर्गपञ्चममापद्यते न वा । त्वङ्करोषि । त्वं करोषि । त्वञ्चरसि । त्वं चरसि । त्वण्टीकसे । त्वं टीकसे । त्वन्तरसि । त्वं तरसि । त्वम्पचसि । त्वं पचसि ॥ त्वम् यासि । त्वम् वरसि । त्वम् लोकसे । इति स्थिते ।

यवलेषु वा ॥ ६४ ॥ पदान्तो मकारः पररूपमापद्यते वा यवलेषु परत । त्वय्यासि । त्वं यासि । त्ववँरसि । त्वं वरसि । त्वल्लोकसे । त्वं लोकसे ॥

इति व्यञ्जनसन्धिः ।

अथ विसर्जनीयसन्धिरुच्यते ।

कः चरति । कः छादयति । इति स्थिते ।

विसर्जनीयश्चे छे वा शम् ॥६५॥ चे वा छे वा परे विसर्जनीयः शमापद्यते । कश्चरति । कश्छादयति । इति सिद्धम् ॥ कः टीकते । कः ठकारेण । इति स्थिते ।

टे ठे वा षम् ॥ ६६ ॥ टे वा ठे वा परे विसर्जनीयः

पूर्व सकारं वाऽऽपद्यते चकारे परे । मृसाति । मृष्याति ॥

पदान्तः शादीन् ॥ ८५ ॥ पदान्तो नकारः शादीन्वा प्राप्नोति । भवाञ् चरति । भवाञ्छादयति । भवाण्टीकते । भवाण्ठकारेण । भवान् तरति । भवान् थुडति ॥ भवान् हुनति । भवान् किर्षति इति स्थिते ।

ले लम् ॥ ८६ ॥ पदान्तो नकारो लकारमापद्यते लकारे परे ।

अनुस्वारहीनम् ॥ ८७ ॥ नां चकारस्योपरिस्थत्वात् शकारादीनि हीनत्वादनुस्वारो नास्ति । भवाल्लुनाति । भवाल्लिखति ॥ भवान् जयति । भवान् झषति । भवान् ञकारेण । भवान् शेते इति स्थिते ।

जझञशकारेषु ञकारम् ॥ ८८ ॥ पदान्तो नकारो जझञशकारेषु परेषु ञकारमापद्यते । भवाञ्जयति । भवाञ्झषति । भवाञ्ञकारेण । भवाञ्शेते ॥ कुर्वन् शूरः । अस्य पाक्षिकत्वे वैरूप्यम् इति स्थिते ।

शि न्चौ वा ॥ ८९ ॥ पदान्तो नकारो न्चौ वा प्राप्नोति शकारे परे । चवर्गे चवर्गस्थाने चवर्गौ । इति पञ्चम स्थाने । कुर्वञ्छूरः कुर्वञ्च्छूरः कुर्वञ्शूरः ॥ भवान् डीन । भवान् ढौकते । भवान् णकारेण । इति स्थिते ।

डढणेषु णम् ॥ ९० ॥ पदान्तो नकारो णकारमापद्यते डढणेषु परतः । भवाण्डीन । भवाण्ढौकते ॥ भवाण्णकारेण ॥ त्वम् कुर्वासि । त्वम् रमसे । त्वम् यासि । त्वम् वससि । इति स्थिते ।

मोऽनुस्वारं व्यञ्जने ॥ ९१ ॥ पदान्तो मकारोऽनुस्वारमाप-

कष्ठीवति । कः ष्ठीवति । कस्तौति । कः स्तौति ॥ कः शेते । कः षण्डे । कः साधु । इति स्थिते ।

शे षे से वा वा पररूपम् ॥१०३॥ शे वा षे वा से वा परे विसर्जनीयः पररूपमापद्यते न वा । कश्शेते । कः शेते । कष्षण्डे । कः षण्डे । कस्साधु । कः साधु ॥ कः अर्थ । कः अत्र । इति स्थिते ।

उभकारयोर्मध्ये ॥ १०४ ॥ उभयोरकारयोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । कोऽर्थ । कोऽत्र ॥ कः गच्छति । कः धावति । इति स्थिते ।

अघोषवतोश्च ॥ १०५ ॥ अकारघोषवतोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । कोगच्छति । कोधावति ॥ कः इह । कः उपरि । कः एष । इति स्थिते ।

अपरो लोप्योऽन्यस्वरे यं वा ॥ १०६ ॥ अकारात्परो विसर्जनीयो लोप्यो भवति यं वाऽऽपद्यते अन्यस्वरे परे । यत्राभ्यो-ऽत्र लघुप्रयत्नं न च विरूपार्थं ॥

न विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिः ॥ १०७ ॥ विसर्जनीयलोपे कृते पुनः सन्धिर्न भवति । क इह । कयिह । क उपरि । कयुपरि । क एष । कयेष ॥ देवा आहुः । भो अत्र । इति स्थिते ।

आभोभ्यामेवमेव स्वरे ॥ १०८ ॥ आकारभोशब्दाभ्यां परो विसर्जनीय एवमेव भवति यं वाऽऽपद्यते स्वरे परे । देवा आहुः । देवायाहुः । भो अत्र । भोयत्र ॥ भगो अत्र । अघो अत्र । इति

मध्यरमापद्यते । कश्शेते । कस्सरति ॥ कः सरति । कः सुरति । इति स्थिते ।

शे षे सा सम् ॥ ९७ ॥ शे षे वा से वा परे विसर्जनीय समामापद्यते । कश्शरति । कस्सुरति ॥ कः करोति । कः खनति । इति हि स्थिते ।

कखयोर्जिह्वामूलीयं न वा ॥ ९८ ॥ कखयोः परयो विसर्जनीयो जिह्वामूलीयमापद्यते न वा ।

जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ च ॥ ९९ ॥ जिह्वामूलीयमुपध्मानीयं च परं वर्णं नयेत् । कx करोति । कः करोति । कx खनति । कः खनति ॥ कः पचति । कः फलति । इति स्थिते ।

पफयोरुपध्मानीयं न वा ॥ १०० ॥ पफयोः परयोर्विसर्जनीय उपध्मानीयमापद्यते न वा । क ᳶपचति । कः पचति । क ᳶफलति । कः फलति ॥ कः पुराणिस्तम्भते । कः दृशाविस्तम्भते । पुरुषः त्सरुकः । कः क्षमः । कः ष्मापति । इति स्थिते ।

न शरीत् शषसस्थे ॥ १०१ ॥ विसर्जनीयः शरीत न प्राप्नोति शषसस्थे निमित्ते परे ॥ कः श्च्योतति । कः क्षीरजी । कः स्तौति । इति स्थिते ।

अघोषवत्सु शषसेषु वा लोपम् ॥ १०२ ॥ अघोषवत्सु शषसेषु परतो विसर्जनीयो लोपमापद्यते वा । समपदप्रसङ्गे निदर्शनम् । कश्च्योतति । कस्स्योतति । कः श्च्योतति । कस्तौति ।

कष्फलिकवि। कष्फलिकवि। कस्त्सौवि। कस्त्सौवि। कः त्सौकि॥ कः शेते। कः पयते। कः साधु। इति स्थिते।

शे पे से वा वा पररूपम्॥१०३॥ शे वा पे वा से वा परे विसर्जनीयः पररूपमापद्यते न वा। कश्शेते। कः शेते। कष्पडे। कः पयडे। कस्साधु। कः साधु॥ कः अर्थः। क अत्र। इति स्थिते।

उमकारयोर्मध्ये॥१०४॥ द्वयोरकारयोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते। कोऽर्थः। कोऽत्र॥ कः गच्छति। कः धावति। इति स्थिते।

अघोषवतोश्च॥१०५॥ अकारघोषवतोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते। कोगच्छति। कोधावति॥ कः इह। कः उपरि। कः एष। इति स्थिते।

अपरो लोप्योऽन्यस्वरे यं वा॥१०६॥ अकारात्परो विसर्जनीयो लोप्यो भवति यं वाऽऽपद्यते अन्यस्वरे परे। वाराकरोऽत्र सम्प्रयतार्थः न च विसर्गार्थः॥

न विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिः॥१०७॥ विसर्जनीयलोपे कृते पुनः सन्धिर्न भवति। क इह। कयिह। क उपरि। कयुपरि। क एष। कयेष॥ देवा आहुः। भो अत्र। इति स्थिते।

आभोभ्यामेवमेव स्वरे॥१०८॥ आकारभोशब्दाभ्यां परो विसर्जनीय एवमेव भवति य वाऽऽपद्यते स्वरे परे। देवा आहुः। देवायाहुः। भो अत्र। भोयत्र॥ भगो अत्र। अघोः अत्र। इति

स्थिते ।

भगोअघोभ्यां वा ॥ १०९ ॥ भगोअघोभ्यां विसर्जनीय एवमेव भवति वं वाऽघवति स्वरे परे । भगो अत्र । भगोयत्र । अघो- अत्र । अघोयत्र ॥ देवा गताः । भो याति । भगो अत्र । अघोः अत्र । इति स्थिते ।

घोषवति लोपम् ॥ ११० ॥ अकारभोभगोअघोभ्यां परो विसर्जनीयो लोपमापद्यते घोषवति परे । देवागताः । भोयाति । भगोअत्र । अघोअत्र ॥ लोपस्वरे भवतीति निवृत्तमेव ॥ सुपिः । सुतुः । इति स्थिते ।

नामिपरो रम् ॥ १११ ॥ नामिनः परो विसर्जनीयो रमापद्यते निरपेक्ष । ईरत्वे वचनम् ।

इरुरोरीरूरौ ॥११२॥ अत्र धात्वोरिरुरोरीरूरौ भवतः । विरामे व्यञ्जनादौ च । रेफस्योर्विसर्जनीयः । सुपीः । सुतूः ॥ अग्नि गच्छति । अग्नि अत्र । रवि गच्छति । रवि अत्र । मुनि आयाति । मुनि गच्छति । पटु वदति । पटु अत्र । इति स्थिते ।

घोषवत्स्वरेषु ॥ ११३ ॥ नामिनः परो विसर्जनीयो रमापद्यते घोषवत्स्वरेषु । अग्निर्गच्छति । अग्निरत्र । रविर्गच्छति । रविरत्र । मुनिरायाति । मुनिर्गच्छति । पटुर्वदति । पटुरत्र ॥ पितः याहि । पितः अत्र । पुन गच्छति । पुनः अत्र । इति स्थिते ।

रप्रकृतिरनामिपरोऽपि ॥ ११४ ॥ रेफप्रकृतिर्विसर्जनीयो नामिनोऽप्यनामिपरोऽपि रमापद्यते घोषवत्स्वरेषु परतः । पितर्याहि । पितरत्र । पुनर्गच्छति । पुनरत्र ॥ प्रातः गता । प्रातः अत्र । अन्तः

अर्चति । अह आयाति । अह इमाति । अह अपि । इति स्थित ।

अहोऽन्रेफ ॥ ११५ ॥ अहो विसर्गस्य रेफादेश भवति स्वर परे । अहरेतु । अहरत्र । अहरेवति । अहरायाति । अहरीयति । अहरपि । रूप तु अहोरात्र । अहोरात्रम् । अहोरूपम् ॥ अह रूपम् । अह भि । इति स्थित ॥

न स्यादिषु ॥ ११६ ॥ अहो विसर्गस्य न रेफादेश स्यादिषु परे । अहोभ्याम् । अहोभि । स्यादिषु इति किम् । अहर्मुखि । अहर्गति ॥ अह पति । इति स्थित ।

अहरादीनां पत्यादिषु ॥ ११७ ॥ अहरादीनां विसर्गस्य वा रेफादेश पत्यादिषु परेषु । अहर्पति । अह पति । इत्यादि ॥ एष करोति । स गच्छति । इति स्थित ।

एषसयो व्यञ्जने लोप्य ॥ ११८ ॥ एषसशब्दयो परो विसर्गस्य लोपो भवति व्यञ्जने परे । एष करोति । स गच्छति ॥ व्यञ्जने किम् । पुन रवि । इति स्थित ।

॥ र लोप स्वरश्च पूर्वो दीर्घ ॥ ११९ ॥ रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्वरस्य दीर्घो भवति । पुनारमते । पुनर्रवि ॥ प नाम । ... । इति स्थित ।

द्विमात्रे स्वरात्प्लुतार ॥ १२० ॥ ... द्विमात्रिकमसदन ।

अपाये दपपः ॥ १२१ ॥ अपाये पर पूर्व अकारो भवति । ... । ... ॥ ... । देवा

व्यावर्तयति । इति सिध्यते ।

दीर्घात्पदान्ताद्वा ॥ १२२ ॥ पदान्ताद्दीर्घात्परश्छकारो वा द्विर्भावमापद्यते । कन्याच्छादयति । कन्याछादयति । वैद्याच्छादयति । वैद्याछादयति । इति सिद्धम् ॥ मा च्छादयति । मा छिदत् । इति

आङ्माङ्भ्यां नित्यम् ॥ १२३ ॥ आङ्माङ्भ्यां परश्छकारो नित्यं द्विर्भावमापद्यते । आच्छादयति । माच्छिदत् । इतिसिद्धम् । छत्रम् । इति सिध्यते ।

असवर्णे ॥१२४॥ व्यञ्जनं द्विर्भवति व्यञ्जने परे । छत्त्रम् ॥

इति विसर्गसन्धिः ॥

अथ लिङ्गविभक्तय उच्यन्ते ॥

श्लोकः ।

सवर्णं समं वन्दे परं ज्योतिस्तमोपहम् ।

महेशा मन्त्रसारेषी सर्वभाषासरस्वती ॥ १ ॥

किं लिङ्गम् ?

धातुविभक्तिवर्जमर्थवल्लिङ्गम् ॥ १२५ ॥ अर्थोऽभिधेयः ॥ धातुविभक्तिवर्जमर्थवच्छब्दरूपं लिङ्गसंज्ञं भवति । तच्च लिङ्गं त्रिविधम् । स्वरान्तं व्यञ्जनान्तं चेति । पुनः प्रत्येकं त्रिविधम् । पुंलिङ्गं स्त्रीलिङ्गं नपुंसकलिङ्गं चेति । तत्रादावकारान्तपुंलिङ्गस्य पुरुषशब्दस्य विभक्तयो योज्यन्ते । आरोपणादरस्यादीनां विभक्तिसंज्ञार्थं पुरुष इति स्थिते ॥

तस्मात्परा विभक्तयः ॥ १२६ ॥ सि औ जस् । अम् औ

शस्। टा भ्याम् भिस्। ङे भ्याम् भ्यस्। ङसि भ्याम् भ्यस्। ङस् ओस् आम्। ङि ओस् सुप्। तस्मादर्थवतो लिङ्गात्परा स्याद्यो विभक्त्यो भवन्ति। ता पुनः सप्त। सि औ जस् इति प्रथमा। अम् औ शस् इति द्वितीया। टा भ्याम् भिस् इति तृतीया। ङे भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थी। ङसि भ्याम् भ्यस् इति पञ्चमी। ङस् ओस् आम् इति षष्ठी। ङि ओस् सुप् इति सप्तमी। एवं युगपत् सर्वे प्रत्ययमसङ्गे वक्तुर्विवक्षया शब्दार्थप्रतिपत्तिरिति। लिङ्गार्थविवक्षायाम्।

प्रथमाविभक्तिर्लिङ्गार्थवचने ॥ १२७ ॥ लिङ्गार्थवचने प्रथमाविभक्तिर्भवति। इति लिङ्गार्थप्रथमा। तत्रापि युगपदेकवचनादि मागौ।

एकं द्वौ बहून् ॥ १२८ ॥ अर्थान् वक्तीत्येकस्मिन्नर्थे एकवचनम्। द्वयोरर्थयोर्द्विवचनम्। बहुष्वर्थेषु बहुवचनम् भवति। इति लिङ्गार्थैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनम् सि। पुरुष सि इति स्थिते।

योऽनुबन्धोऽप्रयोगी ॥ १२९ ॥ य अनुबन्धः स अप्रयोगी भवति। अनुबन्धः कः ? स्वराद्यक्षरा विभक्तिष्वनुबन्धा। वा विरामे इति वर्तमाने।

रेफसोर्विसर्जनीयः ॥ १३० ॥ विरामे व्यञ्जनादौ च रेफसकारयोर्विसर्जनीयो भवति। परवर्णाभावो विरामः। अथवा वक्तव्यन्तरं वर्णान्तरं नोच्यते स विरामः। पुरुषः इति सिद्धं पदम्। तथैव लिङ्गार्थे द्वित्वविवक्षायां द्विवचनम् औ। सन्धिः। पुरुषौ॥ तथैव लिङ्गार्थे बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं जस्। अनुबन्धलोपः। पुरुष

शस् इति स्थिते । सकारे लोपमिति प्राप्ते तत्प्रतिषेध । अकारो दीर्घं लोपमतीति वर्तते । सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् । लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवान् ।

शसि ॥ १२१ ॥ लिङ्गान्तस्योऽकारो दीर्घमापद्यते शसि परे । (पक्षेरादिरुक्षमनन्यवत्) । अथाप्यन्यव्युत्पादिसमाहेषु भिन्नेषु सत्सु या न गतेभ निद्धु या स्वैव । पुन स्वर्ये दीर्घं । सस्य विसर्जनीय । पुरुषा ॥ अथैवामन्त्रणार्थविवक्षायाम् ।

आमन्त्रणे च ॥ १२२ ॥ दूरस्थानामभिमुखीकरणमामन्त्रणम् । तत्र प्रथमाविभक्तिर्भवति ।

आमन्त्रणे सिः सम्बुद्धिः ॥१२३॥ आमन्त्रणार्थे विहितः सिः सम्बुद्धिसंज्ञो भवति ॥

ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यः सिर्लोपम् ॥ १२४ ॥ ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यः परः सम्बुद्धिसंज्ञकः सिर्लोपमापद्यते । कैश्चिदामन्त्रणाभिव्यक्तये यथा हे भो रभ्या भावमनुमन्ते । हे पुरुष । द्विवचनबहुवचनयोः पूर्ववत् । हे पुरुषौ । हे पुरुषाः । अथैव कर्मविवक्षायाम् ॥

शेषाः कर्मकरणसम्प्रदानापादानस्वाम्याद्यधिकरणेषु ॥ १२५ ॥ प्रथमाविभक्तिवर्जिता षड्विभक्तयः कर्मादिषु षट्सु कारकेषु यथासंख्यं भवन्ति । इति कर्मणि द्वितीया । पुरुष अम् इति स्थिते ।

अकारे लोपम् ॥ १२६ ॥ लिङ्गान्तस्योऽकारो लोपमापद्यते समानात् अकारे परे । पुरुषम् । द्विवचनं सन्धिः । पुरुषौ । बहुत्व पुरुष शस् इति स्थिते ।

शसि सस्य च नः ॥१३७॥ शसि परे लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घमापद्यते सस्य च नो भवति । पुनः सवर्णे दीर्घः । पुरुषान् । तथैव करणविवक्षायाम् ॥ शेषाः कर्मेत्यभिधा करणे तृतीया । पुरुष टा इति स्थिते ।

इन टा ॥ १३८ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परष्टा इना भवति । सन्धिः ।

रषवर्णेभ्यो नो णमनन्त्यः स्वरहयवकवर्गपवर्गान्तरोऽपि ॥ १३९ ॥ रेफषकारऋवर्णेभ्यः परोऽनन्त्यो नकारो णत्वमापद्यते स्वरहयवकवर्गपवर्गान्तरोऽपि शसानान्तरोऽपि । स्वरान्तरस्तावत् । पुरुषेण । द्विवचने ।

अकारो दीर्घं घोषवति ॥ १४० ॥ लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घमापद्यते घोषवति परे । पुरुषाभ्याम् । बहुत्वे ।

भिसैस्वा ॥ १४१ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो भिस् ऐस् वा भवति । सन्धिः । पुरुषैः । तथैव सम्प्रदानविवक्षायाम् । शेषाः कर्मेत्यभिधा सम्प्रदाने चतुर्थी ।

ङेर्यः ॥ १४२ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो ङेर्यो भवति । घोषवति दीर्घः । पुरुषाय । द्वित्वे पूर्ववत् । पुरुषाभ्याम् । बहुत्वे ।

धुट् व्यञ्जनमनन्तस्थानुनासिकम् ॥ ७५ ॥

अनन्तस्थानुनासिकवर्जितं व्यञ्जनं धुट्संज्ञं भवति । क ख ग घ । च छ ज झ । ट ठ ड ढ । त थ द ध । प फ ब भ । श ष स ह इति ।

धुटि बहुत्वे त्वे ॥ ४३ ॥ लिङ्गान्तोऽकार ए भवति बहु

ते धुटि परे । पुमांसः । तथैव अपादानविवक्षायां यथा कर्मेत्य-
स्थिता अपादाने पञ्चमी ।

कमिरात् ॥ १४४ ॥ अनडुहान्ताच्छब्दस्य ङसिप्रत्ययति ।
पुंस्वान् । द्विवचनबहुत्वयोः पूर्ववत् । शौर्योपाख्य निमर्षम् । अग्रारे
भाप भावः सति ङसिमिच्छम् । पुरुषाभ्या पुरुषेभ्यः । तथैव एताभ्या-
भिविवक्षायां यथा कर्मेत्यादिना स्वाम्यादौ षष्ठी ।

ङस् स्यः ॥१४५॥ अनडुहन्ताच्छब्दस्य ङस् स्या भवति ।
पुंस्त्वस्य द्विवचन धुटि बहुत्वे ते इति वर्तते ।

ओमि च ॥ १४ ॥ छित्रन्तोऽकार च भवति आमि च
परे । सखि । पथम् । रेफस्योर्विसर्जनीय । पुरुषयोः । बहुत्वे पुरुष
णाम् इति स्थिते । ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्य इति वर्तते ।

आमि च नुः ॥ १४७ ॥ ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यः परो
नुरागमो भवति आमि परे ।

तृतीयादौ तु परादिः ॥१४८॥ अनुक्रमेण आगमः परा-
दिर्भवति तृतीयादौ विभक्तौ ।

दीर्घमामि सनौ ॥ १४९ ॥ ह्रस्वान्तं लिङ्ग दीर्घमापद्यते
सनामि परे । एतुर्वर्णस्यापि परतं चोत्पत्ति दीर्घं । पुरुषाणाम् ॥
तथैव अधिकरणे सप्तमी । अनुगम्यतया । सखि । पुरुषे । द्विवचन
पूर्ववत् । पुरुषयोः । बहुत्वे धुटि एत्वं च ।

नामिकरपरः प्रत्ययविकारागमस्थः सिः षं नुवि-
सर्जनीयषान्तरोऽपि ॥ १५ ॥ नामिकरपरेभ्यः प्रत्ययविकारागम-

गमस्य सिः पमासपत नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । पुरुषेषु । नीलकः । पुरुषः, पुरुषौ, पुरुषाः । हे पुरुष, हे पुरुषौ हे पुरुषाः । पुरुषम् पुरुषौ, पुरुषान् । पुरुषेण, पुरुषाभ्याम् , पुरुषैः । पुरुषाय, पुरुषाभ्याम्, पुरुषेभ्यः । पुरुषात्, पुरुषाभ्याम् पुरुषेभ्यः । पुरुषस्य पुरुषयोः, पुरुषाणाम् । पुरुषे, पुरुषयोः, पुरुषेषु ॥ एवं घट वीर देव वृक्ष सूर्य समर स्तम्भ वायस मृग कृष्ण राघव मास पक्ष शिव शैल गुल्मक ध्वज गरुड कट पट नाग शङ्कर षण्ड पटादयः ॥

पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदम् ॥ १५१ ॥ पूर्वपरयोरिति कार्ये प्रकृतिविभक्त्योरित्यर्थः । प्रकृतयः काः । भूवादिरूपा । भूप्रभृतयो धातवश्च प्रकृतयो भवन्ति । विभक्तयः काः । स्यादिस्त्यादिश्च । तयोः प्रकृतिविभक्त्योः अर्थोपलब्धौ सत्यां समुदायस्य पदसंज्ञा भवति । एवं विभक्त्यन्तानां सर्वत्र पदसंज्ञा भवन्ति । सर्वशब्दस्य कश्चिद्भेदः । सर्वः सर्वौ । जसि सर्वनाम्न इति वर्तते ।

जः सर्व इः ॥ १५२ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्नः परो जस् इ भवति । सर्वे । हे सर्व । हे सर्वौ । हे सर्वे । सर्वं सर्वौ सर्वान् । सर्वेण सर्वाभ्यां सर्वैः ॥ ङयि ।

स्मै सर्वनाम्नः ॥ १५३ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्नः परो ङे स्मै भवति । सर्वस्मै सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः ॥ ङसौ ।

ङसिः स्मात् ॥ १५४ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्नः परो ङसिः स्मात् भवति । सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य सर्वयोः ।

सुडामि सर्वतः ॥ १५५ ॥ सर्वनाम्नः परः सुडागमो भवत्यामि परे । सुटि षत्वम् । नामिकरपरस्थादिना षत्वम् । सर्वेषाम् । सर्वे ।

ङिः स्मिन् ॥ ११६ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्नः परो ङि स्मिन् भवति । सर्वस्मिन् । सर्वयो । सर्वेषु ॥ नीलक । सर्व सर्वौ सर्वे । हे सर्व हे सर्वौ हे सर्वे । सर्वम् सर्वौ सर्वान् । सर्वेण सर्वाभ्याम् सर्वैः । सर्वस्मै सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्य । सर्वस्य सर्वयो सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् सर्वयो सर्वेषु । किं तत्सर्वनाम । सर्व विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर डतर डतम कतर कतम यतर यतम ततर ततम एकतर एकतम यत् ततरततमान्यतरान्या । त्व । त्व नेम सम सिम पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर । त्व । त्यद् तद् यद् अदस् इदम् एतद् किम् एक द्वि । त्व । युष्मद् अस्मद् भवत् इति सर्वादि । भवच्छब्दस्य तु भेद । भवत् भवन्तौ भवन्ति ।

अन्यादेर्वा ॥ ११७ ॥ अन्यादेर्गणस्य जस् सर्व इत्येतद्वा । अन्ये अन्याः । अन्यत्र पुरुषाध्ययनम् । सोऽन्यादिर्गण । अन्य प्रथम चरम द्वितय त्रितय द्वय त्रय पत्त तयमपास्त्यन्ता । कतिपय नम अल्प पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर । त्व । इति अन्यादि । पूर्वशब्दस्य तु भेद । पूर्व पूर्वौ पूर्वे पूर्वाः । हे पूर्व हे पूर्वौ हे पूर्वे हे पूर्वाः । पूर्वम् पूर्वौ पूर्वान् । पूर्वेण पूर्वाभ्याम् पूर्वैः । पूर्वस्मै पूर्वाभ्याम पूर्वेभ्य । इत्यादि वा ।

विभाषास्मिन्दसाद्यै ॥ ११८ ॥ पूर्वादेर्गणस्य परयोर्ङसिङ्योः स्मात्स्मिन्नौ विभाषया । पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वाभ्याम् पूर्वेभ्य । पूर्वस्य पूर्वयोः पूर्वेषाम् । षौ सर्वेव विशेष । पूर्वस्मिन् पूर्वे पूर्वयो

पर्वेषु । क पूर्वादि । मार्गेषोरत । इत्यकारान्ता । अथाकारान्त पुल्लिङ्ग । क्षीरपाशब्द । तत्र स्याद्युत्पत्ति । सौ । क्षीरपा । क्षीरपौ क्षीरपा । सम्बुद्धावविशेष । क्षीरपाम् क्षीरपौ । शसादौ तु विशेष ।

पञ्चादौ घुट् ॥१५९॥ स्यादीनामाद्यौ पञ्चवचनानि घुटसं-ज्ञानि भवन्ति ।

आतो धातोरघुट् ॥ १६ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति अघुट्स्वरे परे । धातोरिति किम् । शब्दमध्यविभक्ती धातुत्वं न स्यात । इत्येतदुपलक्षणम् । उपलक्षणं किं । स्वस्य स्वसदृशस्य च ग्राहकमुपलक्षणम् । तेन विभक्त्यन्तमपि धातुत्वं न जहाति । क्षीरप । क्षीरपा क्षीरपाभ्याम् क्षीरपाभि । क्षीरपे क्षीरपाभ्याम् क्षीरपाभ्य । क्षीरप क्षीरपाभ्याम् क्षीरपाभ्य । क्षीरप क्षीरपो क्षीरपाम् । क्षीरपि क्षीरपो क्षीरपासु । एव सोमपा सीधुपा कीलालपा सौवीरपा मधुपा सामगा विश्वपा अब्जजा शङ्खध्मा हाहा पुराणप्रभृत । इत्याकारान्ता । इकारान्त पुल्लिङ्गो मुनिशब्द । तत्र स्याद्युत्पत्ति । सौ । मुनि । द्वित्वे ।

इदुदग्नि ॥१६१॥ इकारान्तमुकारान्तञ्च लिङ्गमग्निसंज्ञं भवति । [illegible] ।

औकारः पूर्वं ॥१६२॥ अग्निसंज्ञकात्पर औकार पूर्वरूपमापद्यते । सखि । मुनि । अग्नि ।

एरेदुरोज्जसि ॥१६३॥ अग्निसंज्ञकस्य इ ए भवति उ ओ भवति जसि परे । मुनय ।

सम्बुद्धौ च ॥१६४॥ अग्निसंज्ञकस्य इः एङ्भवति उ था भवति सम्बुद्धौ परत । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति न्यायात । हे मुने हे मुनी हे मुनय ।

अम्नरमोकार ॥१६५॥ अग्निसंज्ञकस्य परस्य अमोऽकारो लोपमापद्यते । मुनिम् मुनी । शस्यपी ।

शमोऽकारः सम नोऽस्त्रियाम् ॥ १६६ ॥ अग्निसंज्ञकात्परस्य शसोऽकार पूर्वसवर्णसमापद्यते सम्य च ना मस्त्रियाम् । मुनीन ।

अस्त्रियाँ टा ना ॥ १६७ ॥ अग्निसंज्ञकात्परस्य टा ना मस्त्रियाम । मुनिना मुनिभ्यां मुनिभि । ङवि ।

ङे ॥ १६८ ॥ अग्निसंज्ञकस्य इ एङ्भवति ङे ओङ्भवति ङवि पर । मुनय मुनिभ्यां मुनिभ्य ।

ङसिङसोरलोपश्च ॥ १६९ ॥ अग्निसंज्ञकस्य इः एङ्भवति उ ओङ्भवति ङसिङसो परत तत्परस्याकारस्य लोपो भवति । मुने मुनिभ्याम मुनिभ्य । मुन मुन्यो । आमि नुरागम ।

दीर्घमामिसनौ ॥ १७ ॥ नामस्य दीर्घ दीर्घमापद्यते सनामि परे । मुनीनाम् ।

ङिरौ सपूर्वे ॥ १७१ ॥ अग्निसंज्ञकाच्च्व ङि पूर्वस्वरेण सह और्भवति । मुनौ मुन्यो मुनिषु । एवमग्नि गिरि रवि कपि कवि कवि निधि राशि सौनतस्पि राशि शानयरि वैस्यारि सौरि सूरि म्यारि देमाद्रि अद्रि हरि सारि वह्नि रघुनि पाकशास्ति भूमयोनि

पद्मयोनि अपांपति अतिथि ग्रन्थि पदाति मैत्रि बलि ध्वनि पाणि कपि असि मणि जलधि अब्धि पयोधि निधि उपाधि नीरधि व्याधि राश्य भ्यस्य ॥ द्विशब्दस्य तु भेद । तस्य द्व्यर्थवाचित्वात् द्विवचनमेव भवति । द्वि द्वौ इति स्थित ।

त्यदादीनाम विभक्तौ ॥१७२॥ त्यदादीनामन्त्य अकारो भवति विभक्तौ परतः । मन्धि । द्वौ । हे द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयो । द्वयो ॥ त्रिशब्दस्य तु भेद । तस्य बह्वर्थवाचित्वात् बहुवचनमेव भवति । त्रय । हे त्रयः । त्रीन् । त्रिभि । त्रिभ्य । त्रिभ्य ।

आमि त्रेस्त्रयश्च ॥ १७३ ॥ त्रिशब्दस्य त्रयादेशो भवति सुरागमश्चामि परे । त्रयाणाम् त्रिषु । कतिशब्दस्य तु भेद । तस्यापि बहुवचनमेव भवति ।

कतेश्च जस्शसोर्लुक् ॥ १७४ ॥ संख्यायाः ष्णान्ताया कतेश्च परयोर्जस्शसोर्लुग्भवति । (सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान्) प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति प्राप्ते सति ।

लुम्लोपे न प्रत्ययकृतम् ॥ १७५ ॥ लुमिति लोपे सति प्रत्ययलोप पर दरहर्त काय्य प्रहर्तलक्षम भवति । इरदुरोऽजसीत्यस्य न भवति । कति । कति । कतिभि । कतिभ्य । कतिभ्य । कतीनाम् । कतिषु । सखिशब्दस्य तु भेद । सानन्त इति वर्त्तते ।

सख्युश्च ॥१७६॥ सख्युरन्त्योऽनुर्भवति अम घुटौ सौ परे ।

घुटि चाऽसम्बुद्धौ ॥ १७७ ॥ सान्तस्य चारपाता दीर्घो

भवति असम्बुद्धौ घुटि परे ।

स्वजनाच्च ॥ १७८ ॥ स्वजनाच्च परः सिर्लोपमापद्यते ।

सिद्धान्तिनश्चास्य ॥ १७९ ॥ सिद्धान्तिनशब्दस्य आत्वं भवति सिलोपे स्वजनाचौ च । सखा ।

घुटि सखेः ॥ १८० ॥ सख्युरन्त ऐर्भवति असम्बुद्धौ घुटि परे । सखायौ सखायः । सम्बुद्धौ तु निराकरणम् । हे सखे हे सखायौ हे सखायः । सखायम् सखायौ । शसि तु निराकरणम् । सखीन् । टादौ ।

न सखिष्टादावग्निः ॥१८१॥ सखिशब्दष्टादौ स्वरे परे नाग्निर्भवति । सख्या सखिभ्याम् सखिभिः । सख्ये सखिभ्याम् सखिभ्यः ॥

ङसिङसोरुम् ॥ १८२ ॥ सखिपतिभ्यां परयोर्ङसिङसो-रुकार आपद्यते । सख्युः सखिभ्याम् सखिभ्यः । सख्युः सख्योः सखीनाम् ॥

सखिपत्योर्ङिः ॥ १८३ ॥ सखिपतिभ्यां परो ङिरौ भवति । पूर्वस्मिन्नपि इत्यर्थं सपूर्वस्वरनिवृत्त्यर्थं ॥ सख्यौ सख्योः सखिषु । एवं सुसखिः अतिसखिः असखिः प्रभृतयः । पतिशब्दस्य तु भेदः । पतिः पती पतयः । हे पते हे पती हे पतयः । पतिम् पती पतीन् । टादौ ।

पतिरसमासे ॥ १८४ ॥ पतिशब्दोऽसमासे टादौ स्वरे परे नाग्निर्भवति । पत्या पतिभ्याम् पतिभिः । पत्ये पतिभ्याम् पतिभ्यः । पत्युः पतिभ्याम् पतिभ्यः । पत्युः पत्योः पतीनाम् । पत्यौ

क्ष्णे पथिषु । मृगस्यादिराम्नातं समासान्तमृभुनिराम्नायम् । पथि-
शब्दस्य तु भेदः । पथिन् इति स्थिते । अनुवर्तते ।

। पन्थिमन्थ्यृभुक्षीणामा सौ ॥ १८५ ॥ पन्थ्यादीनामन्तस्य
आकारो भवति सौ परे । पन्थाः ।

अनन्तो घुटि ॥ १८६ ॥ पन्थ्यादीनामन्तोऽन् भवति घुटि
परे । पन्थानौ । पन्थानः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । हे पन्थाः हे प-
न्थानौ हे पन्थानः । अग्नेरमोकार इति प्राप्ते (अमशसोर्घुटित्वयोर-
न्तरङ्गो विधिर्बलवान्) अन्त्यमिन्नमन्तरङ्गम् । बहिरङ्गं बहिरङ्गम् ।
पन्थानम् पन्थानौ ।

अघुट् स्वरे लोपम् ॥१८७॥ पन्थ्यादीनामन्तो लोपमाप्नो-
त्यघुट् स्वरे परे ।

व्यञ्जने चैषां नि ॥१८८॥ पन्थ्यादीनां नस्य लोपमा-
प्नोति व्यञ्जनादावघुट् स्वरे परे । पथः । पथा पथिभ्याम् पथिभिः ।
पथे पथिभ्याम् पथिभ्यः । पथः पथिभ्याम् पथिभ्यः । पथः पथोः
पथाम् । पथि पथोः पथिषु । एवं मन्थिन् ऋभुक्षिन् शब्दौ । इति
इकारान्ताः । ईकारान्तः पुंलिङ्गो यवक्री शब्दः । ततः स्याद्युत्पत्तिः ॥
सौ यवक्रीः ह्रस्वत्वे । धात्वाद्योरिति वर्तमाने ।

ईदूतोरियुवौ स्वरे ॥ १८९ ॥ धात्वोरीदूतोरियुवौ भवतः
विभक्तिस्वरे परे । पुनः स्वरग्रहणं विसर्गस्य पूर्वत्वनिरासार्थम् ।
यवक्रियौ यवक्रियः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । यवक्रियम् यवक्रियौ
यवक्रियः । यवक्रिया यवक्रीभ्याम् यवक्रीभिः । इत्यादि एवं सुश्रीः नीः
प्रभृतयः । सेनानीशब्दस्य तु भेदः । नीः । सेनानीः । ह्रस्वाभावान्न्यृ-

पूर्वस्वरस्य च दीर्घत्वम् । स्निहु स्निहुभ्याम् स्निहुभ्यः । स्निहु स्निहोः
स्निहुषु ।

वाहौ ॥ १९९ ॥ वाहन्तस्य वह् भवति वौ परे । स्निहि
स्निहो स्निहु । एवं भार वाम्यामात् सखित् प्रकृतयः । वकारान्तस्य ह
भेदः । स्री । कर्त्तृ । बुद्धि ।

पाथोस्त्वग्नम्वस्यात् ॥ २०० ॥ कार्यादिद्वितस्य वकारस्य
स्थाने भवति धुटि परे । कर्त्तारौ कर्त्तारः । हे कर्त्तः हे कर्त्तारौ हे
कर्त्तारः । कर्त्तारम् कर्त्तारौ कर्तॄन् । सम्बन्धनिक्षणप्रयाम् । भ्रातरौ
कथ कि ? भ्रातरौ भ्रातरः । पिरौ भगवान् । भत: धात दीर्घत्व भवति
प्रकृते । स्वरान्तस्यपि कि । मयाभ्रातरौ मयाभ्रातरः । एवं मात सद
मात पेत श्रोत मेत कस्त मोक्त बन्ध प्रकृतयः । क्रोष्टुरकारस्य ष्टु
भेदः । क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः । सम्बुद्धौ ।

क्रोष्टुः धात उत्सम्बुद्धौ शसि स्युयुते नपुंसके च
॥ २०१ ॥ क्रोष्टुशब्दस्य धात भवति सम्बुद्धौ शसि स्यात्ते
नपुंसके च परे । अभिमतार्थाविभाव भातुरक्रुपात् । हे क्रोष्टो हे
क्रोष्टारौ हे क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ क्रोष्टून् ।

टादौ स्वरे वा ॥२०२॥ क्रोष्टुशब्दस्य धात वा भवति
टादौ स्वरे परे । क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभिः । क्रोष्ट्रे
क्रोष्टवे क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः क्रोष्टुभ्याम्
क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः क्रोष्टूनाम् क्रोष्टूनाम् ।
क्रोष्टरि क्रोष्टौ क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः क्रोष्टुषु । स्वसृशब्दस्य तु भेदः ।
सौ । स्वसा । धुटि ।

रिति प्राप्ते ।

अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगपूर्वयोः ॥ १६० ॥ अनेकाक्षरयो [illegible] विभक्तिस्वरे परे । सेनान्यौ सेनान्यः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । सेनान्यम् सेनान्यौ सेनान्यः । सेनान्या सेनानीभ्याम् सेनानीभिः । सेनान्ये सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः । सेनान्यः सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः । सेनान्यः सेनान्योः सेनान्याम् ॥ अनेकाक्षरयोरिति किं । नियौ नियः । लुवौ लुवः असंयोगपूर्वयोरिति किं । यवक्रियौ यवक्रियः । यौ ।

नियो ङिराम् ॥ १६१ ॥ नियः परे ङिराम् भवति । सेनान्याम् सेनान्योः सेनानीषु । एवमग्रणीग्रामणीप्रभृतयः । सुधीशब्दस्य तु भेदः । सौ । सुधीः । स्वरादावनेकाक्षरयोरिति प्राप्ते । ईदूतोरियुवौ स्वरे इति वर्तते ।

सुधीः ॥ १६२ ॥ सुधीशब्दस्य इयं प्राप्नोति विभक्तिस्वरे परे । सुधियौ सुधियः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । सुधियम् सुधियौ सुधियः । सुधिया सुधीभ्याम् सुधीभिः । सुधिये सुधीभ्याम् सुधीभ्यः । सुधियः सुधीभ्याम् सुधीभ्यः । सुधियः सुधियोः सुधियाम् । सुधियि सुधियोः सुधीषु ॥ इति ईकारान्ताः । उकारान्तः पुंलिङ्गो मानुशब्दः ॥ स च सुभिरामणवत् । [illegible] । [illegible] । मानुः मानू मानवः । मानुम् मानू मानून् । मानुना मानुभ्याम् मानुभिः । मानवे मानुभ्याम् मानुभ्यः । मानोः मानुभ्याम् मानुभ्यः । मानोः मान्वोः मानूनाम् । मानौ मान्वोः मानुषु । एवम् मेरु गुरु तरु धातु सेतु वायु पशु प्रभृतयः । इत्युकारान्ताः । ऊकारान्तः पु-

लिङ्गः कटप्रूशब्दः । स च धातुभिधानम् । आदेशोऽत्र भेदः ।
कटप्रूः कटप्रुवौ कटप्रुवः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । कटप्रुवम्
कटप्रुवौ कटप्रुवः । कटप्रुवा कटप्रूभ्याम् कटप्रूभिः । इत्यादि ।
खलपू-शरद्-शब्दस्य मध्वीनां सेनानीशब्दवत् । पदस्य भेदः ।
भक्षिभूशब्दस्य तु भेदः । सौ । भक्षिभूः । स्पष्टार्थौ ।

भूवर्षाभूपुनर्भू ॥ १६३ ॥ भूर्भ्व भवानामि विभक्ति-
स्वरे परे वर्षाभूपुनर्भ्वौ वर्षाभ्विप्सा । भक्षिभुवौ भक्षिभुवः । सम्बोधने-
ऽपि तद्वत् । एवं स्वयम्भू मित्रभू आत्मभू अग्निभू मनोभू प्रभृतयः ।
वर्षाभू पुनर्भू सेनानीवत् एवं भेदः । इत्यूकारान्ताः । ऋकारान्तः पु-
ल्लिङ्गः पितृशब्दः । सौ ।

आ सौ सिलोपश्च ॥ १६४ ॥ ऋदन्तस्य लिङ्गस्य आ
भवति सौ परे सिलोपश्च । पिता ।

घुटि च ॥ १६५ ॥ ऋदन्तस्य अर् भवति घुटि परे । पि-
तरौ पितरः । सम्बुद्धौ च ।

आ च न सम्बुद्धौ ॥ १६६ ॥ ऋदन्तस्य आर् आ च न
भवति सम्बुद्धौ परे । अपि तु घुटि अर्भवति । हे पितः हे पितरौ
हे पितरः । पितरम् पितरौ ।

ऋतिनश्पुंसि ॥ १६७ ॥ ऋदन्तस्य ऋतिरन्तस्य भवति
शसि परे । पितॄन् । पित्रा पितृभ्याम् पितृभिः । पित्रे पितृभ्याम्
पितृभ्यः । ङसि ङसोः ।

ऋदन्तात्ङसिङसोः ॥ १६८ ॥ ऋदन्तात्परयोर्ङसिङसोरकार

पूर्वस्वरेण सह समापद्यते । पितॄन् पितृभ्याम् पितृभ्यः । पितुः पित्रोः पितॄणाम् ।

अर् ङौ ॥ १९९ ॥ ऋदन्तस्य अर् भवति ङौ परे । पितरि पित्रोः पितृषु । एवं भ्रातृ जामातृ सवितृ प्रभृतयः । कर्तृशब्दस्य तु भेदः । सौ । कर्त्ता । धुटि ।

आ धातोस्तृशब्दस्यार् ॥ २०० ॥ धात्वादिविहितस्य तृशब्दस्य आर् भवति धुटि परे । कर्त्तारौ कर्त्तारः । हे कर्त्तः हे कर्त्तारौ हे कर्त्तारः । कर्त्तारम् कर्त्तारौ कर्तॄन् । अन्यत् पितृशब्दवत् । धात्वादिविहितस्य किं ? मातरौ मातरः । सखी प्रकरण । अते भाव दीर्घत्व व्यवधि प्रत्यय । तृशब्दस्येति किं । मन्तारौ नमातरः । एवं धातृ मर्तृ शास्तृ वेतृ होतृ नेतृ वक्तृ मातृ भर्तृ प्रभृतयः । क्रोष्टुशब्दस्य तु भेदः । क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः । सम्बुद्धौ ।

क्रोष्टुः भवत उत्सम्बुद्धौ शसि व्यञ्जने नपुंसके च ॥ २०१ ॥ क्रोष्टुशब्दस्य भवत वर्जयति सम्बुद्धौ शसि व्यञ्जने नपुंसके च परे । अभिनिर्वर्त्य विधान सामान्यकत्वात् । हे क्रोष्टो हे क्रोष्टारौ हे क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ क्रोष्टून् ।

टादौ स्वरे वा ॥ २०२ ॥ क्रोष्टुशब्दस्य वा तृवद्भावो भवति टादौ स्वरे परे । क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभिः । क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः क्रोष्टॄणाम् क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि क्रोष्टौ क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः क्रोष्टुषु । स्वसृशब्दस्य तु भेदः । सौ । स्वसा । धुटि ।

अमृशसोरा ॥२०७॥ गोशब्दस्यौत आ भवति अमृशसोः परतः । गाम् गावौ गावः । गवा गोभ्याम् गोभिः । गवे गोभ्याम् गोभ्यः । इत्यादि सारस्वतानि वर्तते ।

ङसिङसोरत् ॥२०८॥ गोशब्दात्परयोर्ङसिङसोरकारस्य लोपो भवति । गोः गोभ्याम् गोभ्यः । गोः गवोः गवाम् । गवि गवोः गोषु । ग्लौशब्दस्य । औकारान्तः पुंलिङ्गो ग्लौशब्दः । ग्लौः ग्लावौ ग्लावः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । ग्लावम् ग्लावौ ग्लावः । ग्लावा ग्लौभ्याम् ग्लौभिः । इत्यादि ॥ इत्याद्यूह्यम् ।

इति स्वरान्ताः पुंलिङ्गाः ।

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्तः स्त्रीलिङ्गोऽप्रसिद्धः । आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो रम्भाशब्दः । सौ ।

आ भद्रा ॥ २०९ ॥ आकारान्तः रम्भादिः भद्रासंज्ञो भवति ।

भद्रायाः सिर्लोपम् ॥ २१० ॥ भद्रायाः परः सिर्लोपमापद्यते । रम्भा ।

औरिम् ॥२११॥ भद्रायाः परे औरिममापद्यते । रम्भे रम्भाः ।

सम्बुद्धौ च ॥२१२॥ भद्रायाः एत्वं भवति सम्बुद्धौ परे । हे रम्भ हे रम्भे हे रम्भाः ।

टौसोरे ॥ २१३ ॥ भद्राया एत्वं भवति टौसोः परतः ।

रम्भया रम्भाभ्याम् रम्भाभि । अवसु ।

इवन्ति यैयास्यास्याम् ॥ २ ४ ॥ मद्यापा परापि अवन्ति पचनानि यै याम् यास् याम् भवन्ति यथासख्यम् । रम्भायै रम्भाभ्याम् रम्भाभ्य । रम्भाया रम्भाभ्याम् रम्भाभ्यः । रम्भायाः रम्भयो रम्भाणाम । रम्भायाम् रम्भयो र माम्रु । एव शाला माला दोला भार्या कान्ता अङ्गना वनिता जाया माया प्रभृतय । सर्वनाम्न-स्त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीलिङ्गे ।

स्त्रियामादा ॥ २१४ ॥ स्त्रियां वर्तमानादकारान्तात्सर्वनाम्नो भवति विभक्तिपरे । सर्वा सर्वे सर्वा । हे सर्वे हे सर्वे हे सर्वा । सर्वाम् सर्वे सर्वा । सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वाभि । अवसु ।

सर्वनाम्नस्तु ससवो ह्रस्वपूर्वाश्च ॥ २१६ ॥ सर्वनाम्न. मद्यापा परापि अवन्ति वचनानि यै यास् यास् याम भवन्ति यथासख्य स्व सुना ह्रस्वपूर्वाश्च । सर्वस्यै सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः । सर्वस्या सर्वाभ्याम् सर्वाभ्य । सर्वस्या सर्वयो । साम्रि । सुराणि सर्वेत । सर्वासाम् । सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वासु । एव विश्वादीनामेक-शब्दपर्यन्तानां रूप ज्ञेयम् । अस्यादीनान्तु सन्यानां रम्भाशब्दवत् । अस्य मध्य चरम तय अय कतिपय अय एत सप्त ॥ द्वितीयादाम्बस्व तु भव । द्वितीया द्वितीये द्वितीया । हे द्वितीये हे द्वितीये हे द्वितीया: । द्वितीयाम् द्वितीये द्वितीया । द्वितीयया द्वितीयाभ्याम् द्वितीयाभि । अवसु ।

द्वितीयातृतीयाभ्यां वा ॥ २१७ ॥ द्वितीयातृतीयाभ्यां परापि अवन्ति वचनानि यै याम याम् याम् भवन्ति यथासख्य

मद् सुगम ह्रस्वपूर्वत्वं वा । द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्वितीयाभ्याम् द्विती-
याभ्यः । द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्वितीयाभ्याम् द्वितीयाभ्यः । द्वि-
तीयस्याः द्वितीयायाः द्वितीययोः । सर्वादौ अपठितत्वात् न सुरागमः ।
द्वितीयानाम् । द्वितीयस्याम् द्वितीयायाम् द्वितीययोः द्वितीयासु ॥ एवं
तृतीयाशब्दोऽपि । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् । जराशब्दस्य तु भेदः ।
व्यञ्जने रम्भाशब्दवत् ।

जरा जरस् स्वरे वा ॥ २१८ ॥ जराशब्दो जरस् वा भवति विभक्तिस्वरे परे । जरा जरसौ जरा जरसः । हे जरे हे जरे हे जरसौ हे जरा हे जरसः । जरां जरसं जरे जरसौ जरा जरसः । जरसा जरया जराभ्याम् जराभिः । जरायै जरसे जराभ्याम् जराभ्यः । जरायाः जरसः जराभ्यां जराभ्यः । जरायाः जरसः जरयोः जरसोः जराणाम् जरसाम् । जरायां जरसि जरयोः जरसोः जरासु ।

ह्रस्वोऽम्बार्थानाम् ॥ २१९ ॥ अम्बार्थानां द्विस्वराणां आकारान्तानामन्तं सम्बुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । हे अत्त । अक्कादयोऽम्बार्थाः । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् ।

न बहुस्वराणाम् ॥ २२० ॥ बहुस्वराणामम्बार्थानां नद्यन्तानामाद्यो ह्रस्वो न भवति सम्बुद्धौ सौ परे । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । ह्रस्वाकारान्ता । इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो रुचिशब्दः । रुचिः रुची रुचयः । हे रुचे हे रुची हे रुचयः । रुचिम् रुची । स्त्रीलिङ्गत्वाच्छसः सस्य नत्वाभावात् । रुचीः । तृतीयैकवचनेऽपि नत्वाभावात् । रुच्या रुचिभ्याम् रुचिभिः [illegible] ।

ह्रस्वस्य ङिति ॥ २२१ ॥ स्त्र्याख्याविदुतौ स्त्रीलिङ्गौ ह्रस्वस्य ङिति परे नदीसंज्ञौ वा भवतः । यत्र नदीसंज्ञा तत्र ।

नद्या ऐ आसासाम् ॥ २२२ ॥ नदीसंज्ञकात्परेषु ङे ङसि ङस् ङि वचनानि ऐ आस् आस् आम् भवन्ति । सवर्णदीर्घः । नदीसंज्ञाभावे मुनिशब्दवत् । रुच्यै रुचये रुचिभ्याम् रुचिभ्यः । रुच्याः रुचेः रुचिभ्याम् रुचिभ्यः । रुच्याः रुचेः रुच्योः रुचीनाम् । रुच्याम् रुचौ रुच्योः रुचिषु । एवं बुद्धि शुद्धि कीर्ति क्षान्ति कृति युक्ति मुक्ति प्रभृतयः । त्रिशब्दस्य तु भेदः । त्र्यादीनाम् अः आदेशः । अ अस्मयस्य । त्रे । हे त्रे । त्रे । त्राभ्याम् । त्राभ्याम् त्राभ्याम् । त्रयोः । त्रयो ॥ त्रिशब्दस्य तु भेदः ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ विभक्तौ ॥ २२३ ॥ स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुरोः शब्दयोः तिसृ चतसृ आदेशौ भवतः विभक्तौ परतः । युडि चेत्यपि प्राप्ते बाधकबाधनार्थोऽयं योगः ।

तौ रं स्वरे ॥२२४॥ तौ तिसृ चतसृ आदेशौ रं प्राप्नुतः विभक्तौ स्वरे परे । तिस्रः । हे तिस्रः । तिस्रः । तिसृभिः । तिसृभ्यः । तिसृभ्यः ।

न नामि दीर्घम् ॥ २२५ ॥ तौ तिसृ चतसृ आदेशौ दीर्घत्वं न प्राप्नुतः नामि परे । तिसृणाम् । तिसृषु । इति इकारान्तः ॥ इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः ।

ईदूतौ स्त्र्याख्यौ नदी ॥२२६॥ स्त्र्याख्यावीदूतौ नदीसंज्ञौ भवतः ।

ईकारान्तात् सिः ॥ २२७ ॥ नदीसंज्ञकादीकारान्तात् परः सिर्लोपमापद्यते ॥ नदीसंज्ञादाबन्ताच्च परः सिर्लोपमापद्यते । नदी नद्यौ नद्यः ॥

संबुद्धौ ह्रस्वः ॥ २२८ ॥ नद्याः संबुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे नदि हे नद्यौ हे नद्यः ।

अमशसोरादिर्लोपम् ॥ २२९ ॥ नदीसंज्ञकात् परयोः अम्शसोरादिर्लोपमापद्यते । नदीम् नद्यौ नदीः । नद्या नदीभ्याम् नदीभिः । ङवत्सु । नद्यै । ... नद्यै नदीभ्याम् नदीभ्यः । नद्याः नदीभ्याम् नदीभ्यः । नद्याः नद्योः नदीनाम् । नद्याम् नद्योः नदीषु । एवं गौरी गान्धारी वाणी भारती गायत्री सावित्री सरस्वती रोमशी भामिनी कामिनी ... महिषी मही ... सौरमेयी प्रभृतयः ॥

कारी ।

मही मन्दाकिनी गौरी सखी भागीरथी नदी ॥
पुरी नारी पुरन्ध्री च सैरन्ध्री सुरसुन्दरी ॥ १ ॥
मृगी वनचरी देवी शर्वरी वरवर्णिनी ॥
सिद्धी हैमवती धात्री धरित्रीत्येवमादयः ॥ २ ॥

स्त्रीशब्दस्य तु भेदः । स्त्री ।

स्त्री नदीवत् ॥ २३ ॥ स्त्रीशब्दो नदीसंज्ञवत् भवति ... परतः । स्त्रीशब्दस्य ... इयादेशः ... वा इति सूत्रात् ... । स्त्री ।

स्त्री च ॥ २३१ ॥ स्त्रीशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्वरे परे । स्त्रियौ स्त्रियः । हे स्त्रि हे स्त्रियौ हे स्त्रियः । संबोधनेऽप्येवं ।

वाम्शसोः ॥२३२॥ स्त्रीशब्दो वा धातुवद्भवति अम्शसोः परतः । स्त्रीम् स्त्रियम् स्त्रियौ स्त्रीः स्त्रियः । स्त्रिया स्त्रीभ्याम् स्त्रीभिः । स्त्रियै स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणाम् । स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु ॥ श्रीशब्दस्य तु भेदः । श्रीः । ईदूतोरियुवौ स्वरे इति स्वरादेशः । श्रियौ श्रियः । धातुत्वादेवासम्बुद्धौ ह्रस्वो नास्ति । हे श्रीः हे श्रियौ हे श्रियः । श्रियम् श्रियौ श्रियः । श्रिया श्रीभ्याम् श्रीभिः । इत्यादि । तथा वक्ष्यमाणम् । यथा ईदूतोरियुवौ स्वरे । नदीसंज्ञा वा वाच्या । श्रियै श्रिये श्रीभ्याम् श्रीभ्यः । श्रियाः श्रियः श्रीभ्याम् श्रीभ्यः । श्रियाः श्रियः श्रियां श्रियाम् ।

स्त्र्याख्यावियुवौ वामि ॥२३३॥ स्त्र्याख्यावियुवस्थानिनौ वामि परे वा नदीसंज्ञौ भवतः । स्त्रियाः यस्मान्नित्यभाव । किं सर्वत्रार्थं । वामि च सु इति नुडागमः । अन्यत्र ईदूतोरियुवौ स्वरेण इय् । उन् । श्रीणाम् श्रियाम् । श्रियाम् श्रियि श्रियोः श्रीषु ॥ स्वरान्तस्य तु भेदः । सर्व स्वरान्तवत्तथा ।

ऋवर्णादयोऽन्तस्य ॥ २३४ ॥ ऋवर्णान्तादिभ्यः परे भवति भोऽन्यम ॥ ईकाराऽन्तो यस्य स्त्रियां वर्तते तस्मान्न ईकारान्तादिसिति सर्वोपि न भवति ।

श्लोकः ।

अवीलक्ष्मीतरीतन्त्रीहीधीश्रीणामुणादितः ।
अपि स्त्रीलिङ्गभाजीनां सिलोपो न कदाचन ॥१॥

लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः । अन्यत्र नदीशब्दवत् । इति ईकारान्ताः ॥ उकारान्तः स्त्रीलिङ्गो धेनुशब्दः । स च पशुशब्दवत् । विशेषस्तु स्त्रीत्वमपाठेरात्व । धेनुः धेनू धेनवः । हे धेनो हे धेनू हे धेनवः । धेनुम् धेनू धेनूः । धेन्वा धेनुभ्याम् धेनुभिः । ह्रस्वश्च ङिति वा नदीसंज्ञायामैकारादयः । पक्षे मतिशब्दवत् । धेन्वै धेनवे धेनुभ्याम् धेनुभ्यः । धेन्वाः धेनोः धेनुभ्याम् धेनुभ्यः । धेन्वाः धेनोः धेन्वोः धेनूनाम् ॥ धेन्वाम् धेनौ धेन्वोः धेनुषु । एवं रज्जु तनु सिन्धु रेणुषु च करेणु धेनुप्रभृतयः । इत्युकारान्ताः ॥ ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो वधूशब्दः । सौ । अनीकारान्तत्वात् ईकारान्तात् सिरिति सेर्लोपो न भवति । वधूः वध्वौ वध्वः । संबुद्धौ ह्रस्वः । हे वधु हे वध्वौ हे वध्वः । अन्यत्र नदीवत् ॥ एवं श्वश्रू कर्कन्धू चमू [illegible] प्रभृतयः । भ्रूशब्दस्य तु भेदः । सौ । भ्रूः ।

भ्रूर्धातुवत् ॥२।१।४॥ भ्रूशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्वरे परे । भ्रुवौ भ्रुवः । सम्बोधनेऽप्यनित्यनदीत्वान्न संबुद्धौ ह्रस्वो नास्ति । अन्यत्र नदीवत् । हे भ्रूः हे भ्रुवौ हे भ्रुवः । भ्रुवम् भ्रुवौ भ्रुवः । भ्रुवा भ्रूभ्याम् भ्रूभिः । भ्रुवे भ्रुवै भ्रूभ्याम् भ्रूभ्यः । भ्रुवः भ्रुवः भ्रूभ्याम् भ्रूभ्यः । भ्रुवा भ्रुवः भ्रुवोः भ्रूणाम् भ्रुवाम् । भ्रुवि भ्रुवाम् भ्रुवो भ्रूषु ॥ इत्यूकारान्ताः ॥ ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गो मातृशब्दः । माता मातरौ मातरः । हे मातः हे मातरौ हे मातरः । मातरम् मातरौ मातॄः । स्त्रीलिङ्गत्वान्नस्य सत्वाभावः । इत्यादि । अन्यत्र पितृशब्दवत् । एवं दुहितृ ननान्दृप्रभृतयः ।

एतासामपि च पूर्ववत् । स्वस्रादयः के ?

श्लोकः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादिगणगोचराः ॥ १ ॥

शेषाणां मातृशब्दवत् । इति ऋकारान्ताः ॥ ॠकार लृकार ॡकार एकारान्ता अप्रसिद्धाः । ऐकारान्तः स्त्रीलिङ्गो सुरैशब्दः । स च रैशब्दवत् । सुराः सुरायौ सुरायः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । सुरायम् सुरायौ सुरायः । सुराया सुराभ्यां सुराभिः । सुराये सुराभ्याम् सुराभ्यः । सुरायः सुराभ्याम् सुराभ्यः । सुरायः सुरायोः सुरायाम् । सुरायि सुरायोः सुरासु । इत्यैकारान्ताः । ओकारान्तः स्त्रीलिङ्गो गोशब्दः । स च पूर्ववत् । औकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नौशब्दः । स च ग्लौशब्दवत् । इत्यौकारान्ताः ।

इति स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः कुण्डशब्दः । सौ ।

अकारादसम्बुद्धौ मुश्च ॥ २२६ ॥ अकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात् परयोः स्यमोर्मकारो भवति असम्बुद्धौ । कुण्डं ।

औरीम् ॥२२७॥ नपुंसकलिङ्गात्परः औरीम् भवति । कुण्डे ।

जश्शसौ नपुंसके ॥ २२८ ॥ जश्शसौ नपुंसकलिङ्गे शिसंज्ञौ भवतः ।

स्यो ह्रस्वो भवति । स्वमस्य सोमप सोमपानि । हे सोमप हे सोमपे हे सोमपानि । पुनरपि । सोमप सोमपे सोमपानि । शेषं पुंलिङ्गवत् । इत्याकारान्ताः । इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वारिशब्दः । सि ।

नपुंसकात्स्यमोर्लोपो न च तदुक्तम् ॥ २४५ ॥ नपुंसकात्परयोः स्यमोर्लोपो भवति तदुक्तं कार्यं न भवति । वारि ।

नामिनः स्वरे ॥२४६॥ नाम्यन्तान्नपुंसकलिङ्गात् नुरागमो भवति स्वरे परे । औरीमिति ईत्यस्य बाधः । वारिणी । अमि पूर्ववत् । नुरागम । सामान्यविशेषयोर्विशेषो विधिर्बलवान् इति न्यायात् । उक्तञ्च ।

श्लोकः ।

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत् ।
परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १ ॥

सुट् स्वरात्पुंसि तु इत्यनेन सूत्रेण नुरागमो भवतीत्यर्थः ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ च ॥ २४७ ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषामुपधाया दीर्घो भवति । नपुंसकलिङ्गे जसशसोरादेशे शौ चासम्बुद्धौ सौ च परे । वारीणि ।

नाम्यन्तस्यातुरो वा ॥ २४८ ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य पुंवद्भावस्य च यदुक्तं कार्यं तदुक्तं वा भवति । सम्बुद्धौ परे । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न भवति इति न्यायात् । हे वारि हे वारे हे वारिणी हे वारीणि । पुनरपि वारि वारिणी वारीणि । वारिणा वारिभ्याम् वारिभिः । वारिणे वारिभ्याम् वारिभ्यः । वारिण इत्यादि । भानि । नामिनः स्वरे प्राप्ते सति सामान्यविशेषयोर्विशेषो

विधिर्बलवान् इतिन्यायात् वारि च गुरिति गुणागमो भवति । दीर्घ
मामिसनौ । वारिणाम् । वारिणि वारिणोः वारिषु ॥ अस्थि दधि
सक्थि अक्षिशब्दानां प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । अस्थि अस्थिनी
अस्थीनि । पुनरपि अस्थि अस्थिनी अस्थीनि । टादौ—

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनन्तष्टादौ ॥ २४६ ॥ नपुंसक-
लिङ्गानामस्थ्यादीनामन्तोऽन् भवति टादौ स्वरे परे ।

अवमसंयोगादनोऽलोपोऽलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥२५० ॥
अवमसंयोगात्परस्य अनोऽकारस्य लोपो भवति अघुटि स्वरे परे
स चालुप्तवद्भवति पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । अस्थ्ना अस्थिभ्याम्
अस्थिभिः । अस्थ्ने अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थ्नः अस्थिभ्याम्
अस्थिभ्यः । अस्थ्नः अस्थ्नोः अस्थ्नाम् ।

ईङ्योर्वा ॥ २५१ ॥ अवमसंयोगात्परस्य अनोऽकारस्य
लोपो भवति वा ईङ्योः अघु स्वरयोः औकारादेशे ईकारे सप्तम्येक-
वचने परतः स चालुप्तवद्भवति पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये ।
अस्थ्नि अस्थनि अस्थ्नोः अस्थिषु । एवं दधि सक्थि अक्षिशब्दाः ।
शुचिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । शुचि शुचिनी शुचीनि ।
सम्बुद्धावविशेषः । पुनरपि शुचि शुचिनी शुचीनि ।

टादौ भाषितपुंस्कं पुंवद्वा ॥ २५२ ॥ भाषितपुंस्कं भाषित-
पुंस्कं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे वा पुंवद्भवति ।

श्लोकः ।

यन्निमित्तमुपादाय पुंसि लिङ्गे प्रवर्तते ।
क्लीबवृत्तौ तदेव स्यात्तद्धि भाषितपुंस्कम् ॥ १ ॥

शुचि भूमिगतं तोयं शुचिर्नारी पतिव्रता ।
शुचिर्धर्मपरो राजा ब्रह्मचारी सदा शुचिः ॥ २ ॥

शुच्या शुचिना शुचिभ्यां शुचिभिः । शुचिने शुचये शुचिभ्याम् शुचिभ्यः । इत्यादि ॥ द्विशब्दस्य तु भेदः । त्रयाणाम् त्रीणीभिरिति इत्य च । द्वे । हे द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । त्रिशब्दस्य चतुराशब्दोर्वारिशब्दवत् । त्रीणि । त्रीणि । त्रिभिः । अन्यत्र पुंलिङ्गवत् । इति इकारान्ताः । ईकारान्तो नपुंसकलिङ्गो ग्रामणीशब्दः । तस्य स्वरो ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वे शुचिशब्दवत् । टादौ भाषितपुंस्कं पुंवद्वा भवति विकल्पेन । ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि । पुनरपि ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि । ग्रामणिना । अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद्यवौ इति यत्वम् । ग्रामण्या ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभिः । ग्रामणिने ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभ्यः । इत्यादि । आमि नुडागमः । दीर्घमामि सनौ इति दीर्घः । ग्रामणीनाम् । पुंवद्भावे । ग्रामण्याम् । ग्रामणिनि । पुंलिङ्गे । नियो ङिराम् इति आम् । अन्यत् पूर्ववत् । ग्रामण्याम् ग्रामणिनोः ग्रामण्योः ग्रामणिषु । सम्बोधने । नाम्यन्तयतुरां वा । हे ग्रामणिनी हे ग्रामणि हे ग्रामणीनि । एवमग्रणी सेनानी प्रभृतयः ॥ इति ईकारान्ताः । उकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वस्तुशब्दः । स च वारिशब्दवत् । वस्तु वस्तुनी वस्तूनि । सम्बोधने । हे वस्तु हे वस्तो हे वस्तुनी हे वस्तूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे परे निरन्तनपुंसके । आमि परे । आमि च नुः । दीर्घमामि सनौ इति दीर्घः । वस्तूनाम् । वस्तुनि वस्तुनोः वस्तुषु । मधुशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । मधु मधुनी मधूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे परे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पेन ।

पुंवद्भावः शुचिकम् । मृदुना मृदुभ्यां मृदुभिः । इत्यादि । एवं पटु लघु गुरु प्रभृतयः । अस्त्रभगवन्ता । हस्वभगवन्ता मृदु सर्वत्र खलपूशब्दः । तस्य स्वरो ह्रस्वो मृदु सम इति ह्रस्वत्व समानीयस्य वत । खलपु खलपुनी खलपूनि । पुनरपि । टादौ भाषितपुंस्कं निमित्तेन वा पुंवद्भावः । वा सेनानीप्रभृतयः । खलपुना । खलपूभ्यां खलपूभिः । इत्यादि । एवं सरक् करटक् प्रभृतयः । ऋदन्तस्य नपुंसकलिङ्गे कर्तृशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीययोर्विशेषः । कर्तृ कर्तृणी कर्तॄणि । पुनरपि । टादौ पुंवद्भावाद्विकल्पः । कर्त्रा कर्तृणा कर्तृभ्यां कर्तृभिः । कर्त्रे कर्तृणे कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्तृणः कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्तृणः कर्त्रोः कर्तृणोः । आमि परे नुरागमः । कर्तॄणाम् । कर्तरि कर्तृणि कर्त्रोः कर्तृणोः कर्तृषु । सम्बोधने । हे कर्त हे कर्तृणी हे कर्तॄणि ॥ बहुक्रोष्टृशब्दस्य तु भेदः । क्रोष्टुः स्थाने क्रोष्टुरी इत्यादिना कर्तृवत् । शसि व्यञ्जने नपुंसके च इति स्थाने बहुक्रोष्टु बहुक्रोष्टुनी बहुक्रोष्टूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्भाव इति विकल्पेन पुंवद्भावः । क्रमेणेदमुदाहरणम् ।

टादौ स्वरे वा ॥ २१३ ॥ क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृ भवति टादौ स्वरे परे । इति विकल्पेन तृज्वद्भावः । इति पक्षद्वये वैरूप्यं बहुक्रोष्ट्रा बहुक्रोष्टुना बहुक्रोष्टुभ्यां बहुक्रोष्टुभिः इत्यादि । सम्बोधने । हे बहुक्रोष्टु हे बहुक्रोष्टुनी हे बहुक्रोष्टूनि । इत्यादि । अकार उकार ऋकारान्ताः नपुंसकलिङ्गाः समाप्ताः ॥ एकारान्ताः नपुंसकलिङ्गो अतिरै शब्दः ।

सन्ध्यक्षराणामिदुतौ ह्रस्वादेशे ॥ २५४ ॥ सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वादेशे क्रियमाणे सति इदुतौ भवतः । अतरक्षरणमतिक्रान्तमार्यं । इति एकारैकारस्य च ह्रस्व इकारः । ओकारौकारस्य ह्रस्व उकारः । अतिरि । नामिनः स्वरे इति नुरागमः । अतिरिणी अतिरीणि । पुनरपि । टादौ स्वरे वा नपुंसकस्य पुंवद्वा इति विकल्पेन पुंवद्भावः । अत्र पुंवद्भावपक्षे सुरैरभ्यवत् । अतिरिणा अतिराया । व्यञ्जनादौ प्रत्यये परे रैरिति आत्वं भवति । एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायात् । अतिराभ्यां अतिराभिः । अतिरिणे अतिराये अतिराभ्यां अतिराभ्यः । इत्यादि । इति ऐकारान्ताः । ओकारान्तो नपुंसकलिङ्गश्चित्रगोशब्दः । तत्र ओकारस्य ह्रस्व उकारः । मधुशब्दवत् । चित्रगु चित्रगुणी चित्रगूणि । पुनरपि । टादौ स्वरे वा नपुंसकस्य पुंवद्वा इति विकल्पः । चित्रगुणा चित्रगवा इत्यादि । इति ओकारान्ताः । औकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽतिनौशब्दः । तस्यापि औकारस्य ह्रस्व उकारः । तस्य [illegible]वत् । अतिनु अतिनुनी अतिनूनि । पुनरपि टादौ स्वरे वा नपुंसकस्य पुंवद्वा इति विकल्पः । अतिनुना अतिनावा इत्यादि । इत्यौकारान्ताः ॥

इति स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्ताः पुंलिङ्गशब्दा यथाक्रमेणोच्यन्ते ।

कवर्गान्तः पुंलिङ्गशब्दो अप्रसिद्धः । णकारान्तः पुंलिङ्गः सुगण्शब्दः । सौ व्यञ्जनात्परस्य सेर्लोपः । रात्सस्य ग इत्यनुवर्तते ।

ङणनगणादीनां च ॥ २५५ ॥ ङणनान्तस्य ह्रस्वात्परमा-

पिन्दं च मा भवति विराम व्यञ्जनादौ च ।

परान्त ङुणं प्रथमः ॥ २५६ ॥ परान्त वर्तमानानां ङुणां वर्गाणां प्रथमा भवन्ति । अघाष प्रथम इत्यनुवर्तते ।

वा विरामे ॥२५७॥ विराम ङुणां प्रथमस्तृतीयो वा भव ति । सुगण् सुगण् सुगाणौ सुगाणः ५२ । सम्बुद्धौ । सुगाणं सुगाणौ सुगाणः । सुगाणा सुगाण्भ्यां सुगाण्भिः । सुगाणे सुगाण्भ्यां सुगाण्भ्यः । सुगाणः सुगाण्भ्यां सुगाण्भ्यः । सुगाणः सुगाणोः सुगाणां । सुगाणि सुगाणोः । सुणि । गत्व ।

अघोषे प्रथम ॥२५८॥ अघाष परे ङुणां प्रथमो भवति । इति गत्व । भामि परेत्यादिना सत्व मत्व ।

ङणपोगेवा ॥ २५९ ॥ ङणसप्रपोगेगि वो भवति । सुगाण्सु ।

ङणमर्थप्रथमः शषसेषु द्वितीयो वा ॥ २६० ॥ ङणो प्रथमस्य द्वितीयो भवति शषसेषु परतो वा सुगाण्सु । मत्वात् शत्वस्तु भेद । चवर्गादगमीनां चत्वत्र चवर्गापदवस्यापवा_युत्_ई_वां मा रोप गत्व ।

मनोरनुस्वारो धुटि ॥ २६१ ॥ मनस्सम्बोर्मकारनकारस्यो रनुस्वारो भवति धुटि परे ।

वर्गे वर्गान्वा ॥२६२॥ [illegible] अनुस्वारे वर्गे परे वर्गान्तो भ[illegible]

संयोगान्तस्य लो[illegible] ॥ संयोगान्तस्य लोप [illegible] ति विरामे व्यञ्जनादौ [illegible] मत्वाः ।

मत्वाडी [illegible]

व्यञ्जनान्मोऽनुषङ्गः ॥ २६४ ॥ धातुलिङ्गयोरन्त्याद्व्यञ्जना-
त् पूर्वो नकारः सोऽनुषङ्गसंज्ञो भवति । अघुट् स्वरे लोपमित्यनु
वर्तते । व्यञ्जने चैषां निरिति च ।

अनुषङ्गश्चाक्रुञ्चेत् । २६५ ॥ क्रुञ्चादिवर्जितस्यानुषङ्गो लोपमापद्यते अघुट् स्वरे व्यञ्जने च परे ।

अञ्चेरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ २६६ ॥ अञ्चेरलोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घो भवति अघुट् स्वरादौ । प्रतीचः । प्रतीचा प्रत्यग्भ्यां प्रत्यक्षु । इत्यादि । एवं प्राङ् सम्यङ् अन्वङ् । अक्रुञ्चेरिति किं । क्रुङ् क्रुञ्चौ क्रुञ्चः । क्रुञ्चं क्रुञ्चौ क्रुञ्चः । क्रुञ्चा क्रुङ्भ्यां क्रुङ्भिः । अघुट्यां तु ।

हात् ॥ २६७ ॥ हात्परस्य सस्य षो भवति । क्रुङ्षु इत्यादि । हस्तुबन्धवर्जितस्येति किं । सुगण्णु । गमि गत्यर्थ-
धातोः । अत एव वर्जनादिस्तुबन्धानां धातूनां नुरागमोऽस्तीति ।
सुपूर्वकः सुगण्णु कसे क्विप् । क्विप् सर्वापहारिलोप । कृतक्विनममा-
धारणसि लिङ्गसंज्ञा । प्रथमैकवचनं । सि । व्यञ्जनाच्चेति सेर्लोप ।
मनोरनुस्वारो धुटि इति मकारस्यानुस्वारे प्राप्ते सर्वविधिभ्यो लोप
विधिर्बलवानिति न्यायात् संयोगान्तस्य लोप इति निम्न सकारलोप
स्वरे परे मकारस्यानुस्वारो धुटि इति अनुस्वार । सुगन् । अदस्मादत्यर्था
दागमदीर्घो न स्यात् । सुगंसौ सुगंसः । सुगंसं सुगंसौ सुगंसः ।
सुगंसा सुगन्भ्यां सुगन्भिः । इत्यादि । एवं धापनऽपि तद्वत् ।

मान्ते पूजायां ॥ २६८ ॥ पूजार्थे वर्तमानस्य अञ्चेरनु
षङ्गस्य लोपो न भवति अघुट् स्वरे व्यञ्जने च परे । प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः ।

धुडागमो भवति धुटि परे ।

आगम उदनुबन्धः स्वरादन्त्यात्परः ॥ २७६ ॥ उद-नुबन्ध आगमोऽन्त्यात्स्वरात् परो भवति । मित्त्वादागमः । अथवा मध्येऽमित्त्वमेरनुपपत्ती आगम उच्यते । शत्रुगमनेशा । युङ् युञ्जौ युञ्जः । समापनेऽपि तद्वत् । युञ्जं युञ्जौ युञ्जः । युजा युग्भ्यां युग्भिः इत्यादि ॥ अश्वयुगादीनां समासस्थानामागमो नास्ति । अश्वयुग् अश्वयुक् अश्वयुजौ अश्वयुजः । संबोधनेऽपि तद्वत् । इत्यादि एवं धनिवत् गुणाभावात् भवतः । साधुमत् शब्दस्य तु भेदः ।

संयोगादेर्धुटः ॥२७७॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । व्यञ्जनात् सिलोपस्य वर्गादेर्भावश्च पञ्चमस्य कारौ । साधुमन् साधुमत् ।

धुटां तृतीयः ॥ २७८ ॥ धुटां तृतीयो भवति घोषवति व्यञ्जने इति सूत्र तृतीयत्वे प्राप्ते सुवर्णवर्गसामान्यस्य इति व्याख्या-नात् । सकारस्य दकारः । व्यञ्जनादेर्वर्गस्येण चतुर्थे इति दकारस्य च-कारः साधुमन्भ्यां इत्यादि । देवेड्शब्दस्य तु भेदः । सौ । इत्यादन्ते इत्यादिना स्वर्गे । देवेट् देवेड् देवेजौ देवेजः । संबोधनेऽपि तद्वत् । देवेजम् देवेजौ देवेजः । देवेजा देवेड्भ्यां देवेड्भिः ।

टस्य सुनादिर्वा ॥ २७९ ॥ टकारस्य सुनादिर्वा भवति । तत्र देवेट्सु देवेट्सु । धातुभावप्रयुक्तः । मध्यमवर्गाद्वा अन-सिद्धः । टकारान्तः पुंलिङ्गो महत्शब्दः । महान् महद् महान्तौ महान्तः । संबोधनेऽपि तद्वत् । महान्तं महान्तौ महतः । महता । धुटां तृतीय इत्यनेन तस्य महद्भ्यामित्यादि । उदनुबन्धस्य महान्तादेरस्य

[illegible] भर । दीर्घमाभि सनो इति वर्तते ।

अन्त्वसन्तस्य चाधातोरसौ ॥ २८० ॥ अन्तु अस् इ-
त्येवमन्तस्य धातोरस्य दीर्घो भवति सौ असम्बुद्धौ । सिद्धान्तन-
कारस्य इति नकारस्य लोप प्राप्त ।

-नसंयोगान्तावलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥ २८१ ॥ नकारसं-
योगान्तौ लुप्तावप्यलुप्तवत् पूर्वविधौ दीर्घादिके कार्ये । नख-
रमदर्श राजकरस्यापि [illegible] । भवान् भवन्तौ भवन्तः ।

भवतो वाडेरुत्वं सम्बुद्धौ ॥ २८२ ॥ भवतुशब्दस्य भ-
वन्नकारस्य वाडेरुत्वं भवति वा सम्बुद्धौ । हे भोः । मतिपत्तावपि [illegible]
विधिरनिमित्त तद्विघातस्य । [illegible] स्मृतम स त भवि
[illegible] । हे भवन् हे भवन्तौ हे भवन्तः । भवन्तं भवन्तौ भवतः ।
भवता भवद्भ्यां भवद्भिः । इत्यादि । एवं भगवत् अघवत् शब्दौ ।
सम्बुद्धि विना गोमत् धनवत् यावत् तावत् एतावत् इयत्
कियत् प्रभृतयः । एत शब्दा अन्त प्रकारस्य सिद्धा । भगं ज्ञानं
भगमस्यास्तीति भगवान् । अघं पापमस्यास्तीति अघवान् । गावोऽस्य
सन्तीति गोमान् । धनमस्यास्तीति धनवान् । [illegible] मत्वर्थीय
इति वन्तुप्रत्यय ।

यत्तदेतेभ्यो डावन्तु ॥ २८३ ॥ यद् तद् एतद् इत्येते-
भ्य परतः डावन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणार्थे । यावान् ।

वत्तुवधेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ २८४ ॥ डकार इति च
[illegible] । [illegible] । [illegible] यावान् ।
तत्परिमाणमस्य तावान् । एतत्परिमाणमस्य एतावान् ।

इदमो डिमन्तुः ॥२८५॥ इदमः परो डिमन्तुः प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकारमकारौ पूर्ववत् । इदं परिमाणमस्य इयान् ।

किमो डिमन्तुः ॥२८६॥ किमः शब्दात्परो डिमन्तुः प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकारमकारौ पूर्ववत् । किंपरिमाणमस्य कियान् पूर्वमन्त्यस्वरादेर्लोपं कृत्वा पश्चादेकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायात् । ततो घमिति इ आदेशः । इवर्णावर्णयोर्लोप इत्यादिना इकारलोपः । अनेन प्रकारेण सिद्धा भवन्ति । नीमत्म् । भगवान् भगवन्तौ भगवन्तः । भगवन्तं भगवन्तौ भगवतः । भगवता भगवद्भ्यां भगवद्भिः । सुपि । भगवत्सु । एवं सर्वत्र । सम्बोधने ।

भगवदघवतोर्वा ॥२८७॥ भगवदघवतोः शब्दयोरन्त्यस्य अः वा भवति सम्बुद्धौ सौ परे । एवं संयुक्ते विना गोमन्त् धनवन्त् यावन्त् तावन्त् एतावन्त् इयन्त् कियन्त् भवन्त । अस्मिन्प्रयोगस्य यावन्त् हे भगो हे भगवन् । हे अघो हे अघवन् । अन्यत्र हे गोमन् । हे धनवन् । हे यावन् । हे तावन् । हे एतावन् । हे इयन् । हे कियन् । शत्रन्तप्रत्ययान्तानां धातुत्वं न स्पृशति । शत्रन्तस्य भिन्नत्वाच्च । भवन्तशब्दस्य धातुत्वात् सौ दीर्घो न भवति । भवन् भवन्तौ भवन्तः । इत्यादि । एवं पचन् पठन् प्रभृतयः । ददच्छब्दस्य तु भेदः । नुमेरसमासे शतुर्नित्यमुपपद्यते ।

अभ्यस्तादन्तिरनकारः ॥२८८॥ अभ्यस्तस्यान्तेऽन्तिरनकारो भवति घुटि परे । ददत् ददद् ददतौ ददतः । इत्यादि । एवं दधत् जक्षत् जाग्रत् प्रभृतयः । महच्छब्दस्य तु भेदः । दीर्घमसि सन्तौ घुटि चासम्बुद्धौ इति वर्तते ।

सान्तमहतोर्नोपधायाः ॥ २८९ ॥ सान्तमहतः इत्येतयोर्नकारस्योपधाया दीर्घो भवति असम्बुद्धौ सुटि परे । महान् महान्तौ महान्तः । हे महन् हे महान्तौ हे महान्तः । महान्तम् महान्तौ महतः । महता महद्भ्यां महद्भिः इत्यादि ॥ इति तकारान्ताः ॥ थकारान्तो ऽग्निमथ् शब्दः । अग्निमत् अग्निमद् अग्निमथौ अग्निमथः । संबोधनेऽपि तद्वत् । अग्निमथं अग्निमथौ अग्निमथः । अग्निमथा अग्निमद्भ्यां अग्निमद्भिः । इत्यादि ॥ इति थकारान्ताः ॥ दकारान्तः पुंलिङ्गस्तत्त्वविद्शब्दः । तत्त्ववित् तत्त्वविद् तत्त्वविदौ तत्त्वविदः । इत्यादि । द्विपाच्छब्दस्य तु भेदः । द्विपात् द्विपाद् द्विपादौ द्विपादः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । द्विपादं द्विपादौ । भसंज्ञा ।

पादः समासान्तः ॥ २९० ॥ समासान्तः पाच्छब्दस्य पकारस्य(?) अपुटि स्वरे प्रत्यये च परे । द्विपदः । द्विपदा द्विपद्भ्यामित्यादि । एवं चतुष्पाद् व्याघ्रपाद् प्रभृतयः । त्यदाद्यस्य तु भेदः । सः ।

तस्य च ॥२९१॥ त्यदादीनां तकारस्य सकारो भवति सौ परे । स्य त्यौ त्ये । अन्यत्र मकारादेशः । एवं यद् तद् शब्दौ । य यौ ये । स तौ ते इत्यादि । स नौ न इत्यादि ।

एतदस्य चान्वादेशे द्वितीयायां चम् ॥ २९२ ॥ एतदः इदमश्च दोर्घईसीयाम च एनादेशो भवति कथितस्यानुकथनमन्वादेशः । एनम् एनौ एनान् । एनेन एनयोः । इति दकारान्ताः ॥ धकारान्तः पुंलिङ्गो बुधशब्दः । निजमर्थुधर्माद्देशिविवर्त्ते ।

इयन्तवान्तस्य भाषाध्यक्षीपादर्थादि चतुष्पदमहत्

॥ २६३ ॥ इषुगुर्वन्तस्य सर्वनामस्थानेऽधातोरिति नुमागमः भवति विरामे व्यञ्जनान्तो च यथायथम् । ध्वसुत् ध्वसुद् ध्वसुषौ ध्वसुषः । संबोधनेऽपि तद्वत् । ध्वसुषा ध्वसुद्भ्यां ध्वसुत्सु इत्यादि । इति षकारान्ताः ॥ नकारान्तः पुंलिङ्गः राजन् शब्दः । सुटि च सम्बुद्धाविति दीर्घे । सिद्धान्तसमस्येति नलोपः । राजा राजानौ राजानः ।

न सम्बुद्धौ ॥ २६४ ॥ सिद्धान्तस्यस्वरस्य लोपे न भवति सम्बुद्धौ । हे राजन् । राजानं राजानौ (अनुस्वारे अनस्मसंयोगात्मनो इत्यादिना लोपः)

सगणमटवर्गयोगे णटवर्गौ ॥ २६५ ॥ अनन्यस्य सकारस्य टवर्गयोगे णटवर्गौ प्राप्नोति व्यास्तरान्तात् । राज्ञः । राज्ञा । व्यञ्जनान्तो नलोपः । नकारे दीर्घे लोपश्चेति दीर्घे प्राप्ते असंयोगात् पूर्वविधौ इति नकारे तुल्यस्थानत्वात् । राजभ्यां राजभिः । राज्ञे राजभ्यां राजभ्यः ङौ । ईङ्वावेति अल्लोपो वा भवति । राज्ञि राजनि राज्ञोः राजसु । एवं तक्षन् मूर्धन् प्रभृतयः । आत्मन्शब्दस्य तु भेदः । आत्मा आत्मानौ आत्मानः । हे आत्मन् इत्यादि । आत्मानं आत्मानौ । अनुस्वारे । अन्तर्मसंयोगादिति प्रतिषेधान्नाल्लोपः भवति । आत्मना । आत्मना । इत्यादि । एवं सुपर्वन् सुशर्मन् यज्वन् ब्रह्मवर्मन् प्रभृतयः ॥ करिन् शब्दस्य तु भेदः । करी । इन्हन् इत्यादिना दीर्घे । करी करिणौ करिणः । हे करिन् इत्यादि । एवं दण्डिन् हस्तिन् पक्षिन् तपस्विन् प्रभृतयः ॥ पूषन् शब्दस्य तु भेदः ॥ पूषा पूषणौ पूषणः । हे पूषन् । पूषणं

वृत्रघ्ना । अघुट्स्वरे लोपे कृते । इनहन् इत्यादिना दीर्घे । असमासेव हन् शब्दस्य स्यादेव दीर्घे किमपि न दीर्घे ॥

हनेर्हेर्घिरुपधालोपे ॥२६६॥ हनरुपधाया लोपे कृते ह स्थाने घिर्भवति । घत्वे नस्य णत्वाभावः । वृत्रघ्ना वृत्रघ्ने वृत्रहभ्यां वृत्रहभिः इत्यादि । एवं ब्रह्महन् भ्रूणहन् मघवन् प्रभृति शब्दाः । पूषन् शब्दस्य तु भेदः । सौ दीर्घे । पूषा पूषणौ पूषणः । हे पूषन् । पूषणं पूषणौ ।

हन्मामस्योपधायां शमाद्यौ स्वरे वा ॥ २६७ ॥ हन्मामन्तस्य पूषन् इत्यादेः उपधाया अकारस्य लोपो वा भवति । पूष्णः । पूष्णा पूषभ्यां पूषभिः । इत्यादि । एवं अर्यमन् शब्दः । अर्यमन्शब्दस्य तु भेदः । सौ ।

अर्वणस्त्वसावनञः ॥ २६८ ॥ अर्वन्शब्दोऽनञ्पूर्वस्य त्वन्तम् परत्वाति । अर्वा अर्वन्तौ अर्वन्तः । हे अर्वन् हे अर्वन्तौ हे अर्वन्तः । अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वतः । अर्वता अर्वद्भ्यां अर्वद्भिः । इत्यादि । अनञ्पूर्वत्वात् नाऽस्य भवति । अनर्वा अनर्वाणौ अनर्वाणः । इत्यादि । श्वन् शब्दस्य तु भेदः । सौ । श्वा श्वानौ श्वानः । हे श्वन् । श्वानं श्वानौ । अघुट्स्वरादौ सेट्कस्यापि अनुवर्त्तते ।

श्वयुवमघोनां च ॥ २६९ ॥ श्वन् युवन् मघवन् एषां शब्दानाम् उत्वं भवति अघुट् स्वरे परे । शुनः । शुना श्वभ्यां श्वभिः । इत्यादि । एवं युवन्शब्दः । युवा । युवानौ युवानः । हे युवन् । युवानं युवानौ यूनः । यूना युवभ्यां युवभिः । इत्यादि ॥ मघवन्शब्दस्य तु भेदः । सौ । अर्वणोऽर्वन्नित्यनुवर्त्तते ।

॥ २६३ ॥ अनडुहोऽन्तस्य पदीभावेऽसंयोगेऽपि चतुर्थो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च सत्वात्स्वरम् । अनडुत् अनडुद् अनडुहौ अनडुहः । संबोधनेऽपि तद्वत् । अनडुहा अनडुद्भ्यां अनडुद्भिः इत्यादि । इति हकारान्ताः ॥ नकारान्ताः पुंल्लिङ्गाः राजन् शब्दः । घुटि च सम्बुद्धाविति दीर्घः । सिद्धान्तनकारस्य लोपः । राजा राजानौ राजानः ।

न सम्बुद्धौ ॥ २६४ ॥ सिद्धान्तनकारस्य लोपो न भवति सम्बुद्धौ । हे राजन् । राजानं राजानौ (अघुट्स्वरे अवमसंयोगादनो इत्यादिना लोपः)

तवर्गस्य चटवर्गयोगे चटवर्गौ ॥ २६५ ॥ तवर्गस्य चवर्गटवर्गयोगे चटवर्गौ प्राप्नोति यथासंख्यम् । राज्ञः । राज्ञा । व्यञ्जनादौ नलोपः । नलोपे दीर्घे प्राप्ते दीर्घो न भवति सस्वरस्य पूर्वविधौ इति न्यायात् सुलभत्वमिति । राजभ्यां राजभिः । राज्ञे राजभ्यां राजभ्यः । ङौ । ईङ्योर्वेति अल्लोपो वा भवति । राज्ञि राजनि राज्ञोः राजसु । एवं तक्षन् मूर्धन् मघवन् । आत्मन्शब्दस्य तु भेदः । आत्मा आत्मानौ आत्मानः । हे आत्मन् इत्यादि । आत्मानं आत्मानौ । अघुट्स्वरे । अवमसंयोगादिति प्रतिषेधादल्लोपो नास्ति । आत्मनः । आत्मना । इत्यादि । एवं सुपर्वन् सुधर्मन् ब्रह्मन् कृतवर्मन् प्रभृतयः ॥ करिन्शब्दस्य तु भेदः । सौ । इन्हन् इत्यादिना दीर्घः । करी करिणौ करिणः । हे करिन् इत्यादि । एवं दण्डिन् हस्तिन् योगिन् तपस्विन् प्रभृतयः ॥ वृत्रहन् शब्दस्य तु भेदः ॥ वृत्रहा वृत्रहणौ वृत्रहणः । हे वृत्रहन् । वृत्रहणं

दीर्घो भवति सन्नामि परे। पञ्चानाम्। पञ्चसु। पर्ण स्मरण नरम् वराम् प्रभृतय ॥ अष्टनराम्नस्य तु भेद। तस्मामि बहुवचनमेव।

अष्टन सर्वासु ॥ २०५ ॥ अष्टनराम्नास्तस्य आ भवति सर्वासु विभक्तिषु। मन विभिन्नस्य इति नकारस्य आकार। सवर्णे दीर्घ।

औ तस्माज्जश्शसोः ॥ २०६ ॥ तस्मादष्टन कृतकारा-न्तरयोर्जश्शसोः स्थान और्भवति। अष्टौ। अष्टौ। तस्मादष्टयं विभक्त्यर्थम्। आत्वस्यानित्यार्थं। तेन औत्वाभावे जश्शसोर्लुक् इत्यनेन जश्शसोर्लोप। अष्ट। अष्ट। अष्टाभि अष्टभि। अष्टाभ्य अष्टभ्य। अष्टाभ्य अष्टभ्य। आमि आर्ते सत्वाभावात् प्याप्त्यनाया इति अत्र अन्तमहत्त्वाविकयात। भूतपूर्वेनात्मया अपि आमि नुरागम। अष्टानाम्। अष्टसु अष्टसु। इति नकारान्त ॥ पत्र मान्ता अप्रसिद्धा। मकारान्तः पुंलिङ्ग किम् शब्द।

किं क ॥ २०७ ॥ किंशब्द को भवति विभक्तौ परत। क कौ के। कं कौ कान्। केन काभ्यां कै। इत्यादि। इदम् शब्दस्य तु भेद।

इदमियमयं पुंसि ॥ २०८ ॥ इदम्शब्दस्य इय भवति स्त्रियामयं च पुंसि इदं नपुंसक सौ परे। अयम्। अन्यत्र त्यदाद्यत्वम्।

दोऽद्र म ॥ २०९ ॥ त्यदादीनां दकारस्य मो भवति आदे विभक्तौ। इमौ इमे। इमं इमौ इमान्।

टौस्येन ॥ २१० ॥ अनुर्वजितस्य इदशब्दस्य अनादेशा भवति टौसा परत। अनेन।

वौ च मघवान्मघवा वा ॥ २०० ॥ विभक्तौ सौ च परे मघवन् शब्दो मघवान् भवति वा ॥ अन्त्यस्योत्वे दीर्घे प्राप्ते निपातनाद्दीर्घः । मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः । मघोपनेऽपि तद्वत् । मघवन्तं मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघवद्भ्यां मघवद्भिः । इत्यादि । पक्षे । मघवा मघवानौ मघवानः । मघवानं मघवानौ मघोनः । मघोना मघवभ्यां मघवभिः । इत्यादि । भानमाचष्टे । तत्करोति तदाचष्टे इन् । इनि लिङ्गस्यानेकाक्षरस्येत्यादिना अन्त्यस्वरादेर्लोपे प्राप्ते ।

न युनः ॥ २०१ ॥ अत्र इत्यस्य अन्त्यस्वरादेर्लोपो न भवति इनि परे स्थानवत् । मघवानमाचष्टे मघवयति ।

स्थूलदूरयुवक्षिप्रक्षुद्राणाम् अन्त्यादेर्लोपो गुणश्च नामिनाम् ॥ २०२ ॥ स्थूलदूरयुवक्षिप्रक्षुद्र इत्येतेषामन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति नामिनां गुणश्च इनि परे । स्थूलमाचष्टे स्थवयति । दूरमाचष्टे दवयति । युवानमाचष्टे यवयति । क्षिप्रमाचष्टे क्षेपयति । क्षुद्रमाचष्टे क्षोदयति । इनि लिङ्गस्यानेकाक्षरस्येत्यादिना अन्त्यस्वरादेर्लोपः । इनि च विकरणो गुणः सर्वत्र ॥ पञ्चन् शब्दस्य तु भेदः । तस्य बहुवचनमेव । कतेश्च जसशसोर्लुक् । पञ्च । पञ्च । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः । पञ्चभ्यः । आमि च नुरित्युच्यते ।

संख्याया ष्णान्तायाः ॥ २०३ ॥ षकारनकारान्ताया संख्याया नुरागमो भवति आमि परे । दीर्घमामि सनौ इति अनुवर्तते ।

नान्तस्य चोपधायाः ॥ २०४ ॥ नान्तस्य चोपधाया

दीर्घो भवति सनामि परे । पञ्चानाम् । पञ्चसु । एवं सप्तन् नवन् दशन् प्रभृतय ॥ अष्टन्शब्दस्य तु भेदः । तस्यापि बहुवचनमेव ।

अष्टनः सर्वासु ॥ २०५ ॥ अष्टन्शब्दान्तस्य आ भवति सर्वासु विभक्तिषु । येन विधिस्तदन्तस्य इति नकारस्य आकारः । सवर्णे दीर्घः ।

औ तस्माज्जश्शसोः ॥ २०६ ॥ तस्मादष्टन् कृताकारात् परयोर्जश्शसोः स्थाने और्भवति । अष्टौ । अष्टौ । तस्मादिति ग्रहणं किमर्थम् । आत्वस्यानित्यार्थं । तेन औत्वाभावे जश्शसोर्लुक् इत्यनेन जश्शसोर्लोपः । अष्ट । अष्ट । अष्टाभिः अष्टभिः । अष्टाभ्यः अष्टभ्यः । अष्टाभ्यः अष्टभ्यः । आमि आत्वं संख्यायाः ष्णान्ताया इति अत्र अन्तग्रहणाविधानात् । भूतपूर्वनान्ताया अपि आमि नुडागम । अष्टानाम् । अष्टासु अष्टसु । इति नकारान्ताः ॥ पकारान्तः अप्रसिद्धः । मकारान्तः पुंलिङ्गः किम् शब्दः ।

किमः कः ॥ २०७ ॥ किमः को भवति विभक्तौ परतः । कः कौ के । कं कौ कान् । केन काभ्यां कैः । इत्यादि । इदम् शब्दस्य तु भेदः ।

इदमियमयं पुंसि ॥ २०८ ॥ इदम्शब्दस्य इयं भवति स्त्रियामयं च पुंसि इदं नपुंसके सौ परे । अयम् । अन्यत्र त्यदाद्यत्वम् ।

दोऽद्रे मः ॥ २०९ ॥ त्यदादीनां दकारस्य मो भवति अद्रे विभक्तौ । इमौ इमे । इमं इमौ इमान् ।

टौसोरनः ॥ २१० ॥ अगुणविभक्तिकस्य इदम्शब्दस्य अनादेशो भवति टौसोः परतः । अनेन ।

अद्व्यञ्जनेऽनक् ॥ २११ ॥ अनर्जितस्य इदंशब्दस्य अद्भवति व्यञ्जनादौ विभक्तौ परतः । आभ्याम् ।

तस्माद्भिस् भिर् ॥ २१२ ॥ तस्मात्कृताकारादिदम उत्तरः भिस् भिर् भवति । एभिः । अस्मै आभ्याम् एभ्यः । अस्मात् आभ्याम् एभ्यः । अस्य अनयोः एषाम् । अस्मिन् अनयोः एषु । अन्वादेशे पूर्ववत् । इति मकारान्तः ॥ यकारान्तोऽप्रसिद्धः । रकारान्तः पुंल्लिङ्गश्चतुर्शब्दः । तस्य बहुवचनमेव । चत्वारः ।

चतुरो वा शब्दस्योत्वम् ॥ २१३ ॥ चत्वार् इत्येतस्य वाशब्दस्य उत्वं भवति अघुट्स्वरे व्यञ्जने च परे । चतुरः ।

न रस्य घोषवति ॥ २१४ ॥ रेफस्य घोषवति परे विसर्जनीयो न भवति । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः ।

आमि चतुरः ॥ २१५ ॥ चतुर्शब्दस्य नुडागमो भवति आमि परे । चतुर्णां । विसर्जनीये प्राप्ते ।

रः सुपि ॥ २१६ ॥ रेफस्य विसर्जनीयः सुपि परे न भवति । इति निषेधः । चतुर्षु । इति रेफान्तः ॥ लकारान्तोऽप्रसिद्धः । वकारान्तः पुंल्लिङ्गः सुदिव्शब्दः । सौ ।

औ सौ ॥ २१७ ॥ दिवो वकारस्य औ भवति सौ परे । सुद्यौः सुदिवौ सुदिवः ।

वाम्यां ॥ २१८ ॥ दिवो वकारस्य वा आकारो भवति अमि परे । सुद्यां सुदिवं सुदिवौ सुदिवः । सुदिवा ।

दिव उद्व्यञ्जने ॥ २१९ ॥ दिवो वकारस्य उत् भवति

व्यञ्जने परे। सुपुर्भ्यां सुपुर्भिः। इत्यादि। इति पकारान्तः॥ शकारान्तः पुल्लिङ्गो विश् शब्दः। दशपञ्चान्ते इत्यादिना टत्वम्। विट् विड् विशौ विशः। सम्बोधनेऽपि तद्वत् इत्यादि। तादृश् शब्दस्य तु भेदः। त्यदादीनां दृशि आत्वम्। तादृक् तादृग् तादृशौ तादृशः। एवं सदृश् यादृश् एतादृश् कीदृश् ईदृश् अमूदृश् प्रभृतयः। इति शकारान्ताः॥ षकारान्तः पुल्लिङ्गो रत्नमुष् शब्दः। रत्नमुट् रत्नमुड् रत्नमुषौ रत्नमुषः। रत्नमुषं रत्नमुषौ रत्नमुषः। रत्नमुषा रत्नमुड्भ्यां रत्नमुड्भिः इत्यादि। साधुतक्ष् शब्दस्य तु भेदः।

संयोगादेर्धुटः ॥ २२० ॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च। व्यञ्जनाच्च सलोपः।

दशपञ्चान्तेभ्रादीनां डः ॥२२१॥ दशपञ्चान्तव्यञ्जनानां भ्रस्जादीनां च डो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च। इति डत्वं साधुतट् साधुतड् साधुतक्षौ साधुतक्षः। सम्बोधनेऽपि तद्वत्। साधुतक्षं साधुतक्षौ साधुतक्षः। साधुतक्षा साधुतड्भ्यां साधुतड्भिः इत्यादि। षष्शब्दस्य तु भेदः। तस्य बहुवचनमेव। अष्टासंख्ये च। षट् षड् षड्भिः। षड्भ्यः। आमि नुरागमो णत्वं च।

षडो णो ने ॥२२२॥ संख्यायाः ष्णान्तायाः षडो णो भवति विभक्तौ ने परे। षण्णां षट्सु षट्सु इत्यादि॥ सकारान्तः पुल्लिङ्गः सुमनस् शब्दः। सौ। अन्त्वसन्तस्येत्यादिना दीर्घः। सुमनाः सुमनसौ सुमनसः। हे सुमनः हे सुमनसौ हे सुमनसः। सुमनसं सुमनसौ सुमनसः। सुमनसा सुमनोभ्यां सुमनोभिः। इत्यादि। एवं चन्द्रमस्। पिण्डग्रासस्। स्वर्णसारस्। हिरण्यरेतस्। सुमानस्।

प्रसूतम् । उशनस् शब्दस्य तु भेदः ।

उशनस्पुरुदंसोऽनेहसां सावनन्तः ॥ १२३ ॥ उशनस् पुरुदंसस् अनेहस् इत्येतेषामन्तोऽन् भवति सौ परे असम्बुद्धौ । उशना उशनसौ उशनसः । यथा निर्दिष्टमनित्यम् ।

श्लोकः ।

सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
भीम्यामभृतिप्रविषमसेतं ममापि निर्दिष्टमनित्यमेव ॥ १ ॥

हे उशन हे उशनम् हे उशनः हे उशनसौ हे उशनसः । उशनसं उशनसौ उशनसः । उशनसा उशनोभ्याम् उशनोभिः । इत्यादि । एवं पुरुदंसस् अनेहस् शब्दौ सम्बुद्धिं विना । विहायस् शब्दस्य तु भेदः । सौ । सान्तमहतोर्नोपधाया इति दीर्घः । विहायाः विहायसौ विहायसः । हे विहायः हे विहायसौ हे विहायसः । विहायसं विहायसौ ।

अघुट्स्वरादौ सेट्कस्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्वम् ॥ १२४ ॥ सेट्कस्यासेट्कस्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्वं भवति अघुट्स्वरादौ । विदुषः विदुषा ।

विरामव्यञ्जनादिष्वनडुन्नहिवन्सीनां च ॥ १२५ ॥ विरामे व्यञ्जनादौ च अनडुह्नहिवन्सीनामन्तस्य दो भवति । विद्वद्भ्याम् विद्वद्भिः । इत्यादि । पचिवान् पेचिवांसौ पचिवांसः । पेचिवांसं पेचिवांसौ । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । इतीडभावः । अघुट्स्वरादौ सेट्कस्येति उत्वम् । पेचुषः पेचुषा पचिवद्भ्याम् पेचिवद्भिः । पेचुषे पचिवद्भ्याम् पचिवद्भ्यः । एवं तेनिवस् प्रभृतय इत्यादि । उपेयिवस् शब्दस्य तु भेदः । सौ ।

भक्षिपमोरश्च ॥ ३२६ ॥ भक्षिपसोर्क्षिप्रपारन्त्यस्य यो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । अयाभत् अयाभद् ।

घुट् स्वरे तु ॥३२७॥ भक्षिपसर्वक्षिप्योर्तु रामसो भवति घुट् स्वरे परे । अयाम सौ अयाम स । सवायनऽपि तद्वत् । अया-म मं अयाम सौ अयामस । अयामसा अयामद्भ्याम् अयामद्भिः । अयामसु । नर्य पर्यन्तम् शब्दः । अदस् शब्दस्य तु भेदः । तदायन्वम ।

सौ स ॥३२८॥ त्यदादीनां दकारस्य सकारो भवति सौ परे ।

सौ मिलोपश्च ॥ ३२९ ॥ अदसोऽन्त्यस्य औभवति स्वरे परे सिलोपश्च । असौ । हित्व ॥

अदसः पदे म ॥३३०॥ अदस पदे मति दस्य मो भवति ।

उत्वं मात् ॥ ३३१ ॥ अदसो मात्परस्य वर्णमात्रस्योत्वं भवति आन्तरतम्यात् । अमू । अमि ॥

एद्बहुत्वे त्वी ॥ ३३२॥ अदसो मात्परो बहुत्वे निष्पन्ने ए-कारो भवति । अमी । अमुं अमू अमून् ।

अदो मुश्च ॥ ३३३ ॥ अदसो मुरादेशो भवति टावचनस्य च नादेशः स्त्रियाम् । अमुना अमूभ्याम् ।

अदमश्च ॥३३४॥ अदसोऽकारान्तात् भिस् भिर् भवति । पुनरेकस्य अमीभिः । अमुष्मै अमूभ्याम् अमीभ्यः । अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्यः । अमुष्य अमुयोः अमीषाम् । अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु ॥ भेषम् शब्दस्य तु भेदः ॥ भेयान भेयांसौ भेयांसः ॥

मघवत । उशनस् शब्दस्य तु भेदः ।

उशनस्पुरुदंशोऽनेहसां सावनन्तः ॥ १२३ ॥ उशनस् पुरुदंशस् अनेहस् इत्येषामन्तोऽन् भवति सौ परे असम्बुद्धौ । उशना उशनसौ उशनसः । नस्य निर्दिष्टमनित्यम् ।

श्लोकः ।

सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
भीम्याप्यवशतिपसमेतं तथापि निर्दिष्टमनित्यमन ॥ १ ॥

हे उशन हे उशनन् हे उशनः हे उशनसौ हे उशनसः । उशनसं उशनसौ उशनसः । उशनसा उशनोभ्यां उशनोभिः । इत्यादि । एवं पुरुदंशस् अनेहस् शब्दौ सम्बुद्धिं विना । विद्वस् शब्दस्य तु भेदः । सौ । सन्तमहतोर्नोपधाया इति दीर्घः । विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः । हे विद्वन् हे विद्वांसौ हे विद्वांसः । विद्वांसं विद्वांसौ ।

अपुंस्त्वादौ सेट्कस्यापि वनुरुवंशादस्योत्वम् ॥ १२४ ॥ सेट्कस्य वसेरसस्यापि वस्योत्वंशस्य भवति अपुंस् तत्परे । विदुषः विदुषा ।

गिरामप्युपस्त्वादिष्वनदुहादिस्थीनां च ॥ १२५ ॥ गिराम् अनुनासिको च अनदुहादीनां स्थीनामन्त्यस्य वा भवति । विद्वद्भ्यां विद्वद्भिः । इत्यादि । पपिवान् पपिवांसौ पपिवांसः । पपिवांसं पपिवांसौ । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । इतीडभावः । अपुंस्त्वादौ सेट्कस्येति वचनम् । पपुषः पपुषा पपिवद्भ्यां पपिवद्भिः । पेचुषः पेचिवद्भ्यां पेचिवद्भिः । एवं तेनिवान् प्रभृतयः इत्यादि । मघवन् शब्दस्य तु भेदः । सौ ।

अनड्वान्सु । इत्यादि । अनडुह् शब्दस्य तु भेदः सः ।

मो नु ॥ ३४० ॥ अनडुहो ऽन्तस्य नुरागमो भवति घौ परे । अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः ।

सम्बुद्धावुभयोर्ह्रस्वः ॥ ३४१ ॥ चतुरनडुहोरुभयोः सम्बुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे अनड्वन् । अनड्वाहं अनड्वाहौ ।

अनडुहश्च ॥ ३४२ ॥ अनडुह् इत्येतस्य वाऽन्तस्योऽन्तो भवति अघुट् स्वरे परे व्यञ्जने च परे । अनडुहः । अनडुहा । विराम व्यञ्जनेत्यादिना दत्वं । अनडुद्भ्यां । अनडुद्भिः ॥ अनडुत्सु । इत्यादि इति हकारान्ताः ॥ प्रियाश्चत्वारो यस्यासौ प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । हे प्रियचत्वः ३ । प्रियचत्वारं प्रियचत्वारौ प्रियचतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्यां प्रियचतुर्भिः । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ताः पुंलिङ्गाः ।

॥ अथ व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ॥

कवर्गान्ताः स्त्रीलिङ्गा अप्रसिद्धाः । चकारान्तः स्त्रीलिङ्गस्त्वच् शब्दः । त्वक् त्वग् त्वचौ त्वचः । त्वचा । इत्यादि । एवं वाच् शब्द प्रभृतयः ॥ छकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ जकारान्तः स्त्रीलिङ्गः स्रज् शब्दः । स्रक् स्रग् स्रजौ स्रजः । स्रजा । इत्यादि । झञटवर्गान्ता अप्रसिद्धाः । तकारान्तः स्त्रीलिङ्गो विद्युत्शब्दः । विद्युत् । विद्युद् । विद्युतौ । इत्यादि ॥ थकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः । शरत् शरद् शरदौ शरदः । एवं समिद् निषद्

हे मे पात्। हे मे पांसौ हे मे पांस. । मे पांसं मे पांसौ मे पांस । म मसा मे मोभ्यां मे मोभिः । इत्यादि । पुमस्शब्दस्य तु भेद । पुमान् पुमांसौ पुमांस । हे पुमन् । पुमांसं पुमांसौ ।

पु मोऽनुस्वारलोपः ॥ २३५ ॥ पुमान्स् इत्येतस्य अनुस्वारस्य लोपो भवति अघुट् स्वरे व्यञ्जने च परे । पुंसः । पुंस्य ।

स्यादिघुटि पदान्तवत् ॥ २३६ ॥ स्यादिघुटि पद पदान्तवत् भवति । इति न्यायात् । मान्तस्यानुस्वारव्यञ्जने । पुम्भ्यां पुम्भिः । इत्यादि । इति सकारान्ता ॥ हकारान्त पुंलिङ्गो मधुलिह् शब्द । मधुलिड् मधुलिट् मधुलिहौ मधुलिहः । संबोधनेऽपि तद्वत् । मधुलिट्सु । एवं पुम्भिः इत्यादि । गोदुह् शब्दस्य तु भेद । दुहादीनामस्य धातोरिस्यादिना चतुर्थत्वम् ।

दादेर्हस्यगः ॥२३७॥ दादेर्धातोर्हस्य गत्वं भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । गोधुक् गोधुग् गोदुहौ गोदुहः । संबोधनेऽपि तद्वत् । गोधुरं गोदुहौ गोदुहः । गोदुहा गोधुग्भ्यां गोधुग्भिः इत्यादि । मुहादीनाम्तु भेद ।

मुहादीनां वा ॥ २३८ ॥ मुहादीनां हकारस्य गत्वं भवति वा विरामे व्यञ्जनादौ च । मुक् मुग् मुट् मुड् मुहौ मुहः । मुहं मुहौ मुहः । मुहा मुग्भ्यां मुड्भ्यां मुग्भिः मुड्भिः । इत्यादि । मुह द्रुह स्नुह स्निह् मनुष्याः । अनड्वाहशब्दस्य तु भेद । अनड्वान् अनड्वाह् अनड्वाहौ अनड्वाह । अनड्वाहं अनड्वाही ।

वाहेर्वौशब्दस्यौत्वं ॥ २३९ ॥ वाहेर्वाशब्दस्यौत्वं भवति अघुट् स्वरे परे । अनडुहः । अनडुहा अनडुद्भ्यां । अनडुद्भिः ।

मन्डवान्सु । इत्यादि । अनडुह शब्दस्य तु भेद सौ ।

सौ नुः ॥ ३४० ॥ अनडुह इत्येतस्य नुरागमो भवति सौ परे । अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः ।

सम्बुद्धावुभयोर्ह्रस्वः ॥ ३४१ ॥ चतुरनडुहोरुभयोः सम्बुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे अनड्वन् । अनड्वाहं अनड्वाहौ ।

अनडुहश्च ॥ ३४२ ॥ अनडुह इत्येतस्य धारान्तस्योत्व भवति अघुट् स्वरे परे व्यञ्जने च परे । अनडुहः । अनडुहा । विराम व्यञ्जनेष्वादिना दत्वं । अनडुद्भ्यां । अनडुद्भिः ॥ अनडुत्सु । इत्यादि इति हकारान्ताः ॥ प्रियाश्चत्वारो यस्यासौ प्रियचत्वा प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । हे प्रियचत्वः । प्रियचत्वारं प्रियचत्वारौ प्रियचतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्यां प्रियचतुर्भिः । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ताः पुंलिङ्गाः ।

॥ अथ व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ॥

कवर्गान्ताः स्त्रीलिङ्गा अप्रसिद्धाः । चकारान्तः स्त्रीलिङ्गस्त्वच् शब्दः । त्वक् त्वग् त्वचौ त्वचः । त्वक्षु । इत्यादि । एवं वाच् शब्दप्रभृतयः ॥ छकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ जकारान्तः स्त्रीलिङ्गः स्रज् शब्दः । स्रक् स्रग् स्रजौ स्रजः । स्रक्षु । इत्यादि । झञटवर्गान्ता अप्रसिद्धाः । तकारान्तः स्त्रीलिङ्गो विद्युत् शब्दः । विद्युत् । विद्युद् । विद्युतौ । विद्युतः । इत्यादि ॥ थकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः शरद् शब्दः । शरत् शरद् शरदौ शरदः । एवं संविद् विपद्

परिवृड् मधुलिट् ॥ त्यदाद्यत्वं तु भवत् । त्यदाद्यत्वे । स्त्रियामा इत्यादिषु मात्रावत् । सा । तस्य चापि सकार । स्या त्ये स्याः । त्यां त्ये त्याः । त्यया त्याभ्यां त्याभिः । त्यस्यै त्याभ्यां त्याभ्यः । त्यस्याः त्याभ्यां त्याभ्यः । त्यस्याः त्ययोः त्यासाम् । त्यस्यां त्ययोः त्यासु । एवं तद्शब्दः । सा ते ताः इत्यादि त्यच्छब्दवत् । एवं यद् एतद् शब्दौ । धकारान्तः स्त्रीलिङ्गो वीरुध्शब्दः । वीरुत् वीरुद् वीरुधौ वीरुधः । इत्यादि ॥ एवं समिध् प्रभृतयः ॥ इति धकारान्ताः ॥ नकारान्तः स्त्रीलिङ्गः सीमन्शब्दः । सीमा सीमानौ सीमानः । सीमनि । अतत्समर्थमागत्यादिना सकारः । सामन् ॥ इत्यादि ॥ एवं पामन् दामन्शब्दादीनां पूर्ववत् । इति नकारान्ताः । पकारान्तः स्त्रीलिङ्गोऽप्शब्दः । तस्य बहुवचनमेव ।

अपश्च ॥ २४३ ॥ अप् इत्यस्य उपधाया दीर्घो भवति असम्बुद्धौ सुटि परे । आपः । अपः ।

अपो भि ॥ २४४ ॥ अपो दो भवति विभक्तौ भ परे । अद्भिः । अद्भ्यः । अद्भ्यः । अपाम् । अप्सु । इति पकारान्ताः । एवमप्यष्टकारान्ताप्रसिद्धौ । भकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ककुभ्शब्दः । ककुप् ककुब् ककुभौ ककुभः । इत्यादि । इति भकारान्ताः । मकारान्तः स्त्रीलिङ्गः किम्शब्दः । तस्य कादेशः आप्प्रत्यय का के काः । एवं के का । कया काभ्यां काभिः । कस्यै काभ्यां काभ्यः । कस्याः काभ्यां काभ्यः । कस्याः कयोः कासाम् । कस्यां कयोः कासु । इत्यादि । इदंशब्दस्य तु भेदः । सौ । इयं । अन्यत्र त्यदाद्यत्वे । टापि कृते इति इदम आदेशस्यापत्वस्य । इमे इमाः । इमां इमे इमाः ।

टाम्भरन इति मनादेशः । अनया ॥ अद्वचनुनऽसक् इयन् । आभ्यां आभिः । भाविनि मूलवदुपचारः । अस्यै आभ्यां आभ्यः । अस्याः आभ्यां आभ्यः । अस्याः अनयोः आसाम् । अस्यां अनयोः आसु । अन्वादेशे पूर्ववत् । एनां एने एनाः । एनया । एनयोः ॥ चतुरन्तत्वाऽप्रसिद्धः । त्यादि । रकारान्त स्त्रीलिङ्गचतसृशब्दः । तस्य बहुवचनमेव । त्रिचतुरोरित्यादिना चतस्रादेशः । अचि र इति रत्व । चतस्रः चतस्रः । चतसृभिः । चतसृभ्यः चतसृभ्यः न नामितीचमिति दीर्घो न भवति । चतसृणां । चतसृषु । इत्यादि । गिरशब्दस्य तु भेदः । गीः ।

हलोरीत्वं ॥ २८५ ॥ धात्वादेरिक्परस्य भवति दीर्घश्च अपदान्तस्य च । गीः गिरौ गिरः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । गिरं गिरौ गिरः । गिरा गीर्भ्यां गीर्भिः । गिरे गीर्भ्यां गीर्भ्यः । गिरः गीर्भ्यां गीर्भ्यः । गिरः गिरोः गिरां । गिरि गिरोः वाचिस्थाने सप्तमीबहुवचन रेफस्य विसर्गो न स्यात् । गीर्षु । एवं पुर् धुर् प्रभृतयः । इति रकारान्ताः ॥ चकारान्ताऽप्रसिद्धा वकारान्त स्त्रीलिङ्गा दिव्शब्दः । स च सुविभक्त्यागमन । द्यौः दिवौ दिवः । दिवं दिवौ दिवः । दिवा । दिव द्युभ्याम् । द्युभ्यां द्युभिः । इत्यादि । इति वकारान्ताः ॥ शकारान्त स्त्रीलिङ्गा दृश् शब्दः । दृक् दृग् दृशौ दृशः । इत्यादि । इति शकारान्ताः ॥ षकारान्तः स्त्रीलिङ्गा त्विष् शब्दः । त्विड् त्विट् त्विषौ त्विषः । इत्यादि । षकारान्ता सजुष्शब्दस्य तु भेदः । धनवदादीनां च भेदः । स्पृक् स्पृग् । स्पृक्षु । इत्यादि । सकारान्त स्त्रीलिङ्ग सुमनस् शब्दः । स च पूर्ववत् । सुमना

सुरभसौ सुरभसः । इत्यादि । अदस् शब्दस्य तु भेदः । त्यदाद्यत्वं । असौ । अन्यत्र आपत्वं । अदसः पदे म इति मत्वं । रूपमार्गोऽपि पूर्ववत् । अमू अमू । अमूः अमू अमूः । अमुया अमूभ्यां अमूभिः । अमुष्यै अमूभ्यां अमूभ्यः । अमुष्याः अमूभ्यां अमूभ्यः । अमुष्याः अमुयोः अमूषाम् । अमुष्यां अमुयोः अमूषु । इत्यादि । हकारान्तः स्त्रीलिङ्ग उपानह् शब्दः । विरामव्यञ्जनादिषु हस्य दः । उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः । इत्यादि । अनडुह् शब्दस्य तु भेदः ।

वा स्त्रीकारे ॥ २४६ ॥ अनडुह इत्येतस्य वाशब्दस्य वत्वं वा भवति स्त्रीकारे परे । अनडुही अनड्वाही । नद्याद्य च इति ईप्रत्ययः । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

कवर्गान्ता अप्रसिद्धाः । चकारान्तो नपुंसकलिङ्गः प्राच् शब्दः ।

विरामव्यञ्जनादावुक्त नपुंसकात्स्यमोर्लोपोऽपि ॥२४७॥

विरामे व्यञ्जनादौ च उक्तं नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लोपोऽपि भवति । इति सूत्रं । अनुषङ्गस्याप्युक्तं सर्वत्र । प्राक् प्राग् प्राची प्राञ्चि । पुनरप्येवम् । प्राचा प्राग्भ्यां प्राग्भिः । प्राक्षु । अन्यत्र पुंलिङ्गवत् । एवं प्रत्यञ्च् सम्यञ्च् उदञ्च् तिर्यञ्च् प्रभृतयः । अत्र अन्यटवर्गान्ता अप्रसिद्धाः । इत्यादि । तकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सकृत् शब्दः । सकृत् सकृद् सकृती सकृन्ति । पुनरपि । इत्यादि । ददत् शब्दस्य तु भेदः । ददत् ददद् ददती ।

वा नपुंसके ॥ १४८ ॥ अभ्यस्तात्परोऽन्तिरनकारको वा
ति नपुंसकलिङ्गे घुटि परे। ददति ददन्ति । पुनरपि । ददत्
द् ददती ददति ददन्ति। ददता ददद्भ्यां ददद्भिः । इत्यादि।
रान्तोऽप्रसिद्धः। धकारान्तो नपुंसकलिङ्गस्तद् शब्दः। नपुंसका-
स्योर्लोपो न च तदुक्तमिति वचनात्। स्त्वादेशं न भवति । तत्
ते तानि। पुनरप्येवं। अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । एवं यद् शब्दः।
कारान्तोऽप्रसिद्धः। इत्यादि । नकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सामन्
ब्दः। साम साम्नी सामनी सामानि । पूर्वकरणान्नपुंसकस्य
।। हे साम हे सामन हे साम्नी हे सामनी हे सामानि।
नरप्येवं। इत्यादि। एवं धर्मन् व्योमन् भूमन् प्रभृतयः।
र्मन् शब्दस्य तु भेदः। चर्म चर्मणी चर्माणि। अन्यत्र पुल्लिङ्गवत्।
वं वर्मन् कर्मन् शर्मन् प्रभृतयः । इत्यादि । अहन् शब्दस्य तु
दः। सौ।

अह्नः स ॥ १४९ ॥ अहन्नित्येतस्य नकारस्य सो भवति
विरामे व्यञ्जनादौ च। अहः। हे चोर्वा। अह्नी अहनी अहानि।
हे अहः रे। पुनरपि। अह्ना अहोभ्यां अहोभिः। अहःसु। इत्यादि।
पकारान्तोऽप्रसिद्धः। मकारान्तो नपुंसकलिङ्गः किम्शब्दः। किं
के कानि। अन्यत्र। पुल्लिङ्गवत्॥ इदं शब्दस्य तु भेदः। इदमियमयं
पुंसि।

इदं नपुंसकेऽपि च ॥१५॥ नपुंसकलिङ्गे स्यमि च परे
इदम् शब्दस्य इदमादेशो भवति । इदं इमे इमानि । इदं इमे
इमानि। पुनरप्येवं। इत्यादि ॥ यकारान्तोऽप्रसिद्धः । रकारान्तो

सुमनसौ सुमनसः । इत्यादि । अदस् शब्दस्य तु भेदः । त्यदाद्यत्वं । असौ । अन्यत्र आप्रत्ययः । अदसः पदे म इति मत्वं । उत्वमादीनि पूर्ववत् । अमू अमूः । अमूम् अमू अमूः । अमुया अमूभ्यां अमूभिः । अमुष्यै अमूभ्यां अमूभ्यः । अमुष्याः अमूभ्यां अमूभ्यः । अमुष्याः अमुयोः अमूषां । अमुष्यां अमुयोः अमूषु । इत्यादि । तकारान्तः स्त्रीलिङ्गः यानत् शब्दः । विरामव्यञ्जनादिषु इत्य च । यानत् यानद् यान्ती यान्त्यः । इत्यादि । अनडुह् शब्दस्य तु भेदः ।

वा स्त्रीकारे ॥ ३४६ ॥ अनडुहः शब्दस्य आकारस्य उत्वं वा भवति स्त्रीकारे परे । अनडुही अनड्वाही । नदाद्य च इति ईप्रत्ययः । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

ककारान्तो अप्रसिद्धः । चकारान्तो नपुंसकलिङ्गः प्राञ्च् शब्दः ।

विरामव्यञ्जनादावुक्तं नपुंसकात्स्यमोर्लोपेऽपि ॥ ३४७ ॥

विरामव्यञ्जनादौ च यदुक्तं नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लोपेऽपि तद्भवति । न्चि गत्वं । अनुषङ्गमाक्रुञ्चे सर्वत्र । प्राक् प्राग् प्राची प्राञ्चि । पुनरप्येवं । प्राचा प्राग्भ्यां प्राग्भिः । प्राक्षु । अन्यत्र पुंलिङ्गवत् । एवं प्रत्यञ्च् सम्यञ्च् उदञ्च् तिर्यञ्च् प्रभृतयः । छज झञटठडढणान्ता अप्रसिद्धाः । इत्यादि । तकारान्तो नपुंसकलिङ्गः महत् शब्दः । महत् महद् महती महान्ति । पुनरपि । इत्यादि । ददत् शब्दस्य तु भेदः । ददत् ददद् ददती ।

शाषिपु भवतः। अन्त्यलोपे सति।

अमौ माम् ॥२५५॥ युष्मदादिभ्यः पर अम औ च माम् भवति। मघ्वदीर्घ। युवां। आवां।

यूयं वयं जसि ॥ २५६ ॥ युष्मदस्मदो सविभक्त्योर्यू य वयमित्येतौ भवतः जसि परे। यूय। वय। साम्प्रदायिकत्वे इति त्वाम् माम। मत् मम् इति त्विके।

एषां विभक्तावन्तलोपः ॥ २५७ ॥ एषां युष्मदादीनां अन्तस्य लोपो भवति विभक्तौ परतः। भवर्धे दीर्घे। त्वां। मां। युवां आवां।

शान् शसः ॥ २५८ ॥ युष्मदादिभ्यः परस्य शसः आन् भवति। युष्मान। अस्मान।

एत्वमस्वानिनि ॥ २५९ ॥ युष्मदादीनामन्त्यस्य एत्व भवस्यानिनि अनादेशिनि मन्यय परे। त्वया। मया।

आत्वं व्यञ्जनादौ ॥ २६ ॥ युष्मदादीनामन्त्यस्य आत्व भवति व्यञ्जनादौ विभक्तौ आदेशवर्जित मन्यय परे। युवाभ्यां। आवाभ्यां। युष्माभि। अस्माभि।

तुभ्यं मह्य ङयि ॥२६१॥ युष्मदस्मदो सविभक्त्या तुभ्य मह्यमित्येतौ भवतः ङयि परे। तुभ्य मह्य। युवाभ्यां। आवाभ्यां।

भ्यसभ्यम् ॥ २६२ ॥ पञ्चम्या युष्मदादिभ्यः परो भ्यस् अभ्य भवति। युष्मभ्य। अस्मभ्य।

नपुंसकलिङ्गो भास् शब्दः । भाः भासी भासि । पुनरप्येवं । इत्यादि ॥ भस्मात् शब्दस्य तु भेदः । भस्मासा दिदः । भस्मानि । भस्मनि । इत्यादि ॥ अप्सरामप्यत्वा मर्त्यसिद्धा । पञ्चरात्रस्य पञ्चात्मस्य पूर्ववत् । समरान्तो यसु सर्वसिद्धो भरान् शब्दः । भरा भरासी । सान्तमहतोरित्यनेन दीर्घे । भरांसि । पुनरपि । भरासा भरोभ्यां भरोभिः । एवं नभस् श्रेयस् पयस् वयस् यशस् मनस्प्रभृतयः । इत्यादि ॥ सर्पिस् शब्दस्य तु भेदः । सर्पिः सर्पिषी सर्पींषि । पुनरप्येवं । सर्पिषा ।

इसुस्दोषां घोषवति रः ॥ १११ ॥ इसुस् दोष् इत्येतेषाम् अन्तो रो भवति घोषवति परे । सर्पिर्भ्यां सर्पिर्भिः । सर्पिषु सर्पिःषु । एवं धनुस् चक्षुस् यजुस्प्रभृतयः । इत्यादि । अहस् शब्दस्य तु भेदः । अहः अह्नी अहानि । पुनरप्येवं अन्यत्र पुंलिङ्गवत् ॥ इत्यादान्तोऽप्य सिद्धः । इत्यादि ॥

इति व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्तेष्वलिङ्गेषु युष्मदस्मदौ उच्येते ।

युष्मद्सि अस्मद्सि इति स्थिते ।

त्वन्मदोरेकत्वे ॥ ११२ ॥ एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः स्थाने त्वन्मदौ भवतः ।

त्वमहं सौ सविभक्त्योः ॥ ११३ ॥ युष्मदस्मदोः सविभक्त्योस्त्वमहमित्येतौ भवतः सौ परे । त्वं । अहं ।

युवावौ द्विवाचिषु ॥ ११४ ॥ युष्मदस्मदोः युवावौ द्वि

मो रक्षति । इति सिद्धं ॥ ग्राम युवयो स्वं । ग्राम आवयो स्वं । ग्रामा युवाभ्यां दीयते । ग्राम आवाभ्यां दीयते । ग्रामो युवां रक्षति । ग्राम आवां रक्षति । इति सिद्धे ।

वाम्नौ द्वित्वे ॥ २६७ ॥ पदात्पर युष्मदस्मदो पदं पष्ठी-चतुर्थीद्वितीयासु द्वित्वे निष्पन्नं वाम्नौ आपद्यते । यथासंख्य । ग्रामो वां स्वं । ग्रामा नौ स्वं । ग्रामो वां दीयते । ग्रामो नौ दीयते । ग्रामा वां रक्षति । ग्रामा नौ रक्षति ॥ ग्रामस्तव स्वं । ग्रामो मम स्वं । ग्रामस्तुभ्यं दीयते । ग्रामो मह्यं दीयते । ग्रामस्त्वां रक्षति । ग्रामो मां रक्षति । इति स्थिते ।

त्वन्मदोरेकत्वे तेमे त्वामा तु द्वितीयायां ॥ २६८ ॥ युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वन्मदादेशयो पदं पदात्परं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु एकत्वे निष्पन्नं ते मे आपद्यते त्वा मा तु द्वितीयायां । ग्रामस्ते स्वं । ग्रामो मे स्वं । ग्रामस्ते दीयते । ग्रामो मे दीयते । ग्रामस्त्वा रक्षति । ग्रामो मा रक्षति । इति सिद्धं ।

न पादादौ ॥ २६९ ॥ पादस्यादौ वर्तमानानां युष्मदादी-नां पदमेतान्यादेशान् नाप्नोति ।

यथा ।

वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।
स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशन ॥ १ ॥
भगवानीश्वरो भूयाद्युष्माकं वरद प्रभुः ।
यथो निराकृता दूरमस्माकं येन विद्विष ॥ २ ॥

पादादाविति किं । पान्तु वः पार्वतीनाथप्रमुखप्रमथाधिप ।

श्लोकः ।

आदिलोपोऽन्त्यलोपश्च मध्यलोपस्तथैव च ॥
विभक्तिपदवर्णानां दृश्यते शार्ववर्मिके ॥ १ ॥

मद् पञ्चम्येकत्वे ॥ २६२ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्यः पञ्चम्येकत्वे वर्तमाना पञ्चम्यद् भवति । त्वत् । मत् । युवाभ्यां । आवाभ्यां । युष्मत् । अस्मत् ।

तव मम ङसि ॥ २६४ ॥ युष्मदस्मदोः सविभक्त्योस्तव मम इत्येतौ भवतो ङसि परे । तव मम । युवयोः । आवयोः ।

सामाकम् ॥ २६५ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्यः परः सामयुक्ताम् आकम् भवति । युष्माकं । अस्माकं । त्वयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु । एवं नीयते । त्वं युवां यूयं । त्वां युवां युष्मान् । त्वया युवाभ्यां युष्माभिः । तुभ्यं युवाभ्यां युष्मभ्यं । त्वत् युवाभ्यां युष्मत् । तव युवयोः युष्माकं । त्वयि युवयोः युष्मासु ॥ अहं आवां वयं । मां आवां अस्मान् । मया आवाभ्यां अस्माभिः । मह्यं आवाभ्यां अस्मभ्यं । मत् आवाभ्यां अस्मत् । मम आवयोः अस्माकं । मयि आवयोः अस्मासु ॥ ग्रामो युष्माकं । ग्रामोऽस्माकं । स ग्रामो युष्मभ्यं दीयते । ग्रामोऽस्मभ्यं दीयते । ग्रामो युष्मान् रक्षति । ग्रामोऽस्मान् रक्षति । इति स्थिते ।

युष्मदस्मदोः पदं पदात्षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु वस्नसौ ॥ २६६ ॥ पदात्परं युष्मदस्मदोः पदं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु बहुत्वे नित्यं वस्नसावादेशौ यथासंख्यं । ग्रामो वः स्वं । ग्रामो नः स्वं । ग्रामो वो दीयते । ग्रामो नो दीयते । ग्रामो वो रक्षति । ग्रामो

मां रक्षति । इति सिद्धं ॥ ग्राम युवयोः स्वं । ग्राम आवयोः स्वं । ग्रामो युवाभ्यां दीयते । ग्राम आवाभ्यां दीयते । ग्रामो युवां रक्षति । ग्राम आवां रक्षति । इति स्थिते ।

वान्नौ द्वित्वे ॥ २६७ ॥ पदात्परं युष्मदस्मदो पदं षष्ठी-चतुर्थीद्वितीयासु द्वित्वे निष्पन्नं वान्नौ आपद्यते । यथासंख्यं । ग्रामो वां स्वं । ग्रामो नौ स्वं । ग्रामो वां दीयते । ग्रामो नौ दीयते । ग्रामो वां रक्षति । ग्रामो नौ रक्षति ॥ ग्रामस्तव स्वं । ग्रामो मम स्वं । ग्रामस्तुभ्यं दीयते । ग्रामो मह्यं दीयते । ग्रामस्त्वां रक्षति । ग्रामो मां रक्षति । इति स्थिते ।

त्वन्मदोरेकत्वे तेमे त्वामा तु द्वितीयायां ॥ २६८ ॥ युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वन्मदीभूतयोः पदं पदात्परं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु एकत्वे निष्पन्नं ते मे आपद्यते त्वा मा तु द्वितीयायां । ग्रामस्ते स्वं । ग्रामो मे स्वं । ग्रामस्ते दीयते । ग्रामो मे दीयते । ग्रामस्त्वा रक्षति । ग्रामो मा रक्षति । इति सिद्धं ।

न पादादौ ॥ २६९ ॥ पादस्यादौ वर्तमानानां युष्मदादी-नां पदमेते वान्नावादयश्च न भवन्ति ।

श्लोकः ।

वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।
स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः ॥ १ ॥
भगवानीश्वरो भूयाद्युष्माकं वरदः प्रभुः ।
सद्यो निराकृता दूरमस्माकं येन विद्विषः ॥ २ ॥

पादादाविति किं । पान्तु वः पार्वतीनाथमीशस्मरारयः ।

आमन्त्रणात् ॥ १७० ॥ आमन्त्रणात्परं युष्मदादीनां पदमेतान्यादेशान्न प्राप्नोति । हे पुत्र तव स्वमिदं । हे पुत्र मम स्वमिदं । हे पुत्र तुभ्यं स्वमिदं दीयते । हे पुत्र मह्यं स्वमिदं दीयते । हे पुत्र त्वां रक्षति । हे पुत्र मां रक्षति ।

चादियोगे च ॥ १७१ ॥ चादीनां योगे युष्मदादीनां पदमेतानादेशान्न प्राप्नोति । पुत्रो युष्माकं च । पुत्रोऽस्माकं च । पुत्रो युष्मभ्यं च दीयते । पुत्रोऽस्मभ्यं च दीयते । पुत्रो युष्मांश्च रक्षति । पुत्रोऽस्मांश्च रक्षति । चादयः कति । पञ्च । ते के । च वा ह अह एव इति चादयः ।

दृश्यार्थैश्चानालोचने ॥ १७२ ॥ अचक्षुरालोचने वर्तमानैर्दृश्यार्थैर्धातुभिर्योगे युष्मदस्मदोर्नित्यं वस्नसादयो न भवन्ति । अनालोचनमिति किम् । आलोचनं चक्षुरामिनालोचनं मनसश्च ध्यानं । ग्रामस्त्वां समीक्षते । ग्रामो मां समीक्षते । ग्रामो युष्मान् दीक्षमाणान् समीक्षते । ग्रामोऽस्मान् दीक्षमाणान् समीक्षते । ग्रामस्त्वां मनसा विलोकयति चाक्षुषीलक्षणं । मनसेति किं । ग्रामो मे पश्यति । ग्रामो मे मन्यति चक्षुःपरत्वं ।

इतिकारिका ।

अथाव्ययान्युच्यन्ते ॥

अव्ययसंज्ञा । कति कानि । स्वर् अन्तर् पुनर् प्रातर् बहिर्, च वा, ह, अह, एव प्र, परा अप सम्, अनु, अव, निर्, दुर्, नि आङ् वि अति, अपि अधि सु, उत्, अभि प्रति, परि उप

इत्यादि प्रादयो विंशतिः । चिरम् नाना, अन्तर, नो, अथ अथो, अहो, पृथक्, यावत्, तावत्, सनाक्, सम्यक् ईषत् हि, यदि, वसु, ननु, तिर्यक्, मिथ्या, किल इत्थं वै तु ।

अव्ययाच्च ॥२७३॥ अव्ययाच्च परासां विभक्तीनां लुग्भवति ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

इत्यव्ययानि ।

अथ प्रत्यया उच्यन्ते ।

अव्ययसर्वनाम्नः स्वरादन्त्यात्पूर्वोऽक्कः ॥ २७४ ॥ अव्ययानां सर्वनाम्नां चान्त्यात्स्वरात्पूर्वोऽक् प्रत्ययो वा भवति कुत्सि-तस्य बहुलं । बहुलमिति किं ।

श्लोकः ।

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥१॥

उच्चकैः । नीचकैः । शनकैः । धीकै । सर्वे सर्वकः । विश्व विश्वकः । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । यकिः । इमके । अमीभिः । अमुकैः । भवतः भवकतः ।

विभक्तेश्च पूर्व इष्यते ॥ २७५ ॥ विभक्तेश्च पूर्वोऽक् प्रत्ययो वा इष्यते । त्वया त्वयका । मया मयका ।

आख्यातस्य चान्त्यस्वरात् ॥ २७६ ॥ आख्यातस्य चा

आमन्त्र्यात् ॥ ३७० ॥ आमन्त्र्यात्परं युष्मदादीनां पदमेतानादेशान्न प्राप्नोति । हे पुत्र तव स्वमिदम् । हे पुत्र मम स्वमिदम् । हे पुत्र तुभ्यं स्वमिदं दीयते । हे पुत्र मह्यं स्वमिदं दीयते । हे पुत्र त्वां रक्षति । हे पुत्र मां रक्षति ।

चादियोगे च ॥ ३७१ ॥ चादीनां योगे युष्मदादीनां पदमेतानादेशान्न प्राप्नोति । पुत्रो युष्माकं च । पुत्रोऽस्माकं च । पुत्रो युष्मभ्यं च दीयते । पुत्रोऽस्मभ्यं च दीयते । पुत्रो युष्मांश्च रक्षति । पुत्रोऽस्मांश्च रक्षति । चादयः यथा । च । ते च । च वा ह अह एव इति चादयः ।

दृश्यार्थैश्चानालोचने ॥ ३७२ ॥ अचक्षुर्व्यापारे वर्तमानैर्दृश्यार्थैर्धातुभिर्योगे युष्मदस्मदन्यतराभ्यां वस्नसादयो न भवन्ति । अनालोचनमिति किम् । आलोचनं चक्षुर्व्यापारः अनालोचनं मनसा ध्यानं । ग्रामस्त्वां समीक्षते । ग्रामो मां समीक्षते । ग्रामो युष्मभ्यं दीयमानः समीक्षते । ग्रामोऽस्मभ्यं दीयमानः समीक्षते । ग्रामस्त्वां मनसा निरीक्षते ध्यायतीत्यर्थः । मनसेति किं । ग्रामो वः पश्यति । ग्रामो न पश्यति चक्षुषेत्यर्थः ।

इत्यधिकारः ।

अथाव्ययान्युच्यन्ते ॥

अव्ययसंग्रह । यानि यानि । स्वर् अन्तर् पुनर् सनुतर् उच्चैर्, च वा ह, अह, एव एवम्, एव चन सम्, अद्य, कद् तिर्, कुर् हि अथ सि अति, अपि अधि तु, अप अभि प्रति, परि उप

इत्यादि, प्रादयो विंशतिः । विना, नाना, अन्तर, मा, अथ, अथो, अहो, पृथक्, यावत्, तावत्, मनाक्, अपद्, ईषत्, हि, यदि, खलु, ननु, मिथ्, मिथ्या किम हन्त वै नु ।

अव्ययाश्च ॥२७३॥ अव्ययाश्च परासां विभक्तीनां लुग्भवति ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

इत्यव्ययानि ।

अथ प्रत्यया उच्यन्ते ।

अव्ययसर्वनाम्नः स्वरादन्त्यात्पूर्वोऽक्च ॥ २७४ ॥ अव्ययानां सर्वनाम्नां चान्त्यस्वरात्पूर्वोऽक्प्रत्ययो वा भवति कुत्सव यस्य बहुलं । बहुलमिति किं ।

श्लोकः ।

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥१॥

उच्चकैः । उच्चैः । नीचकैः । नीचैः । सर्वे सर्वके । विश्व विश्वके । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । एभिः । इमकैः । अमीभिः । अमुकैः । भवकान् भवन्तः ।

विभक्तेरत्व एव इष्यते ॥ २७५ ॥ विभक्तेरत्व पूर्वोऽक्प्रत्ययो वा इष्यते । त्वया त्वयका । मया मयका ।

आख्यातस्य चान्त्यस्वरात् ॥ २७६ ॥ आख्यातस्य चा-

अस्वरात्पूर्वोऽनुस्वारो वा भवति । पचति पचन्ति । भवन्ति भवान्ति । गच्छन्ति गच्छान्ति । इत्यादि । अस्वरपरत्व । पाचकः । पाचक । भविक । भक्षकः । पुत्रकः । भषकः । वृषकः । दैवयक । इत्यादि ।

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इकारम् ॥ १७७ ॥ क प्रत्यये स्त्रीकृताकारे परे पूर्वोऽकार इकारमापद्यते । सर्विका विधि-का । गङ्गिका । पूरिका । पाचिका । मूषिका । धारिका । पाठिका इत्यादि ।

नदाद्यञ्च् वाह्ण्यन्तृमतिनान्तेभ्य ई ॥ १७८ ॥ स्त्रियां वर्तमानेभ्यो नदादि अञ्च् वाह् ष इ अंस् अन्त् त्र सनि मा-नेभ्य ई प्रत्ययो भवति ।

ईकारे स्त्रीकृतेऽलोपः ॥१७९॥ स्त्रियां वर्तमाने ई प्रत्यये परे पूर्वोऽकारो लोपो भवति । नदी मही भवी पाची कुमारी किशोरी किशोरी मद्युवन्द । अञ्च् । प्राची प्रतीची समीची उदीची तीरची-त्यादि । वाह् । अनडुही वास्तौह्यरे अनड्वाही प्रष्ठौही इत्यादि । ष । कन्या । वर्णी । ग्रामणी । पटुवी । इ । हाती । दैवदत्ती । तूली । अंस् । श्रेयस् श्रेयसी विदुषी प्रेयसी । अन्त् ।

गुरुमादिभ्य ईकारे ॥ १८० ॥ गुर्वादिभ्यो मादिभ्यश्च परो अन्तिरनकारको वा भवति ईप्रत्यये परे । गुर्वी गुरुम्वी स्त्री । मानी मान्वी स्त्री ।

स्यात् ॥१८१॥ स्यस्य परोऽस्थिरनकारो वा भवति ई प्रत्यये परे । भविष्यन्ती । भविष्यती ।

न यनन्त्यां ॥२८२॥ यन् मन् निम्नरखाभ्यां परोऽन्तिरन-कारो न भवति ईकारे परे। दीव्यन्ती सीव्यन्ती पचन्ती गच्छन्ती स्त्री इत्यादि। न यनन्त्यामिति किं। भुम्बती कन्यती श्रीमती सती आयुष्मती धनवती इत्यादि। च। कर्त्री हर्त्री भर्त्री क्रोष्ट्री इत्यादि। इनि। मर्नी। दण्डिनी गामिनी तपस्विनी यशस्विनी प्रभृतयः।

नान्तात् स्त्रीकारे नित्यमदमर्मयोगादनोऽन्नो योऽस्तुमत्वन्त पूर्वनिर्मी ॥२८३॥ अदमर्मयोगादनोऽन्नो नित्य भवति स्त्रीकारे परे। दण्डी गामिनी तपस्विनी यशस्विनी प्रभृतयः।

पत्योन्तमृद्धमवशार्वत्याग्नान् ॥ २८४ ॥ एभ्य परा मान् प्रत्ययो भवति। तस्यम ई प्रत्यय। ब्रह्माणी शर्वाणी मृडानी इन्द्राणी इत्यादि।

नान्तमस्यास्वसादिभ्यो न ॥२८५॥ नामान्त सख्यादि भ्य स्वस्रादिभ्यश्च ईप्रत्ययो न भवति। पञ्चदश। त्रिम्। सप्तम्। आदिशब्दात् सीमा दामा। बहवो राजानो यस्या पुरी सा बहुराजा। स्वसा माता दुहितेत्यादि।

इति प्रत्ययमाला ॥

अथ कारकं किञ्चिदुच्यते।

किं कारकं? करोति क्रियां निर्वर्तयतीति कारकं। कर्त्रिमन्तर्वे प्रथमा विभक्तिः। कर्तरि प्रथमा। क कता।

यः करोति स कर्ता ॥२८६॥ यः क्रियां करोति स कर्तृसंज्ञो भवति । देवदत्तः करोति । मुनिरधीते । यज्वानौ यजेते । पत्नी पठतः । विष्णुमित्रा गच्छन्ति । साधवोऽनुतिष्ठन्ति । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे द्वितीया ? कर्मणि द्वितीया । किं कर्म ?

यत्क्रियते तत्कर्म ॥ २८७ ॥ कर्त्रा यत्क्रियते तत्सर्वं कर्मसंज्ञं भवति । कुम्भं करोति । काष्ठं छिनत्ति । मार्गं रमति । पानीं पिबति । गुरुम् नमते इत्यादि ।

द्वितीयैनेन ॥२८८॥ एन प्रत्ययान्तेन योगे लिङ्गाद् द्वितीया भवति ।

अदूरे एनोऽपञ्चम्या दिग्वाचिनः ॥ २८९ ॥ अदूरे दिग्वाचिनः परः एनप्रत्ययो भवति अपञ्चम्याः । अपञ्चम्या इति कोऽर्थः ? पञ्चम्यर्थे द्वितीया भवतीत्यर्थः । इत्यर्थान्तरेऽपि तस्मिन् स्वरे न लुप्यते न इत्यनयोरनयोः अदूरवर्तिन्यां पूर्वस्यां दिशीत्यर्थः ॥ पूर्वेण मार्गं । उत्तरेण गिरिं । दक्षिणेन नदीं । पश्चिमेन नगरमित्यादि । अन्तराऽन्तरेणाभ्यासमयानिकषाहायोगविनान्तरेण संयुक्तात् लिङ्गात् द्वितीया भवति । निकषा मार्गं । समया ग्रामम् । हा देवदत्तम् । धिक् यादवम् । अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं च वेदिः । अन्तरेण पुरुषकारं न सिद्ध्यति ।

सर्वोभयाभिपरिभिस्तसन्तैः ॥ २९० ॥ तसन्तैः सर्वादिभिर्योगे लिङ्गाद् द्वितीया भवति । सर्वतो मार्गं वनानि । उभयतो मार्गं वृक्षवनानि । अभितो मार्गं नगरवाटिकानि । परितो मार्गं देवालयानि ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते ॥ २९१ ॥ कर्मप्रवचनीयैर्योगे लिङ्गाद् द्वितीया भवति । के कर्मप्रवचनीयाः ।

श्लोक।

लक्षणवीप्सेत्थंभूतेष्वभिर्भागे च परिप्रती।
अनुरेषु सहार्थे च हीने चोपश्च कथ्यते॥ १॥

लक्षणार्थे वीप्सार्थे इत्थंभूतार्थे अभिशब्दः कर्मप्रवचनीयो भवति। भागे च परिप्रती कर्मप्रवचनीयौ भवतः॥ चशब्दात् लक्षणार्थे वीप्सार्थे इत्थंभूतार्थे परिप्रती कर्मप्रवचनीयौ भवतः। अनुशब्द एषु पूर्वोक्तेषु अर्थेषु कर्मप्रवचनीयो भवति। सहार्थे च। चशब्दः समुच्चयार्थे। हीनार्थे उपशब्दः कर्मप्रवचनीयो भवति॥ च-शब्दात् हीनार्थे अनुशब्दः कर्मप्रवचनीयो भवति। लक्षणार्थे वृक्षमभि विद्योतते विद्युत्। वीप्सार्थे वृक्षं वृक्षमभितिष्ठति विद्युत्। इत्थंभूतार्थे साधुर्देवदत्तो मातरमभि। वृक्षं परि विद्योतते विद्युत्। वृक्षं प्रति तिष्ठति। वृक्षं वृक्षं प्रति तिष्ठति। साधु देवदत्तो मातरं परि। साधु देवदत्तो मातरं प्रति। यदत्र मां परि स्यात्। यदत्र मां प्रति स्यात्। वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्। वृक्षं वृक्षमनुतिष्ठति। साधु देवदत्तो मातरमनु। यदत्र मामनु स्यात्। पर्वतमनु वसते सेना। अन्वर्जुनं योद्धारः। उपार्जुनं योद्धारः। अर्जुनादन्ये योद्धारो निकृष्टा इत्यर्थः।

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि॥ १६२॥ चेष्टाक्रियाणां गत्यर्थानां धातूनां प्रयोगेऽध्वनि वर्जिते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः। ग्रामं गच्छति। ग्रामाय गच्छति। नगरं व्रजति। नगराय व्रजति। इत्यादि। चेष्टायामिति किं। मनसा मेरुं गच्छति। मनसा स्वर्गं गच्छति। अनध्वनीति किं। अध्वान

गच्छति । गत्यर्थानामिति किं । गमनं पृच्छति । ॥ अप्राणि-

मन्यकर्मण्यनादरेऽप्राणिनि ॥ १६३ ॥ प्राणि-
वर्जिते मन्यतेः कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत अनादरे गम्यमाने ।
न त्वां तृणं मन्ये । न त्वां तृणाय मन्ये । न त्वां बुसं मन्ये । न त्वां
बुसाय मन्ये । इत्यादि । अनादरे इति किं । अश्मानं रत्नं मन्ये । अ
पाषाणं रत्नं मन्ये । अप्राणिनीति किं । न त्वां श्वानं मन्ये । न त्वां
श्वानमन्नं मन्ये । न त्वां काकं मन्ये । न त्वां शुकं मन्ये । न त्वां
शृगालं मन्ये । नौ अन्न काक शुक शृगाल एते प्राणिनो [illegible]
[illegible]नात् । [illegible] न त्वां [illegible] मन्ये । न त्वां [illegible] मन्ये ।

करणमर्थे तृतीया ? अन्यो तृतीया । किं करणं ?

येन क्रियते तत्करणम् ॥१६४॥ येन क्रियते तत्करण-
संज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति । कुठारेण हन्ति । [illegible] ।

दिवः कर्म च ॥ १६५ ॥ दिवधातोः प्रयोगे करणे द्वितीया
भवति । अक्षान् दीव्यति । अक्षैर्दीव्यतीत्यर्थः ।

तृतीया सहयोगे ॥ १६६ ॥ सहार्थेन योगे तृतीया
भवति । पुत्रेण सह आगतः । [illegible] सार्धं विराजते । [illegible]
[illegible] सार्धमेपते [illegible] । इत्यादि ।

हेत्वर्थे ॥ १६७ ॥ हेत्वर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात् तृतीया भवति ।
अन्नेन वसति । धनेन कुलं । विद्यया यशः ।

इत्थंभूतलक्षणे ॥ १६८ ॥ इत्थंभूतलक्षणे वर्तमानात्प्रातिपदिकात् तृतीया
भवति । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

विशेषणे ॥३९९॥ विशेषणे वर्त्तमानाल्लिङ्गात् तीया भवति ।

श्लोक ।

शिखया बटुमद्राक्षीत् श्वेतच्छत्रेण भूपतिम् ।
केशवं शंखचक्राभ्यां त्रिभिर्नेत्रैः पिनाकिनम् ॥

कर्त्तरि च ॥४००॥ कर्त्तरि च कारके वर्त्तमानाल्लिङ्गात् तीया भवति । देवदत्तेन कृतं । यज्ञदत्तेन भुक्तं । छात्रेण हन्यते । सुराभ्यां भुज्यते । मुनिनै क्रियते ।

तुल्यार्थे षष्ठी च ॥ ४०१ ॥ तुल्यार्थे योगे लिङ्गात् षष्ठी तृतीया च भवति । देवदत्तस्य तुल्य । देवदत्तेन तुल्य । देवदत्तस्य समान । देवदत्तेन समान । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे चतुर्थी ? सम्प्रदानकारके चतुर्थी । किं सम्प्रदान ?

यस्मै दित्सा रोचते धारयते वा तत्सम्प्रदानम् ॥४०२॥ यस्मै दातुमिच्छा यस्मै रोचते यस्मै धारयते वा तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । ब्राह्मणाय गां ददाति । देवदत्ताय रोचते मोदकः । यज्ञदत्ताय धारयते शतं । विष्णुमित्र पतिम्भ्ये दानं ददाति । देवाय रोचते हवि । मोक्षाय ध्यानं धारयते । पुरुषार्थे चतुर्थी भवति नान्यत्र । रजको वस्त्रं ददाति न तत्र पुरुषं । पुनरागमने षष्ठी । रजकस्य वस्त्रं ददाति ।

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषट्योगे चतुर्थी ॥ ४०३ ॥ नम आदिभिर्योगे लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । नमो देवाय । स्वस्ति जगते । स्वाहा हुताशनाय । स्वधा पितृभ्यः । अलं मल्लाय प्रतिमल्ल । शक्तो मल्लाय प्रतिमल्लः । वषडिन्द्राय । स्वाहा स्वधा वषट् दाने ॥

मी च भवति । जातिगुणक्रियाभिः समुदायस्य एकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं । पुरुषाणां क्षत्रियः शूरतमः । पुरुषेषु क्षत्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरा । गोषु कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरा । गच्छतां धावन्तः शीघ्राः । गच्छत्सु धावन्तः शीघ्राः । इत्यादि ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ ४१४ ॥ हेतोः प्रयोगे सति हेतौ षष्ठी भवति । अध्ययनस्य हेतोर्वसति । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

स्मरणार्थकर्मणि ॥ ४१५ ॥ स्मरणार्थानां धातूनां प्रयोगे कर्मण्यनभिहिते कर्मणि षष्ठी भवति । क्वचन नित्यमन्यत्र विकल्पो दृश्यते । मातुः स्मरति । मातरं स्मरति । पितुरध्येति । पितरमध्येति इत्यादि ।

कृञः प्रतियत्ने ॥ ४१६ ॥ कृञः प्रतियत्ने गम्यमाने विद्यमानेऽपि कर्मणि षष्ठी भवति । सतो विशेषाधानं प्रतियत्नः । एधोदकस्योपस्कुरुते । एधोदकमुपस्कुरुते । इत्यादि ॥

हिंसार्थानामज्वरि ॥ ४१७ ॥ हिंसार्थानां ज्वरवर्जितानां धातूनां प्रयोगे कर्मणि षष्ठी भवति । चौरस्य रुजति । चौरं रुजति । चौरस्योज्जासयति । चौरमुज्जासयति । चौरस्य पिनष्टि । चौरं पिनष्टि । चौरस्य क्राथयति । चौरं क्राथयति । इत्यादि । अज्वरीति किं । चौरं ज्वरयति ज्वरः । चौरस्य सन्तापयतीत्यर्थः ।

कर्तृकर्मणोः कृति नित्यम् ॥ ४१८ ॥ कर्तृकर्मणोरर्थयो-र्नित्यं षष्ठी भवति कृत्प्रत्यययोगे । भवत आसिका । भवतः शायिका । भुवनस्य स्रष्टा । पर्वतानां भेत्ता । शास्त्राणां ज्ञाता । इत्यादि ।

न निष्ठादिषु ॥ ४१९ ॥ कर्तृकर्मणोरर्थयोः षष्ठी न भवति निष्ठादिषु परतः । के निष्ठादयः । क्त । क्तवत् । शानच् । चानश् । क्वसु कान कि कसु । उगम् उकञ् क्त्वा तुमुन् । भविष्यदर्थे णुल् । आधमर्ण्यभविष्यदर्थयोरर्थेन् । भव्यम् एव इत्येवमादयः । देवदत्तेन भुक्तमोदनं । त्वया कृतः कटः । देवदत्त ओदनं भुक्तवान् । देवदत्त कृतवान् कटं । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे सप्तमी ? अधिकरणे सप्तमी । किमधिकरणम् ?

य आधारस्तदधिकरणम् ॥ ४२० ॥ य आधारस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति । स आधारस्त्रिविधः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेति । कटे आस्ते बालकः । औपश्लेषिकोऽयं । अरण्ये काष्ठं ।। दिवि देवाः । वैषयिकोऽयम् । तिलेषु तैलं । अभिव्यापकोऽयम् ।

कालभावयोः सप्तमी ॥ ४२१ ॥ कालभावयोर्वमामा-स्थितस्सप्तमी भवति । काले शरदि पुष्यन्ति सप्तच्छदाः । भावे गोषु दुह्यमानासु गतः ।

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४२२ ॥ अधिपूर्वाणां शीङ् स्था आसु इत्येतेषां प्रयोगे अधिकरणे द्वितीया भवति । ग्राममधिशेते । ग्राममधितिष्ठति । ग्राममध्यास्ते । ग्रामे आस्त इत्यर्थः ।

उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४२३ ॥ उप अनु अधि आङ् पूर्वस्य वसु निवास इत्येतस्य धातोः प्रयोगे अधिकरणे द्वितीया भवति । ग्राममुपवसति । ग्राममनुवसति । ग्राममधिवसति । ग्राममावसति । ग्रामे वसतीत्यर्थः ।

तादर्थ्ये ॥ ४०४ ॥ तदर्थभावे वर्तमानाल्लिङ्गाच्चतुर्थी भवति। मात्राय तन्त्रज्ञान । मुक्तिप्रदानाय धनं । गुणाय सम्मतिः ।

श्लोकः ।

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ।
धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ १ ॥

तुमर्थाच्च भाववाचिनः ॥ ४०५ ॥ तुम समानार्थाद्भाववाचिप्रत्ययान्ताल्लिङ्गाच्चतुर्थी भवति। भाववाचिनश्चेति वक्ष्यति। पाकाय व्रजति । पक्तये व्रजति । पचनाय व्रजति । पक्तुं व्रजति इत्यर्थः ॥ कर्मसम्प्रदाने पञ्चमी ? अपादाने पञ्चमी । किमपादानं ?

यतोऽपैति भयमादत्ते तदपादानम् ॥ ४०६ ॥ यस्मादपैति यस्माद्भयं भवति यस्मादादत्ते वा तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। वृक्षात्पर्णं पतति । व्याघ्राद्बिभेति । उपाध्यायादादत्ते विद्यां। इत्यादि ।

ईप्सितं च रक्षार्थानाम् ॥ ४०७ ॥ रक्षार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितमनीप्सितं च तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । यवेभ्यो गां रक्षति । गां यवात् रक्षति । गां निवारयतीत्यर्थः । पापात्पातु भगवान् । चौरेभ्यो निवारयति मन । अग्निभ्य आत्मानं रक्षति ।

पर्यपाङ्योगे पञ्चमी ॥ ४०८ ॥ परि अप आङ् योगे लिङ्गात्पञ्चमी भवति। अपपरी वर्जने । आङ् मर्यादाभिविध्योः । परिपाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः । अपत्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः ।

दिगितरार्तेन्यैश्च ॥ ४०६ ॥ दिग् इतर ऋते अन्य एभिर्योगे वर्तमानात्सिद्धात्पञ्चमी भवति । पूर्वो मागात् । उत्तरो मागात् । इतरो देवदत्तात् । ऋते धर्मात् कुतः सुखम् । अन्यो देवदत्तात् ।

पृथङ्नानाविनाभिस्तृतीया च ॥ ४१० ॥ पृथक् नाना विना एभिर्योगे सिद्धात्तृतीयापञ्चम्यौ भवतः । पृथक् देवदत्तेन । पृथग्देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । विना देवदत्तेन । विना देवदत्तात् ।

हेतौ च ॥ ४११ ॥ हेतौ च वर्तमानात्सिद्धात्पञ्चमी भवति । कस्मात्त्वम् समागतः । अग्निमानयं धूमत्वात् । अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् । कस्मिन्नर्थे षष्ठी ? स्वाम्यादौ षष्ठी । के स्वाम्यादयः ? स्वामी सम्बन्ध समीप समूह विकार अवयव स्व इति स्वाम्यादयः । देवदत्तस्य स्वामी । देवदत्तस्य वस्त्रं । पर्वतस्य समीपं । हस्तीनां समूहः । क्षीरस्य विकारः । देवदत्तस्य बाहू । यज्ञदत्तस्य शिरः । विष्णुमित्रस्य स्वम् ।

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः षष्ठी च ॥ ४१२ ॥ स्वाम्यादिभिर्योगे सिद्धात्षष्ठी सप्तमी च भवति । गवां स्वामी । गोषु स्वामी । गवामीश्वरः । गोष्वीश्वरः । गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः । गवां दायादः । गोषु दायादः । गवां साक्षी । गोषु साक्षी । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः ।

निर्धारणे च ॥ ४१३ ॥ निर्धारणे अर्थे सिद्धात्षष्ठी सप्त-

मी च भवति । आशिगुणविभामि समुदायस्य एकदेशात्मकमरण निर्धारण । पुरुषाणां क्षत्रियः शूरतमः । पुरुषेषु क्षत्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरा । गोषु कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरा । गच्छतां धावन्तः शीघ्राः । गच्छत्सु धावन्तः शीघ्राः । इत्यादि ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ ४१४ ॥ हेतोः प्रयोगे विभक्तिः षष्ठी भवति । अन्नस्य हेतोर्वसति । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

स्मृत्यर्थकर्मणि ॥ ४१५ ॥ स्मरणार्थानां धातूनां प्रयोगे कर्मणामभिव्याप्ति कर्मणि षष्ठी भवति । उत्तरत्र विवक्षावशात्सिद्ध द्वितीया लभ्यते । मातुः स्मरति । मातरं स्मरति । पितुरध्येति । पितरमध्येति इत्यादि ।

कृञः प्रतियत्ने ॥ ४१६ ॥ कृञेः प्रतियत्ने गम्यमाने विषयकर्मणि षष्ठी भवति । सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । एधोदकस्योपस्कुरुते । एधोदकमुपस्कुरुते । इत्यादि ॥

हिंसार्थानामज्वरी ॥ ४१७ ॥ हिंसार्थानां ज्वरवर्जितानां धातूनां प्रयोगे कर्मणि षष्ठी भवति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरं प्रहन्ति । चौरस्योत्क्राथयति । चौरमुत्क्राथयति । चौरस्य पिनष्टि । चौरं पिनष्टि । वृषलो भाई । चौरस्य रुजति । चौरं रुजति । इत्यादि । अज्वरीति किं । चौरं ज्वरयति ज्वरी । चौरस्य सन्तापयतीत्यर्थः ।

कर्तृकर्मणोः कृति नित्यम् ॥ ४१८ ॥ कर्तृकर्मणोरर्थयो-र्नित्यं षष्ठी भवति कृत्प्रयोगे । भवतः शायिका । भवतः शायिका । सुपरस्य भावः । कर्मणाम् भेत्ता । तत्त्वानां ज्ञाता । इत्यादि ।

न निष्ठादिषु ॥ ४१६ ॥ कर्तृ कर्मणोरनयोः षष्ठी न भवति निष्ठादिषु परतः। के निष्ठादयः। क्त। क्तवत्। शतृ। शानच्। क्वसु कानच् कि कम्। उकम् तृन्। क्त्वा तुमुन्। भविष्यत्यर्थे णिन्। आधमर्ण्याधमर्ण्ययोरर्थम। अव्यय तृण इत्येवमादयः। देवदत्तेन भुक्तमोदन। स्वयं कृत कटः। देवदत्तः ओदन भुक्तवान्। देवदत्त कृतवान् कटं। इत्यादि। कस्मिन्नर्थे सप्तमी? अधिकरणे सप्तमी। किमधिकरणं?

य आधारस्तदधिकरणम् ॥ ४२० ॥ य आधारस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति। स आधारस्त्रिविधः। औपश्लेषिको ... वि। कटे आस्ते कारकः। औपश्लेषिकोऽर्थः। ... कर्तृत्वं।। दिवि देवाः। मेघपिण्डऽम्मस्। तिलेषु तैलं।

। सप्तमी ॥ ४२१ ॥ कालभावयोश्चानन्तर ... । भवति। काले शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः। भावे गोषु दुह्यमानासु गतः।

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४२२ ॥ अधिपूर्वाणां शीङ् स्था आसु इत्येतेषां प्रयोगे अधिकरणे द्वितीया भवति। ग्राममधिशेते। ग्राममधितिष्ठति। ग्राममध्यास्ते। ग्राम आस्ते इत्यर्थः।

उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४२३ ॥ उप अनु अधि आङ् पूर्वस्य वसु निवासे इत्यस्य धातोः प्रयोगे अधिकरणे द्वितीया भवति। ग्राममुपवसति। ग्राममनुवसति। ग्राममधिवसति। ग्राममावसति। ग्रामे वसतीत्यर्थः।

चतुर्थी—कुबेराय बलिः—कुबेरबलिः । यूपाय दारु—यूपदारु । देवाय सुखं—देवसुखं । पञ्चमी—चौराद्भयं चौरभयं । ग्रामान्निर्गतः—ग्रामनिर्गतः । षष्ठी—चन्दनस्य गन्धः—चन्दनगन्धः । राज्ञः पुरुषः—राजपुरुषः । पुष्पाणां रसः—पुष्परसः । सप्तमी—व्यवहारे कुशलः—व्यवहारकुशलः । काम्पिल्ये सिद्धः—काम्पिल्यसिद्धः । धर्मे निरतः—धर्मनिरतः । एवं मोक्षसुखम् । संसारदुःखमित्यादि । [illegible] इति विग्रहे ।

अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ ४२० ॥ अत्यादयः शब्दा क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । अत्यर्थानामप्रयोगः । अव्ययस्य पूर्वनिपातः । अतिसिद्धः । कोकिलया अवक्रुष्टं वनमिति विग्रहः ।

अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ ४२१ ॥ अवादयः शब्दाः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । स्वरो ह्रस्वो नपुंसके इत्यत्र योगविभागात् ।

गोरप्रधानस्यान्तस्य स्त्रियामादादीनां च ॥ ४२२ ॥ अप्रधानस्यान्तस्य गोरपरस्य तथाविधस्त्रियामादादीनां च ह्रस्वो भवति । इति ह्रस्वः । अवकोकिलं वनं । अवमयूरं । अध्ययनाय परिग्लान इति विग्रहः ।

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ ४२३ ॥ पर्यादयः शब्दा ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । पर्यध्ययनः । कौशाम्ब्या निर्गतः । मथुराया निर्गत इति विग्रहः ।

निरादयो निर्गमनाद्यर्थे पञ्चम्या ॥ ४३४ ॥ निरादयः शब्दा निर्गमनाद्यर्थे पञ्चम्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । गोरप्रधानस्यान्तस्य इत्यादिना ह्रस्वः । एवं निर्मेघूर । निष्कौशाम्बिः । दीर्घेरवारायणा । व्यासः पाराशर्यः । रामो नाम रम्यः । धर्मंकर । शुभंकर । प्रियंकर । भियमन्य । सुपमन्यः । ओजसाकृतं । अम्भसाकृतं । तमसाकृतं । परस्मैपदं । आत्मनेपदं । स्तोकान्मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । अल्पकादागतः । दूरादागतः । वाचो युक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । शुनःपुच्छः । शुनःशेफः । शुनालाङ्गूलः । सरसिजं । पङ्केजं । खेचरः । कर्णेजपः । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । इत्यत्र समासे कृते विभक्तिलोपे प्राप्ते तस्य लोपो विभक्तेः । इत्यत्र समासद्वयाधिकारात् स्थानिवत् भवति ।

सप्तम्यास्तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ४३५ ॥ कृदन्ते परे सप्तम्यास्तत्पुरुषे इति समासे बहुलमलुग्भवति । गेहेनर्दी । गेहेशूरः । ग्रामेमूर्च्छितः । भस्मनिहुतं । क्वचिदलुक्स्य । खेचरः । भूचरः । जलचरः । वनचरः । पङ्केरुहं । पङ्कुरुहं । सरसिजं । सरोजं ॥ दिवि गमनं । दिवं गतः । इत्यादौ समासः कृतः ।

व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोः ॥ ४३६ ॥ सुप्सु विभक्तिषु व्यञ्जनान्तस्य सुभादयुक्तं भवति । दिक्कमनं । युग्मः । इत्यादि । गौश्च चतुरश्च च । रक् च चतुरश्च च । परान्ये समुदायस्यास्यार्थे । तत्पुरुष समासाधिकरणपातनाय ।

पद तुल्याधिकरणे विशेषणः कर्मधारय ॥ ४३७ ॥ यस्मिन् समासे द्वे पदे तुल्याधिकरणे भवतः स कर्मधारयो भवति ॥

चतुर्थी—कुबेराय बलिः—कुबेरबलिः । यूपाय दारु—यूपदारु । देवाय सुखं—देवसुखं । पञ्चमी—चौराद्भयं चौरभयं । ग्रामान्निर्गत—ग्रामनिर्गत । षष्ठी—चन्दनस्य गन्धः—चन्दनगन्धः । राज्ञः पुरुषः—राजपुरुषः । फलानां रसः—फलरसः । सप्तमी—व्यवहारे कुशलः—व्यवहारकुशलः । [illegible] सिद्धः—[illegible]सिद्धः । धर्मे निरत—धर्मनिरत । एवं मोक्षसुखम् । संसारसुखमित्यादि । विग्रहमभिलक्ष्य । इति विग्रहे ।

अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ ४२० ॥ अत्यादयः शब्दाः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । क्रान्ताद्यर्थानामप्रयोगः । [illegible] पूर्वनिपातः । अतिविरथः । कोकिलया अवक्रुष्टं वनमिति विग्रहः ।

अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ ४२१ ॥ अवादयः शब्दाः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । स्वरो ह्रस्वो नपुंसके इत्यनेन योगविभागात् ।

गोरप्रधानस्यान्तस्य स्त्रियामादादीनां च ॥ ४२२ ॥ अप्रधानस्यान्तस्य गोशब्दस्य तथाविधस्त्रियामादादीनां च ह्रस्वो भवति । इति ह्रस्व । अवकोकिलं वनं । अवमयूरं । अध्ययनाय परिग्लान इति विग्रहः ।

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ ४२३ ॥ पर्यादयः शब्दा ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । पर्यध्ययनः । कौशाम्ब्या निर्गत । मथुराया निर्गत इति विग्रहः ।

भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् शब्दयोरेकाभिधेयत्वे समानाधिकरणत्वमुपाधिरिति सिद्धम् । प्रत्यर्थमन्यपदप्रयोग इति शब्द-शब्दनिवृत्तिः । विशेषणविशेष्य । अत्र नीलं किमिदमपेक्षते ? उत्पलमपेक्षते । उत्पलं किमित्यपेक्षते ? नीलमपेक्षते । नीलोत्पलम् । रक्तोत्पलम् । एवं वीरश्चासौ पुरुषश्च वीरपुरुषः । शुक्लश्चासौ पटश्च शुक्लपटः । शोभना चासौ भार्या च शोभनभार्या । दीर्घा चासौ माला च दीर्घमाला ।

कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो विधीयते ॥ ४२८ ॥ इति हस्वः । इत्यादि ।

संख्यापूर्वो द्विगुरिति ज्ञेयः ॥ ४२९ ॥ स एव कर्मधारयः संख्यापूर्वत्वेन द्विगुरिति ज्ञेयः । स च त्रिविधः । उत्तरपदतद्धितार्थसमाहारभेदात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः आपूपः —पञ्चकपाल आपूपः । पञ्चसु गृहेषु प्रविष्टः—पञ्चगृहप्रविष्टः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः ।

अष्टनः कपालेषु हविषि ॥ ४४ ॥ अष्टन् शब्दस्य आत्वं भवति कपाले परे हविर्विशेषे । अष्टाकपालः पुरोडाशः अत्र-मुत्तरपदद्विगुः । पञ्च च ते गावश्च पञ्चगावः । समासान्तविधिरनित्य इत्यनेन [illegible] इति । धनं [illegible] ते पञ्चानां नाम्नामुत्पन्नाः । इति तद्धितार्थः । पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्री । एवं त्रिलोकी । अकारान्ता द्विगुसमाहारे स्त्रियां पञ्चात्र पात्रादिवर्ज्यं वर्जयित्वा । पात्रादिगण इति किं । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । समाहारद्विगुरेकं । त्रिभुवनम् । त्रिभुवनेन । त्रिभुवनाय । त्रिभुवनात् । त्रिभुवनस्य त्रिभुवने । सर्वत्रैकवचनं ।

तत्पुरुषावुभौ ॥ ४४१ ॥ उभौ द्विगुकर्मधारयौ तत्पुरुषौ भवतः । इति तत्पुरुषसमासः । भ्रमासर्प । मनज । कनम इत्यादि । इति कर्मधारय । आरूढा वानरा यं वृक्ष । ऊढो रथो येन । उपहृत पशुर्यस्मै । पतितं पर्णं यस्मात् । चित्रा गावो यस्य । वीरा पुरुषा यस्मिन्देशे । लम्बौ कर्णौ यस्य । दीर्घौ बाहू यस्य । वीरा पुरुषा यस्मिन् देशे । इति स्थित ।

स्यातां यदि पदे द्वे यदि वा स्युर्बहून्यपि नान्यस्य पद स्वार्थे बहुव्रीहि ॥ ४४२ ॥ यत्र समासे द्वे पदे यदि वा स्वार्थं बहूनि पदानि वा स्युरन्यपदार्थे समस्यन्ते स समासो बहुव्रीहिर्भवति । आरूढवानर । ऊढरथः । उपहृतपशु । पतितपर्ण । चित्रगु । वीरपुरुषादेश । लम्बकर्ण । दीर्घबाहु । वीरपुरुष । बहूनामपि । बहवो मत्ता मातङ्गा यस्मिन् वने तत् बहुमत्तमातङ्गं वनं । बहूनि रमन्ते पद्मानि यस्मिन् वृक्ष स बहुरमत्पद्मो वृक्ष । व्याख्यानात्तप यत्नुमारिति व्याख्यान अनुपयुक्ताप । उपगता दश येषां ते उपगतदशा । आसन्ना दश येषां त आसन्नदशा । अदूरा दश येषां त अदूरदशा । अधिका दश येषां त अधिकदशा । पुत्रेण सह आगतः सपुत्र सहपुत्र ।

सहस्य सो बहुव्रीहौ वा ॥ ४४३ ॥ सहशब्दस्य सो वा भवति बहुव्रीहौ समासे । जनेन सह वर्तत इति सजनः । एव सधर्म । जनन्या सह वर्तते इति स जननि । एव सबधु । गौर प्रधानस्यत्यादिना ह्रस्व । अव्ययानां पूर्वनिपात ।

युधि क्रियाव्यतिहारे इच् ॥ ४४४ ॥ अन्यपदस्य...

मुखे भिन्नाभ्यन्तरे बहुव्रीहिसमासात् इच् भवति ।

इच्पूर्वपदस्याकारः ॥ ४४५ ॥ इचि परे पूर्वपदस्याकारो भवति । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य युद्ध—दण्डादण्डि । एवं गदागदि । खड्गाखड्गि । केशाकेशि । मुष्टामुष्टि । कचाकचि । इचि सत्वा पूर्वपदस्य दिरोर्भेदभावात् सा विविक् ।

दिगिक् तथा ॥ ४४६ ॥ तथा दिगभिधेये बहुव्रीहिरिव । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भाव । दक्षिणपूर्वा । पश्चिमोत्तरा । दक्षिणपश्चिमा । उत्तरपूर्वा । इत्यादि । उत्तरस्य मयूरस्य । मध्यस्य कदिरस्य मध्यमस्य । इति स्थिते ।

द्वन्द्वः समुच्चयोर्नाम्नोर्बहूनां वाऽपि यो भवेत् ॥४४७॥ द्वयोर्नाम्नोर्बहूनां वापि समुच्चयोऽत्र यो भवेत् । स च इतरेतरयोग-समाहारत्वेन द्विप्रकारः ।

श्लोक ।

यत्र द्वित्वं बहुत्वं च स द्वन्द्व इतरेतरः ।
समाहारो भवेदन्यो यत्रैकत्वनपुंसके ॥

द्वित्वे द्विवचनं । बहुत्वे बहुवचनं । रामलक्ष्मणौ ॥ भवद्गिरिपत्रासाः ।

अल्पस्वरतरं तत्र पूर्वम् ॥४४८॥ तत्र द्वन्द्वे समासे अल्पस्वरतरं पदं पूर्वं निपात्यते । प्लक्षस्य न्यग्रोधस्य प्लक्षन्यग्रोधौ । एवं रथस्याती । अल्पस्वरं द्विपदमहराणोऽन्यत्र शंखदुन्दुभिवीणा ।

अभ्यर्हितं द्वयोः ॥४४९॥ तत्र द्वन्द्वे समासे द्वयोर्यदर्हितं तत्पूर्वं निपात्यते । वासुदेवार्जुनौ । शक्रराजौ । हंसचक्रौ । वेदवेदौ । कचित् व्यभिचरति च । तथाहि ।

न नरनारायणादिषु ॥ ४५० ॥ नरनारायणादिषु सर्वत्र पदं पूर्वं न निपात्यते । नरश्च नारायणश्च नरनारायणौ । उमामहेश्वरौ । चन्द्रसूर्यौ । इत्यादि ।

मातुः पितर्यरङ् ॥ ४५१ ॥ द्वन्द्वे समासे पितरि उत्तरपदे मातृशब्दस्य ऋत अरादेशो भवति पक्षान्तरे च । माता च पिता च मातरपितरौ । मातापितरौ ।

पुत्रे ॥ ४५२ ॥ पुत्रशब्दे उत्तरपदे द्वन्द्वविषये विद्यायोनिसम्बन्धिन ऋदन्तस्य आत्वं भवति । माता च पुत्रश्च मातापुत्रौ । एवं होतापुत्रौ । इति द्वन्द्वसमासः ॥ कुम्भस्य समीपं । अव्ययस्य समासः ।

पूर्वं वाच्यं यदेतस्य सोऽव्ययीभाव इष्यते ॥ ४५३ ॥ यस्य समासस्य पूर्वमव्ययं पदं वाच्यं भवेत्सोऽव्ययीभाव उच्यते । अव्ययानां स्वपदविग्रहो नास्तीत्यन्यपदेन विग्रहः इति वचनात् समीपस्य उपादेशः । अव्ययस्य निरादेशः । समासे कृते सति अव्ययानां पूर्वनिपातः ।

स नपुंसकलिङ्गं स्यात् ॥ ४५४ ॥ सोऽव्ययीभावसमासो नपुंसकलिङ्गं स्यात् । अव्ययप्रधानत्वादलिङ्गे प्राप्ते वचनमिदं ।

अव्ययीभावादकारान्ताद्विभक्तीनाममपञ्चम्याः ॥ ४५५ ॥ अकारान्तादव्ययीभावाद्विभक्तीनां स्थाने अपञ्चम्या अम् भवति । उपकुम्भं । निरन्तरं । प्रत्युपकूलं । उपगङ्गं । उपमध्यं । उपराजं । उपनद्यं । उपवनं । उपनगं । उपसूर्यं । उपमार्गं । उपप्रस्थं । भावस्याभावो निर्दरं । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं । शीतस्यातिक्रम-

अभिशीर्षं । ग्राममभिमुखम् । दिनन्दिनं प्रति प्रतिदिनं । एवं प्रतिपूर्वं । प्रतिगृहं । प्रतिपुरुषं । प्रतिवनिर्नं । प्रतिमासं । प्रतिभयं । प्रतिमार्गं । प्रतिवर्षं । पुरुषस्य अनुगम । अनुपुरुषं । पश्चमनुपश्चं । ग्रामस्यान्तः अन्तर्ग्रामं । अन्तर्घटं । अन्तर्गृहं । ग्रामस्य मध्यं मध्येग्रामं । एवं मध्येवनं । मध्येदिनं । मध्येगङ्गं । ग्रामस्य बहिर्बहिर्ग्रामं । उपरिपर्वतं । एवं बहिर्वेदि अन्तर्वेदि ।

वा तृतीयासप्तम्योः ॥ ४५६ ॥ अकारान्तादव्ययीभावात्परयोस्तृतीयासप्तम्योः स्थाने अम् वा भवति । उपकुम्भं । उपकुम्भेन । उपकुम्भं । उपकुम्भाभ्यामित्यादि । निरक्षरार्थं निरक्षरार्थेन । उपकुम्भं उपकुम्भे । उपकुम्भयोः । इत्यादि । निरक्षरार्थं निरक्षरार्थे । अपञ्चम्या इति किं । उपकुम्भात् । निरक्षरार्थात् । इत्यादि । स्त्रीष्वधिकृत्य अधिस्त्र्यस्याधिपरेशः । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्तिमस्य यथादेशः । इत्यादिषु समासे कृते ।

अन्यस्माल्लुक् ॥ ४५७ ॥ अकारान्तादन्यस्मादव्ययीभावात्परासां विभक्तीनां लुक् भवति । अधिस्त्रि । यथाशक्ति । ग्राम निगमयति । अधिसरस्वति । अधिभारति । अधिनदि । आत्मन अधि अध्यात्मं । गुरोरनतिक्रमेण यथागुरु । वध्वा अनतिक्रमेण यथावधु । चम्वा अनतिक्रमेण यथाचमु । गिरेरनतिक्रमेण यथागिरि । वध्वा अनुगम अनुवधु । अनुचमु । अनुनदि । अनुरिन्र । अनुसद्द । अनुधातु । अनुगुरु । अनुपितृ । अनुमातृ । अनुकर्तृ । वधूं समीपमुपगम्य । एवमुपगिरि । उपनदि । उपमति । उपगुरु । उपकर । उपधातु । उपचमु । उपमति । उपस्त्रि । उपगु ।

सपनु। कर्मुतिक्रम—अतिक्रम। एवमतिरि। अतिगु। अतिसु।

सर्मं भूमिपदात्योः ॥ ४५८ ॥ भूमिपदात्याः परयोः सम स्य स्यपरस्य समित्यादेशो भवति। भूमे समत्वं समभूमि। पदातीनां समत्वं समं पदाति।

सुविनिदुर्भ्यः स्वापिसूतिसमानाम् ॥४५९॥ सुविनिदुर्भ्यः परस्य स्वापि सूति समानां सकारस्य षकारो भवति। सुषमं विषमं निष्षमं दुष्षम। अपरसमं। इत्यादि।

द्वन्द्वैकत्वम् ॥ ४६० ॥ समाहारद्वन्द्वस्यैकत्वं नपुंसकलिङ्गञ्च स्यात्। अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्वमेधौ। तथा समाहार अर्काश्वमेधं। एवं दवामस्कारं। हंसमयूरं। मधुराफलसिन्धुनं। पाणिपादं। वनरामलक्ष्मं। सुरासुरं। शुकश्च हंसश्च मयूरश्च कोकिलश्च शुकहंसमयूरकोकिलं इत्यादि।

तथा द्विगोः ॥ ४६१ ॥ तथा समाहारद्विगोरप्येकत्वं नपुंसकलिङ्गं च स्यात्।

समासान्तगतानां वा राजादीनामदन्तता ॥ ४६२ ॥ समासान्तगतानां राजादीनामदन्तता अप्रत्ययो भवति। वा समुच्चये। पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं। चतुर्णां पथां समाहारः चतुष्पथं।

न सूत्रे क्वचित् ॥ ४६३ ॥ क्वचित्सूत्रे द्वन्द्वैकत्वं भवति नपुंसकलिङ्गत्वं न स्यात्। विरामस्यञ्जनादयो। एव पचि वचि सिचि रुचि मुचेरात्। इत्यादि।

पुंवद्भाषितपुं स्कानूङपूरणप्यादिषु स्त्रियां तुल्याधिकरणे

॥ ४६४ ॥ स्त्रियां वर्तमानं भाषितपुंस्कं अनूङन्तं पूर्वपदभूतं पुंवद्भवति स्त्रियां वर्तमाने तुल्याधिकरणे पूरण्यादिगणवर्जिते उत्तर पदे परे । शोभना भार्या यस्यासौ शोभनभार्यः । एवं दीर्घजङ्घभार्यः । इत्यादि । भाषितपुंस्कमिति किं । गङ्गाभार्यः । अनूङ् इति किम् । ब्रह्मबन्धूभार्यः । अपूरणीप्रियादिष्विति किं । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ता कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कपूरणाग्रहण । पूरणी पञ्चमी कल्याणी मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा स्वकान्ता क्षान्ता वामना ।

संज्ञापूरणीकोपधास्तु न ॥ ४६५ ॥ स्त्रियां वर्तमाना भाषितपुंस्काऽनूङन्ता संज्ञापूरणीप्रत्ययान्ता कोपधा पूर्वपदभूता पुंवद्रूपा न भवन्ति स्त्रियां वर्तमाने तुल्याधिकरणे पदे पूरण्यादि गणवर्जित उत्तरपदे परे । दत्ता भार्या यस्यासौ दत्ताभार्यः । पञ्चमी- भार्यः । पाचिकाभार्यः । गौरभार्यास्तत्साङ्गिना हस्तः । इत्यादि ।

कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो विधीयते ॥ ४६६ ॥ स्त्रियां वर्तमाना भाषितपुंस्का अनूङन्ता संज्ञापूरणीप्रत्ययान्ता—कोपधा अपि कर्मधारयसमासे तु पुंवद्भवन्ति स्त्रियां वर्तमाने तुल्याधिकरणे पूरण्यादिगणवर्जित उत्तरपदे परे । शोभना चासौ भार्या च शोभन- भार्या । एवं दत्तभार्या । पाचकभार्या । पञ्चमभार्या इत्यादि । भाषित- पुंस्कमिति किं ? खट्वावृन्दारिका । अनूङिति किं ? ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका ।

आकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे ॥ ४६७ ॥ महत आकारः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे परे । महांश्चासौ देवश्च महादेवः । अन्तरङ्गत्वात् व्यञ्जनान्तस्य यस्मुभोरिति न्यायादनुस्वारलोपश्च । प्रथमनान्तस्य लोपे कृते सति पश्चात् नस सिद्धिरित्यपि

म्यमान तत्कारस्याकारः । सर्वत्र सवर्णो दीर्घः । महत् महापुरुषः । महासर्वः । महाद्वरा ।

नञ्स्तत्पुरुषे लोप्यः ॥४६८॥ तत्पुरुषसमासे नञो नकारस्य लोपो भवति । न सवर्णः असवर्णः । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः । अन्यथस्य तत्पुरुषस्यैव अन्येषां समासानां कथमिव अभावः । न विगत पापा अनिर्विधा ते अपापा । तथा तत्पुरुष इत्युपलक्षणं । उपलक्षणं किम् ? स्वरस्य स्वसमासस्य च प्रादेशमुपलक्षणं । मति कारुण्या रक्षति ।

स्वरेऽक्षरविपर्ययः ॥ ४६९ ॥ तत्पुरुषे समासे नञः अक्षरविपर्ययो भवति स्वरे परे । न अजः अनजः । अनश्वः । अनर्थः । अनगारः । अनिन्द्रः । अनुदरमित्यादि ।

को कत् ॥ ४७० ॥ कुशब्दस्य कद्भवति तत्पुरुषे स्वरे परे । स्वरविधिरयमिदं नाम्नीन्द्रस्वरपरनिमित्तं । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नं । कदुष्ट्रः । तत्पुरुष इति किम् । कुत्सिता उष्ट्रा यस्मिन् देशे स कूष्ट्रो देशः ।

का त्वीषदर्थे च ॥ ४७१ ॥ ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य कादेशो भवति तत्पुरुषे समासे अक्षरादौ च परे । कु ईषल्लवणं का-लवणं । काम्लं । कामधुरं । काम्लं । काक्षारं । कादधि । कु ईषत् उष्णम् कादुष्णम् । कादुष्ण दीप्तम् ।

कापुरुषाख्ये ॥ ४७२ ॥ ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य का वा भवति तत्पुरुषे आख्यादौ परे । पक्षेऽत्र विकल्पः । कु ईषत् उष्णं च कवोष्णं । कदुष्णं । कु ईषत्पुरुषः ।

पथि च ॥४७३॥ तत्पुरुषसमासे कुशब्दस्य कादेशो भवति पथिन्शब्दे च परे । कुत्सितः पन्थाः कापथः । समासान्त-गतेऽत्यादिना अप्रत्ययः । नस्य क्वचिल्लोपः । इत्यर्थादिविशेषणेऽपि स्वरे प्रत्यये च च । इति इकारलोपः ।

पुरुषे तु विभाषया ॥ ४७४ ॥ कुशब्दस्य कादेशो भवति वा तत्पुरुषे पुरुषशब्दे परे । कुत्सितश्चासौ पुरुषश्च कापुरुषः । कुपुरुषः ।

याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ क्वचित् ॥ ४७५ ॥ ईकारस्य आकारस्य याकारौ । याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ भवतः समासे क्वचित् लक्ष्यानुरोधात् । रेवत्या मित्रं रेवतिमित्रं । एवं रोहिणिमित्रं । इष्टकाया चितं इष्टकचितं । इषीकाया तूलं इषीकतूलं । इत्यादि ।

ह्रस्वस्य दीर्घता ॥ ४७६ ॥ ह्रस्वस्य दीर्घता भवति समासे क्वचिल्लक्ष्यानुरोधात् । दात्राकारौ कर्णौ यस्यासौ दात्राकर्णः । द्विगुणाकर्णः ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्विबन्तेषु प्राक्का-रकाणाम् ॥ ४७७ ॥ नह्यादीनां कारकाणामेषु क्विबन्तेषु दीर्घता भवति क्वादिषु धातुषु परतः । उपानत् । उपावृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । वीरुत् । इत्यादि ।

अनव्ययविसृष्टस्तु सकारं कपवर्गयोः ॥४७८॥ अनव्यय-विसृष्टस्तु सकारमापद्यते कपवर्गयोः परतः । पयस्पाशं । पयस्कल्पं । पयस्कामः । पयस्काम्यति । पयस्कंस इत्यादि । अनव्ययग्रहणा-दव्ययेषु सकारो नेष्यते ।

श्लोकः ।

बहुव्रीह्यव्ययीभावौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ द्विगुः ।
कर्मधारय इत्येते समासाः षट् प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥

इति समासः समाप्तः ।

अथ तद्धितं किञ्चिदुच्यते ॥

उपगोरपत्यं । भृगोरपत्यं । विदेहस्यापत्यं । उपगोरपत्यं । इति स्थिते ।

अणपत्ये ॥ ४७६ ॥ षष्ठ्यन्तान्नाम्नोऽण्प्रत्ययो भवति अपत्यं अभिधेये । कृत्तद्धितादिना विभक्तिलोपः ।

वृद्धिरादौ सणे ॥ ४८० ॥ स्वराणामादिस्वरस्य वृद्धिर्भवति सणकारानुबन्धे तद्धिते परे । का वृद्धिः ?

आरुत्तरे च वृद्धिः ॥४८१॥ अवर्ण ऋवर्ण इवर्ण उवर्णानामाम् आर् उत्तरे (ऐ औ) च द्वे सन्ध्यक्षरे वृद्धिसंज्ञा भवति । प्रयोगात्—अवर्णस्य आकारवृद्धिः । ऋवर्णस्य आर् वृद्धिः । इवर्णस्य एकारस्य च ऐकारवृद्धिः । उवर्णस्य ओवर्णस्य च औकारवृद्धिः ।

उवर्णस्त्वोत्वमापाद्य ॥ ४८२ ॥ उवर्णस्तु ओत्वमापाद्यतेऽस्तद्धिते स्वरे ये च परे ।

अयोनयावादेशावोकारौकारयोरपि ॥ ४८३ ॥ आकार औकारयोरायावौ आदेशौ भवतः तद्धिते स्वरे य च परे । औपगव । भार्गव । वैदेह । औपगव औपगवौ औपगवाः । इति पुरुषशब्दवत् । एवं भार्गवः भार्गवौ । वैदेह वैदेहौ । आङ्गिरस ।

कौत्स । वासिष्ठ । गौतम । भारद्वाज । पैतृम इत्यादि । पञ्चाल-स्यापत्य ।

रुहादेश ॥ ४८४ ॥ जनपदसमाननामान्त क्षत्रिया स्त्री स्वराद्यनन्तरा अण् प्रत्ययो भवति । अपत्येऽभिधेये ।

इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४८५ ॥ इवर्णावर्णयोर्लोपो भवति तद्धिते स्वरे ये च परे । पाञ्चाल । पञ्चालस्यापत्ये पाञ्चालौ । बहुत्व ।

स्वाना बहुत्वेऽस्त्रियामपत्यप्रत्ययस्य ॥ ४८६ ॥ स्वानां बहुत्वे विहितस्यास्त्र्यभिधायकस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुग्भवति निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याभाव इति वृद्धेरपि लोपो भवति । पञ्चालाः । एवं विदेहाः । मगधाः । अङ्गाः । अस्त्रियामिति किं । पाञ्चाल्य । वैदेह्य । मागध्य इत्यादि । भृग्वादेरप्येवं ।

भृग्वादिभ्योऽण् ॥ ४८७ ॥ भृग्वादिभ्यः परोऽण् भवति अपत्येऽर्थे । भार्गव । भार्गवौ । भृगवः ।

भृग्वत्र्यङ्गिरस्कुत्सवसिष्ठगोतमेभ्यश्च ॥४८८॥ भृग्वादिभ्यो बहुत्वे विहितस्यास्त्र्यभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुग्भवति । भृगव । अत्रय । अङ्गिरस । गोतमा इत्यादि । अस्त्रियामिति किं । भार्गव्य । यस्कादयस्त्वनुसन्धातव्या इति महाविद्यार्थिभ्यः । गर्गस्यापत्य । इति स्थिते ।

यञ् गर्गादेः ॥ ४८९ ॥ [illegible] भवति [illegible] अपत्ये-ऽभिधेये ।

* इषगारगणोर्लोपि स्वरे प्रत्यये च ॥ ४८० ॥
इषगारगणयोर्लोपो भवति तद्धिते स्वरे य च परे । गार्ग्य गर्ग्य । व
स्मगयारन पाम्म धाम्मा । फाम्प । पतिम्या । पाुरन ।

शगवम्दारिम्दीनां च । ४८१ । गगागानां मकुर्शीनां
रिशानानां च परर निमित्त मन्त्रानियमम मास्यप्रत्ययस्य
लुग्भवति । गर्गा । यम्मा तुम्मा । उभयत्र पचानुद् । ग्या ।
दम्रा । [illegible] । मगानुर स्याणि ।

फुञ गायनरा रमूत । ४८ ॥ फुञ्गागाम आयनण्
प्रत्ययो भवति मरम्पस्ड नरन रगम स्मृत । मस्मान्दादिपान्न फुन
ल्मन् स्मृतमन्तानि याम । दुगम्पापम्य शागयन्य शागुास्न्या ।
ण्र मा नाय र मा नायन्या । स्त्रियां तु । काशुायनी । नम्तरेम्तु ।
माग्यन । पारायण । मौञ्जायन । शाम्गायन । बाम्ने । पाञ्जा

मधनाम्नः संज्ञाविषये स्त्रियां विदिवसाद् ॥ ४९५ ॥ सर्वनाम्नः परः संज्ञाविषये ष्यण भवति अपत्यमिधेय । सर्वो नामकाचि त् स्त्री । सर्वाया अपत्यं सार्वेय । इत्यादि ।

इयत ॥ ४९६ ॥ अकारान्तान्नाम्न इञ प्रत्ययो भवति अ पत्येऽभिधेय । दक्षस्यापत्यं दाक्षि । एवं दाशरथि । आर्जुनि । वै यासि । व्यासस्य इ इत्यादि ।

बाह्वादेश्च विधौ ते ॥ ४९७ ॥ बाह्वादेर्गर्गादिभ्य इञ्प्रत्ययो भवति अपत्येऽभिधेय । उपबाहोरपत्यमौपबाहवि । माद्रबाहवि ।

नस्तु क्वचित् ॥ ४९८ ॥ नस्य लोपो भवति क्वचित् अस्मा दुपात् ॥ बहुलोम्नोऽपत्यं बौहुलोमि । व्यामाग्निशर्मि ।

मनोः षण्यौ ॥ ४९९ ॥ षष्ठ्यन्तान्मनुशब्दात्परौ षण्यौ प्रत्ययौ भवतः अपत्यार्थे । मनोरपत्यं मानुष । मनुष्य । मानव । मानवस्य इति भवति ।

कुर्वादिभ्यो ण्य ॥ ५०० ॥ कुर्वादिभ्यो ण्य प्रत्ययो भवति अपत्यार्थे । कुरोरपत्यं कौरव्य । अपत्यार्थे इतिपक्षे भवति । कौरव । सहदेवस्यापत्यं साहदेव ।

यञादिभ्य ॥ ५०१ ॥ षष्ठ्यन्तात् यञादिभ्य इय प्रत्य यो भवति अपत्यार्थे । क्षत्रिय ।

दुसादीनः ॥ ५०२ ॥ कुलशब्दात्परः ईन प्रत्ययो भवति अपत्यार्थे । कुले जातः कुलीनः । इत्यादि ।

गणपाणियोगात् ममृहासस्य देवता ।
तदैवमपि तस्येदमेवमादेरविष्यते ॥ १ ॥

रागात् अण् । कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भं । एवं हारिद्रं वस्त्रं । कौङ्कुमं ।
माञ्जिष्ठं । काषायं । नक्षत्रयोगात् । पुष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्तः कालः ।

पुष्यतिष्ययोर्नक्षत्रे ॥ ४ । ३ ॥ नक्षत्रार्थे वर्तमानयोः पुष्य-
तिष्ययोरुपधस्य लोपो भवति यकि परे । इति यकारलोपः ।

मत्स्यस्य यस्य स्त्रीकारे ईये चागस्त्यमत्स्ययोः ॥ ४ । ४ ॥
इति सूत्राद् इति अनुवर्तते । पौषं अहः । पौषो मासः । पौषी
रात्रिः । पौषमहः । एवं तैषो मासः । तैषी रात्रिः । तैषमहः । चित्रया
चन्द्रयुक्तया युक्तः कालः चैत्रः । वैशाखः । एवं ज्यैष्ठः । आषाढः ।
श्रावणः । भाद्रपदः । आश्वयुजः । कार्त्तिकः । मार्गशिरः । माघः ।
फाल्गुनः । एवं सर्वत्र । समूहात् । युवतीनां समूहः यौवतं । एवं
दार्भं । भैक्षं । क्षात्रं । शौद्रं । आर्यं । मार्गं । सास्य देवता । जिनो
देवता अस्य इति जैनः । एवं शैवः । वैष्णवः । ब्राह्मणः । बौद्धः ।
कापिलः । सौरः । चान्द्रः । [illegible] । जिन देवतास्य जैनः इत्यादि ।
छन्दोऽधीते वेद वा छान्दसः । व्याकरणं वेत्त्यधीते वा वैयाकरणः ।
भारतः । तस्येदं । मृगस्य इदं मांसं मार्गं । सौकरं । कौमारं ।
पुत्रस्य पौत्रं । पैत्रं । पार्थं । पूत इव पौतनं । व्यामाद्रियैस्योर्ण गव्यो
दृश्यते । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपं । एवं श्रावणः शब्दः । रसनो
रसः । स्पर्शेन स्पार्शः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखलेन
क्षुण्णः औलूखलः यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिः
उह्यते चातुरं शकटं । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । त्रिविधं
एव त्रैविधं । धनुर्भिः पाठवं । चाक्षुषं कौशलमित्यादि ।

हन्ति दीप्यति संपूर्णं तरलीकृतवानपि । ग्रथिता
चिदन्यामियोगात्म्य क्रीडाहरस्तुवादपि ॥ २ ॥

तेन दीव्यति तेन संसृष्टं तेन तरति तेन चरत्यपि पण्यान् निवासार्थ
भीतादेरपृथगपि। ष्ठीकय प्रत्यया भवति। तेन दीव्यतीत्य
नयः। अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः। एवं गिरिणा दीव्यति गैरिक।
शाकिक। तेन संसृष्टमित्यादि। दध्ना संसृष्टं दाधिकमोदन।
एवं मारिक। लाभिक। भामिक। शाङ्गेरिक। मारीचिक।
चारसिक। मारिचिक। तेन तरतीत्यादि। उडुपेन तरति
औडुपिक। एवं पार्ष्टिक। उरसा तरतीति औरसिक। गोपुच्छिक।
नावा तरतीति नाविक। घटीत्यर्थापि। शिविकया चरतीति शैवि-
किक। एवं माषिक। माद्रिक। अश्वैरेव चरतीति शा- वैदिक।
पण्यान्। तत्रापि पण्यस्य ताम्बूलिक। एवमपि शब्दमब्दलेन
च गाणिक्यमशोभ भवति। गन्ध पण्यमस्येति गान्धिक। एवं मारि-
चिक। वासिक। राजतिक। कालिमिक। निवासात्। शब्द शिल्प
मस्येति मार्दङ्गिक। एवं पाणविक। शाब्दिक। वाक्तिक।
वैणिक। त्रैणविक। वारिक। ताबिक। निवासात्। शुल्क
निवासो यस्यास्ति शौल्किक। एवं भाण्डागारिक। मातानसिक।
मार्गमारिक। शीमाते। स्वत्र एव शीर्ष माहिषिक। एवं शाल्मिक।
वाचिक। सुवर्णेन क्रीत सौवर्णिक। भावितायात्। वातस्य सुना
वात्रिक। रैवेन प्रायो रैविक। कर्णापयाल भद्रतीति कार्णा
विक। भावुपातपि। वाक्मात्रपमस्येति वाक्षिक। एवं वाल्मिक।
वैमारिक। वार्ष्रिक। भीतादेरित्यत्र प्रत्ययाच्यस्यति पञ्चपञ्चाशभा
परा वान प्यवस्तिमर्थे एकस्य मन्यषो भवति। अन्वरच वाय् मार्षिक
वेत्र। वाय इति कोऽर्थ। कुम्भस्य वाप कौम्भिकमित्यादि।

वानस्यार्थे विपाकस्थे तुल्यता सम्मितेऽपि च तत्र मायो

य ॥ ५०५ ॥ भावयत्नीतान्तात्सार्थेऽर्थे विपात्ततीयान्तात्तुल्यार्थे तुल्यया दृष्टत्वान्तात्समितेऽर्थेऽपि च तत्रेति सप्तम्यन्तात्साधावर्थे य प्रत्ययो भवति । मापा तायमिव नाम्य । विषेण वध्यो विष्य । तुलया सम्मितं तुल्य । कर्मणि साधु कर्मण्य । अपि चाति वचनात् गिरिणा तुल्या हस्ती गिरितुल्य । तुल्य मध्ये कुलता यान्य हिरण्यमिति सा गम्यते ।

ईयस्तु हिते ॥ ५०६ ॥ हितार्थे ईय प्रत्ययो भवति । वत्सेभ्यो हिता दरगाया गोधुक् । वत्सभाय । जनकेभ्यो हितो जनकीय । जननीय । स्वकीय । मतीय । युष्मदीय ।

तत्र आगतस्तत्र गतो वा ॥ ५　७ ॥ ल्यादिषु च ईय प्रत्ययो भवति । शालायां जात शालीय । शालाया आगत शालीय ।

यदुगवादितः ॥ ५　८ ॥ उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च हितार्थे य प्रत्ययो भवति । इक्षुभ्यो हित इक्षव्य । वधूभ्यो हिता वधव्य । गोभ्यो हिता गव्य । पटु[illegible] हित पटव्य । हविर्भ्यो हिता हविष्या इस्तुका । गवादयश्च इति कि । गा हविस् मध्यम बर्हिस् सभा यज्ञ मधु पू इति गवादिरन्या ।

उपमाने वति ॥ ५०९ ॥ उपमानेऽर्थे वति प्रत्ययो भवति । राज्ञ इव वृत्तं राजवत् । ब्राह्मणस्येव वृत्तमस्येति ब्राह्मणवत् । मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्रासादा मथुरावत् । देवमिव त्वा पश्यामि देववत् । न्यादि । तत्र द्रव्यगुणक्रियाभि साम्यमुपमानमभीष्ट वत् प्रत्ययेन सर्वगम्यम । अन्य । वसन्त इव धनवान् वदत्तवत् । मर्ज

कुबेरवत् । वशिवत् । गुणे । वशिरिव गुरुवत् वशिवत् । अग्निरिव रौरव अग्निवत् । भागिनिरिव भौव्यभागिनिवत् । भेरुरिव इव सुरभि भीरुवत् । क्रियार्थे । भाषस इव वर्तते भाषसवत् । एवं पितृवत् ।

तस्यै भावे ॥ ४१० ॥ भावेऽभिधेये तस्यै भवतः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावो भवति । तत्त्वमस्य स्त्रियां वृत्तिः । त्वप्रत्ययस्य नपुंसके वृत्तिः । पटस्य भावः पटता पटत्वं । एवं घटस्य घटत्वं । गोत्वं गोत्वं । इति द्रव्यभावः । शुक्लस्य भावः शुक्लता शुक्लत्वं । रूपता रूपत्वं । रसता रसत्वं । शान्तता शान्तत्वं । सुखता सुखत्वं । इति गुणभावः । प्रश्नोत्तरता प्रश्नोत्तरत्वं । गमनता गमनत्वं इति क्रियाभावः ।

यण् च प्रकीर्तितः ॥ ४११ ॥ भावेऽभिधेये यण् प्रकीर्तितस्तस्यै च । जडस्य भावो जाड्यं जडता जडत्वं । एवं ब्राह्मण्यं ब्राह्मणता ब्राह्मणत्वं ।

अपुट् स्वरतद्धिते ये ॥ ४१२ ॥ तद्धिते ये परे अपुट् स्वरवत्कार्यं भवति । अपुट्सूत्राणां सेट्स्यपि असमेवेशत्वस्य मित्युक्तं । विदुषो भावो वैदुष्यं । महीयसामहयाचिष्यरूपस्य तस्मिन्नपि यण् प्रकीर्तितस्तस्यै च भवतः । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यं ब्राह्मणता ब्राह्मणत्वं । पुनः पुनर्मानः पौन पुन्यं ।

तदस्यास्तीति मन्त्वन्त्विन् ॥ ४१३ ॥ तदिति प्रथमान्तादस्याऽस्तीत्यस्मिन्नर्थे मतु वतु विन् इन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । आयुरस्यास्तीति आयुष्मान् । इनिप्रत्ययस्य

विवर्णावर्णान्तात् अवर्णोपधात् मकारान्तात् मकारोपधात्, धुडन्तात् अशिडन्तात् परो वम् मत्ययो भवति। अशिडन्तादिरुक्ते सति तद्वर्जं सामान्यमेव। तत्र इकारो यत्नीय । अवर्णान्तात्—वृक्षाऽस्यास्तीति वृक्षवान्। शालास्यास्तीति शालावान्। इत्यादि। अवर्णोपधात्—तकास्यास्तीति तक्वान्। कर्मास्यास्तीति कर्मवान्। अवधिमकारलोप —मकारान्तात्—इदमस्यास्तीति इदंवान्। किमस्यास्तीति किंवान्। इत्यादि। मकारोपधात्—लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मीवान्। एवं यमवान्। इत्यादि। धुडन्तात्। विद्युदस्यास्तीति विद्युत्वान्। वर्गप्रथमा इत्यादिना तृतीयं प्राप्ते सति। तयोर्न तृतीयो मत्वर्थे इत्यनेन सूत्रेण तृतीयत्वं न भवति। अशिडन्तादिति किं। आयुरस्यास्तीति आयुष्मान्।

असन्तमायामेधास्रग्भ्यो वा विन् ॥ ४१४ ॥ एभ्यः परो विन् मत्ययो वा भवति। यशोऽस्यास्तीति यशस्वी। पक्षे वम्, यशस्वान्। अत्र सकारस्य वकारो निसर्गश्च न भवति। तपोऽस्यास्तीति तपस्वी। तपस्वान्। एवं तेजस्वी तेजस्वान्। धुटां तृतीयः। धुटां तृतीयो भवति आपञ्चमि सामान्ये। शुचर्णन्त्यगकसा दृश्या इति न्यायात् सकारस्य दकारे प्राप्ते सति।

तयोर्न तृतीयो मत्वर्थे ॥ ४१५ ॥ तकारसकारयोस्तृतीयो मत्वर्थे न भवति। मत्वर्थे इति किं २८। मत्सत्वे। पक्षान्, रेफसो विसर्जनीय प्राप्ते महद्वाधिता निषिद्धविधिना एव सम्पूर्णवत्। मायास्यास्तीति मायावी मायावान्। मेधास्यास्तीति मेधावी मेधावान्। स्रगस्यास्तीति स्रग्वी स्रग्वान्। व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायात्

४ शाकटायनव्याकरणम् ।

गवयगवयमानमं चाति गवयमनव स्तावन भवाय प्रसक्त । या प्रभ्मा- स्तूर्णितास ।

अभ्यासिम भवति मासमस्यास्तीति मास्यः । दन्ता दस्यास्तीति दन्त्यः । शिरस्यामस्तीति शीर्षा । वर्गोऽस्यास्तीति वर्ग्यः । इत्यादि ।

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ५१६ ॥ तदिति प्रथमा- न्तात्तस्य संजातमित्यस्मिन्नर्थे तारकादिभ्य इतच् प्रत्ययो भवति । तारकाः संजाता अस्येति तारकितं नभः । एवं पुष्पि- तस्तरुः । फलितो वृक्षः ।

संख्याया पूरणे डमौ ॥ ५१७ ॥ संख्यायाः पूरणेऽर्थे डमौ भवतः । एकादशानां पूरणी संख्या । एवं परमसंख्या ॥ संख्यायोर्नाम्नात्वा मा भवति पैपावाक्य वा भवति । तत्कथं ? वाराध्यान । वसात्स- वयास्त । वाक्यस्य प्रयत ।

दानुत्पेऽन्तस्य थुगादन्तोपि ॥ ५१८ ॥ दानुत्पस्य प्रत्यये पर अन्तस्य थुगादन्तोपि भवति । पञ्चदशानां पूरणः पञ्चदशः पञ्चदशी पञ्चदशम् । प्रथमः स्म । अत्र थास्व निपात । चतुर्थः । अत्र नमस्तु निपात । चतुर्थी । पञ्चदशः । पञ्चमः । पञ्चमी । पञ्चमम् । एव सप्तम । अष्टम । नवम । दशम ॥ इत्यादि ।

द्वेस्तीय ॥५१९॥ द्वेस्तीयो भवति पूरणार्थे । द्वयोः पूरणः द्वितीयः । द्वितीया । द्वितीयम् ।

त्रेस्तृ च ॥ ५२० ॥ त्रेस्तीयो भवति तृ आदेशश्च पूरणार्थे । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः । तृतीया तृतीयम् ।

यन्तस्थौ द्वे थे ॥ ५२१ ॥ रेफयकारयोरन्तस्थो भवति थ परे । चतुर्णां पूरणश्चतुर्थः । चतुर्थी चतुर्थं ।

तवर्गस्य षवर्गाट्टवर्गः ॥ ५२२ ॥ षकारटवर्गान्तात्परस्य तवर्गस्य टवर्गो भवति यथान्तरतम्यात् । षण्णां पूरणः षष्ठः षष्ठी षष्ठं ।

कतिपयात्कतेश्च ॥५२३॥ कतिपयात्कतेश्च पूरणेऽर्थे थो भवति ड परे । कतिपयानां पूरणः कतिपयथः । कतीनां पूरणः कतिथः कतिपयथी । कतिथी । कतिपयथं । कतिथं ।

विंशत्यादेस्तमट् ॥५२४॥ विंशत्यादेस्तमट् प्रत्ययो भवति पूरणेऽर्थे । विंशतितमः । विंशतेः पूरणी विंशतितमी । विंशतितमं । त्रिंशतः पूरणः त्रिंशत्तमः । त्रिंशत्तमी । त्रिंशत्तमं । चत्वारिंशत्तमः । पञ्चाशत्तमः । उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विकल्पो लभ्यते । उत्तरत्र नित्यग्रहणं व्यावर्त्य नित्यं शतादिष्विति । यत्र नास्ति विधानं तत्र विकल्पेन तमट् भवति ।

विंशतेरपि ॥ ५२५ ॥ विंशतेस्तिशब्दलोपो भवति डानुबन्धे प्रत्यये परे । विंशतितमः । अन्यस्य लोपो भवति । विंशः । त्रिंशः । चत्वारिंशः । पञ्चाशः ।

नित्यं शतादेः ॥५२६॥ शतादिगणात् पूरणेऽर्थे नित्यं तमट् प्रत्ययो भवति । एकशतस्य पूरणः एकशततमः । एकशततमी । एकशततमं । एकसहस्रस्य पूरणः एकसहस्रतमः । एकसहस्रतमी एकसहस्रतमं । एकशीतितमः ।

षष्ट्यादेरसंख्यादेः ॥५२७॥ षष्ट्यादेरसंख्यादेः परात् पूरण-

त्र्ये स्थित प्रमृट भवति । पदे पूरस्य पश्चिम । पदे पूरयी पश्चिमी । पश्चिम । स्मन्तिम । सरीतिस्म । मन्दिम । मकरमिति, कि ? एकपदे पूरस्य एकपद । एकपश्चिम । यत्र संस्थितस्तत्र निरूक्तेन समट प्रत्यया भवति ।

निमविभंक्ता विभ्रया बहुपन्येऽस्र परन्तु ये ॥
मेरुम्यादे मधनामस्त बहोरपैव पग स्मृता ॥ ३ ॥

अत परे हम्यादिर्विजातस्वरैनाम्न पर य प्रत्यया बलन्ते ते निमक्तिसंज्ञा विशेषा । तु पुनर्बहुत्वेव इति कोऽर्थ ? बहुत्वात्मरूप प्रत्यय कथिता अ नम्यास्वरैनाम्न अस प्रति निमक्तिसंज्ञा भवन्ति । तेन गदा षदा इति पापराधि न दीर्घ । तस्मिन् काले तदा "दाशानीमो तत स्मृतो" इति दा प्रत्यय । कस्मिन्काले कदा । काल कि । सर्वथोऽप्रत्यये न्र रा इति वाप्रत्यय । निमक्तिसंज्ञा इति निमक्ति काथ सि ? त्यदादित्व अकारे कार्य । एकत्र कि क इति कार्यरा ।

पञ्चम्यास्तम् ॥ ५२८ ॥ पञ्चम्यन्तात् इत्यादिर्विजातस्वरैनाम्न तस् परस्मम् भवति । सर्वस्मात् सर्वत । तत्प्रत्ययान्त अव्ययानि भान्यन्त । अन्त्यस्वरादिलोप । तस्मात् तत । यस्मात् यत । बहुम्य बहुत । एकं निपात । इमकत । अम्मत । पूर्वेत । परत । इत्यादि । अदृश्यादेरिति कि ? इत्यर्थ । गणादिन इत्यत्र कार्य प्रयोगस्यति मारमति । तेन ।

असमानाम्नाप्यसर्वविभाषावत् बहुन्य ॥ ५२६ ॥ असर्वना म्नोऽपि परस्मम् प्रत्यय भवति सार्वविभाषात । अत्रापि विभाषादिनि कोऽर्थ ? अधगमात्रर्थतस्य । इत्यनेन सूत्रेण तस्प्रत्ययो भवति ।

ग्रामात् ग्रामतः । प्रयोगात् प्रयोगतः । एवं वृक्षात् वृक्षतः । परात् । परतः ।

तसिदमि ॥५३०॥ तसु विभक्तिसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु परेषु इ इदम इकारत्वं प्राप्नोति । अस्मात् इतः ।

त्रपु एतदकारस्याम् ॥५३१॥ त्रपु तसादिषु विभक्ति-संज्ञकेषु परेषु एतद् शब्द अकारत्वं प्राप्नोति । एतस्मात् अतः । तसादिष्विति किं । एतेन एतेषु एतदा ।

कद् कु ॥५३२॥ किमस्तसादेषु परतः किमाद कुस भवति । कस्मात् कुतः ।

त्र सप्तम्याः ॥५३३॥ सप्तम्यन्तात् सर्वादिर्विभक्तिसंज्ञका-न्तात् परतः त्रप्रत्ययो भवति । सर्वस्मिन् सर्वत्र । अन्यस्मिन् अन्यत्र । कस्मिन् कुत्र । अमुष्मिन् अमुत्र । तस्मिन् तत्र । यस्मिन् यत्र । बहुषु बहुत्र । सर्वादेरिति किं । वृक्षे । त्वयि मयि । इत्यादि ।

आद्यादिभ्य सप्तम्यन्तेभ्यश्च ॥५३४॥ सप्तम्यन्तेभ्य आद्यादिभ्यश्च परस्मात् तसप्रत्ययो भवति । आदौ आदितः । एवं मध्ये मध्यतः । अग्रे अग्रतः । पार्श्वे पार्श्वतः । मुखे मुखतः । पृष्ठे पृष्ठतः । पार्श्वे पार्श्वतः । पूर्वे पूर्वतः । परे परतः इत्यादि ।

इदमो हः ॥५३५॥ इदमः सप्तम्यन्तात् हः भवति त्रापवादः । अस्मिन् इह ।

किम ॥५३६॥ किमः सप्तम्यन्तात् ह भवति । कस्मिन् कुह ।

अत् वा च ॥५३७॥ किमः सप्तम्यन्तात् अत् भवति त्रापवाद । कस्मिन् क्व ।

काले किंसर्वयदेकान्येभ्य एव दा ॥ ५३८ ॥ काले वर्तमानेभ्य एतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो दा भवति । कस्मिन् काले कदा । एवं सर्वदा । यदा । एकदा । अन्यदा । काल इति किं । सर्वत्र देशे ।

सदा इति निपात्यते ॥ ५३९ ॥ सर्वस्माद्दाप्रत्यये सभावो भवति । सर्वस्य सभावश्च । सर्वस्मिन्काले सदा ।

इदमोऽधुनादानीम् ॥ ५४० ॥ काले वर्तमानात्सप्तम्यन्तादिदमः अधुना दानीम् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।

इदमो रथ्यौ ॥ ५४१ ॥ रथ्यौ परतः इदमः इत् इत्ययमादेशो प्राप्नोति । अस्मिन् काले अधुना । इदानीम् । इत्थम् ।

दादानीमौ तदः स्मृतौ ॥ ५४२ ॥ काले वर्तमानात्सप्तम्यन्तात्तदः दादानीमौ स्मृतौ । तस्मिन् काले तदा । तदानीं ।

सद्यआद्या निपात्यन्ते ॥ ५४३ ॥ सद्यआद्याः शब्दाः कालविशेषे निपात्यन्ते । सद्यःप्रभृतयः शब्दा लोकप्रसिद्धाः समासतो वाऽयं निपातनं । समाने अहनि सद्यः । समानस्य सभावो द्यश्च प्रत्ययः । अस्मिन्नहनि अद्य । इदमो अश्भावो द्यश्च प्रत्ययः । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परुत् । पूर्वतरस्मिन् संवत्सरे परारि ।

पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च संवत्सरे ॥ ५४४ ॥ पूर्वपूर्वतरयोः परभावः उदारी च भवतः । यथासंख्यं आदेशश्च संवत्सरेऽर्थे ।

इदम एषमस् ॥ ५४५ ॥ सप्तम्यन्तादिदमः एषमस् प्रत्ययो भवति संवत्सरेऽर्थे । अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः ।

पूर्वादेरेद्युस् ॥ ५४६ ॥ सप्तम्यन्तात्पूर्वादिगणात् परं एद्युस्

प्रत्यया भवति। पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। एवं परेद्युः। अन्येद्युः। अन्यतरेद्युः। इतरद्युः। अपरद्युः। अपरेद्युः।

उभयाद्युश्च ॥ ५४७ ॥ सप्तम्यन्तादुभयशब्दात्परो द्युस् भवति। चकारात् एद्युस् भवति। उभयस्मिन्नहनि उभयद्युः। उभयेद्युः।

परादेरेद्यविस् ॥ ५४८ ॥ परादेर्गणात्पर एद्यविस् प्रत्ययो भवति। परस्मिन्नहनि परेद्यवि। एवमन्येद्यवि। अन्यतमेद्यवि। इत्यादि।

प्रकारवचने तु था ॥ ५४९ ॥ अत्र पादे सर्वनाम्नः प्रकारवचने तु था भवति। प्रकारस्तु सदृशार्थो विशेषार्थश्च सामान्यस्य भेदकः प्रकारः। सर्वेण प्रकारेण सर्वथा। एवमन्यथा। यथा। तथा। उभयथा। पूर्वथा। अपरथा। सामान्यार्थविशेषणः सर्वविभक्तिभ्यो ह्ययं थाप्रत्ययः। सर्वस्मै प्रकाराय यदि वा सर्वस्मिन् प्रकारे सर्वथा इत्यादि।

संख्यायाः प्रकारे धा ॥ ५५० ॥ संख्यायाः परः प्रकारवचने धा भवति। चतुर्भिः प्रकारैः चतुर्धा। एवं द्विधा। एकधा। बहुभिः प्रकारैर्बहुधा। पञ्चधा। पञ्च प्रकारा इति विग्रहः।

षष् उत्वम् ॥ ५५१ ॥ षषूसंख्यायाः उत्वं भवति। षड्धा। षोढा। नवधा। दशधा। शतधा। सहस्रधा। लक्षधा। कतिधा।

द्वित्रिभ्यां धमञ्चा च ॥ ५५२ ॥ द्वित्रिभ्यां परो धमञ् एधा च प्रत्ययौ भवतः प्रकारवचने। द्वैधं त्रैधं। द्वेधा त्रेधा।

इदंकिंभ्यां थमु थम् ॥ ५५३ ॥ इदंकिंभ्यां परः थमु

त्वत्परिमाणमस्य यावान्। एवं तावान् एतावान्।

किमो डियन्तु ।५६७॥ किम् शब्दात्परो डियन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे। किंपरिमाणमस्य कियान्।

इदमः ।५६८॥ इदम् परो डियन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे। इदं परिमाणमस्य इयान्।

अभूततद्भावे कृभ्वस्तिषु विकाराद् च्विः ॥ ५६९ ॥ अभूततद्भावे विकारात् च्विप्रत्ययो भवति कृभ्वस्तिषु परतः।

च्वौ चावर्णस्य ईत्वम् ॥५७०॥ अवर्णस्य ईत्वं भवति च्वौ परे। सर्वापहारी प्रत्ययस्य लोपः। च्विप्रत्यये परे पूर्वस्वरस्य दीर्घः। शुक्लीकरोति। शुक्लीभवति। शुक्लीस्यात्। पटूस्यात्। कवीकरोति। कवीभवति। कवीस्यात्। मालीकरोति। मालीभवति। मालीस्यात्।

ऊर्ध्वे दघ्नद्वयसटौ च ॥५७१॥ ऊर्ध्वमानवाचिनि प्रमाणेऽर्थे दघ्नद्वयसटौ प्रत्ययौ भवतः। चशब्दान्मात्रट् भवति। ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुदघ्नम्। ऊरुद्वयसम्। ऊरुमात्रमुदकम्।

हस्तिपुरुषादण् च ॥५७२॥ हस्तिन् पुरुष इत्येताभ्यां मानेऽण् भवति। चशब्दान्मात्रट् दघ्नट् द्वयसट् च भवति। हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम्। हस्तिमात्रम्। हस्तिदघ्नम्। हस्तिद्वयसम्। पुरुषप्रमाणमस्य पौरुषं। पुरुषमात्रं। पुरुषदघ्नम्। पुरुषद्वयसमुदकमित्यर्थः।

प्रमाणे तयट् ॥५७३॥ प्रमाणवाचिनः परो मयट् प्रत्य

वा भवति। सुवर्णं भस्म न सुवर्णमयम्। एवमश्मं भस्म तमश्ममयम्। भस्ममयम्। यदि वा भन्नं भस्म तमत्र अश्ममयं भस्म। अन्नं भस्म तमत्र अश्ममयं चीवरं। मरमं भस्म तमत्र मरममयं पात्रस्थानं। भस्ममयो मठः। भस्ममयी तरसिन्धी। भस्ममयी तनुः।

न य्वो पदाद्योर्वृद्धिरागमः ॥४७४॥ य्व सन्तिपथा विधिना गम्यते। आदिरत्र समीपवचनः। य्व च य्व च य्वौ तयोर्य्वोः स्वराणामाद्यो स्वरात्पूर्वयोरिकारोकारयोः वृद्धिर्न भवति तयोरादौ वृद्धिरागमो भवति णकारानुबन्धे तद्धिते प्रत्यये परे। स्थानेऽन्तरतम इति न्यायाद् यकारस्य ऐकारः वकारस्य औकारः। व्याकरणं वेत्ति अधीते वा वैयाकरणः। द्वारे नियुक्तो यस्यामि दौवारिकः। स्वोरिति किं? महानसे नियोगोऽस्यति माहानसिकः। इत्यादि।

> मन्दिनाम समासञ्च तद्धितरषति नामत।
> चतुष्कमिति तस्याश्रमिस्येतच्छब्दकर्मणा ॥ १ ॥
> माबसेतद्विविधेन आदिपदतर्गन्धिना।
> कृतायां रूपमालायां चतुष्के पर्यपूर्यत ॥ २ ॥
> चतुःपरिदः कृता स्त्रीणां तावतु सन्ततिर्न्यायात्।
> आपच प्रापकस्तासां भीमानूपमवीचकृत् ॥ ३ ॥
> तेन प्राहुर्ये कुमाय च कश्चिदं पाठहेतवे।
> कातन्त्रकं तस्कौमारं नाम्ना शब्दानुशासनम् ॥ ४ ॥
> यद्वदन्त्यविदः केचित् शिक्षिन स्कन्दवादिनः।
> पुष्पदामिर्मतरये स्यात्स्वरसाप्रकमतः परम् ॥ ५ ॥

हस्व प्लुत पत केकी वाह प्लुतस्वरानुगम् ।
त्रिमात्रं च शिखी ब्रूयादिति प्रामाणिकोदितम् ॥ ६ ॥
न चात्र मात्राम्नाय स्वरेषु प्लुतसंग्रहः ।
तस्मात् श्रीभावसेनादिप्रमितिस्थैव प्रतिपद्यताम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमानसमर्थविरचितायां कातन्त्ररूपमालायां स्याद्यन्तप्रकरणं
प्रथमः संदर्भः ॥

अथ द्वितीयः संदर्भः ।

तिङन्तप्रकरणम् ।

सर्वकर्मविनिर्मुक्तं मुक्तिलक्ष्म्याश्च वल्लभम् ।
चन्द्रप्रभजिनं नत्वा तिङन्ताः कथ्यते मया ॥ १ ॥

अथ त्याद्यो विभक्तयः प्रदर्श्यन्ते ॥ १ ॥ तास्तु दशविधा भवन्ति । तद्यथा ? वर्तमाना । सप्तमी । पञ्चमी । ह्यस्तनी । अद्यतनी । परोक्षा । श्वस्तनी । आशीः । भविष्यन्ती । क्रियातिपत्तिरिति ।

वर्तमाना ॥ २ ॥ ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस् मस् । ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे—इमानि अष्टादश वचनान्यपि वर्तमानसंज्ञानि भवन्ति ।

सप्तमी ॥ ३ ॥ यात् याताम् युस्, यास् यातम् यात, याम् याव याम । ईत ईयाताम् ईरन् । ईथास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि —इमानि अष्टादश वचनानि सप्तमीसंज्ञानि भवन्ति ॥

पञ्चमी ॥ ४ ॥ तु ताम् अन्तु, हि तम् त, आनि आव आम, ताम् आताम् अन्ताम्, स्व आथाम् ध्वम् ऐ आवहै, आमहै—इमानि वचनानि पञ्चमीसंज्ञानि भवन्ति ॥

ह्यस्तनी ॥ ५ ॥ दि ताम् अन् सि तम् त, अम् व म, त आताम् अन्त थास् आथाम् ध्वम् इ वहि महि—इमानि वचनानि ह्यस्तनी-संज्ञानि भवन्ति ॥

एवमेवाद्यतनी ॥ ६ ॥ मत्राम्यचाप्यमनर्थेऽभिधेयमद्यतनी संज्ञानि भवन्ति ॥

परोक्षा ॥ ७ ॥ अद् अतुस् उस थ् अथुस् अ अट् व म ए आते इरे, से आथे ध्वे ए वहे महे—इमानि वचनानि परोक्षा संज्ञानि भवन्ति ॥

श्वस्तनी ॥ ८ ॥ ता तारौ तारस् तासि तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस् तास्मस् ता तारौ तारस् तासे तासाथे ताध्वे ताहे तास्वहे तास्महे—इमानि वचनानि श्वस्तनीसंज्ञानि भवन्ति ॥

आशीः ॥ ९ ॥ यात् यास्ताम् यासुस् यास् यास्तम् यास्त, यासम् यास्व यास्म सीष्ट सीयास्ताम् सीरन्, सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम् सीय सीवहि सीमहि—इमानि वचनानि आशीः संज्ञानि भवन्ति ॥

स्यसहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती ॥ १ ॥ स्यति स्य-

तस् स्यन्ति स्यसि स्यथस् स्यथ स्यामि स्यावस् स्यामस् स्यते स्येते
स्यन्ते स्यसे स्येथे स्यध्वे स्ये स्यावहे स्यामहे—स्यन् सहितानि
स्यादीनि वचनानि भविष्यन्तीसंज्ञानि भवन्ति ॥

स्यादीनि क्रियातिपत्तिः ॥ ११ ॥ स्यत् स्यतां स्यन्, स्यस्
स्यतं स्यत, स्यं स्याव स्याम स्यत स्येतां स्यन्त, स्यथास् स्येथां
स्यध्वं स्ये स्यावहि स्यामहि-स्यन् सहितानि स्यादीनि क्रियातिपत्ति
संज्ञानि भवन्ति ॥

षडाद्याः सार्वधातुकम् ॥१२॥ षण्णां विभक्तीनां आद्याः
तस्यो विभक्तयः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति ।

अथ परस्मैपदानि ॥ १३ ॥ सर्वविभक्तीनां आद्यानि नव वच
नानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति । अत्र नवग्रहणमात्मनेपदव्यवच्छेदार्थं
पूर्वा नवेति अनुगन्तव्यम् । ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस्
मस् । एवं सर्वविभक्तिषु ।

नव पराण्यात्मने ॥ १४ ॥ सर्वविभक्तीनां पराणि नव वच
नानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्ति । ते आते अन्ते । से आथे ध्वे ।
ए वहे महे । एवं सर्वविभक्तिषु ।

त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १५ ॥ परस्मैपदानामा-
त्मनेपदानां च त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रथममध्यमोत्तमपुरुषसंज्ञानि
भवन्ति । ति तस् अन्ति इति प्रथमपुरुषः । सि थस् थ इति मध्यम-
पुरुषः । मि वस् मस् इत्युत्तमपुरुषः । ते आते अन्ते इति प्रथम-
पुरुषः । से आथे ध्वे इति मध्यमपुरुषः । ए वहे महे इत्युत्तमपुरुषः ।
एवं सर्वविभक्तिषु । एता विभक्तयो धातोर्भवन्ति । को धातुः ?

क्रियाभावो धातु ॥ १६ ॥ य शब्द क्रियां भावयति संपादयति स धातुसंज्ञो भवति । इति भ्वादीनां धातुसंज्ञायां । भू सत्तायां । भू इति स्थिते ।

प्रत्यय परः ॥ १७ ॥ प्रतीयते अनेनार्थ स प्रत्ययः । विरुसितार्थ इत्यर्थ । प्रकृतेः परः प्रत्ययो भवति । इति सर्वत्याद्विप्रसङ्गः ।

काले ॥ १८ ॥ यत मानातीतमविष्यल्लक्षणः कालः । कालत्रयविहितं भवति ।

सम्प्रति वर्तमाना ॥ १६ ॥ आरब्धापरिसमाप्तक्रियालक्षण सम्प्रतीत्युच्यते । सम्प्रतिकाले वर्तमाना विभक्तिर्भवति । तत्रापि युगपत्प्राप्तावाचनमाप्त्या—

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ २० ॥ यथाप्रत्ययमाणकारयादि पाच्छेषाः कर्त्तरि परस्मैपदं भवति । तत्रापि—

नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः ॥ २१ ॥ नाम्नि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषो भवति । तत्राप्येकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनं ति ।

अन् विकरणः कर्त्तरि ॥२२॥ धात्वर्थविरुयामध्येऽन् भवति कर्त्तरि विहिते सार्वधातुके परे ।

अनि च विकरणे ॥ २३ ॥ नाम्यन्तस्य लघुनाम्युपधाया गुणो भवत्यन्विकरणे परे । को गुणः ?

अर् पूर्वे द्वे च सन्ध्यक्षरे गुणः ॥२४॥ ऋवर्ण (अवर्णा

द्रष्टव्यं स्मर्यतां) भव् पूर्वे ह्रे च सम्प्रसारे गुणो भवति । इत्युवर्णस्य ओकारो गुणः । सन्धिः । स भवति । तत्रैव द्वित्वविवक्षायां प्रथम पुरुषद्विवचन तस् । भू तस् इति स्थिते—

रसकारयोर्विसर्गः ॥ २५ ॥ पदान्ते रेफसकारयोर्विसर्गो भवति । तौ भवतः ॥ तत्रैव बहुत्वविवक्षायां प्रथमपुरुषबहुवचन अन्ति । भू अन्ति इति स्थिते—

असन्ध्यक्षरयोरस्य तौ तल्लोपश्च ॥२६॥ अत्र धातुमत्ताप्य अकारसन्ध्यक्षरयोः परतोऽकारस्य अकारसन्ध्यक्षरौ भवतस्तस्य लोपो भवति । ते भवन्ति ।

युष्मदि मध्यमः ॥२७॥ युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि मध्यम पुरुषो भवति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ ।

अस्मद्युत्तमः ॥ २८ ॥ अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि उत्तम पुरुषो भवति ।

अस्य वमोर्दीर्घः ॥ २९ ॥ अस्य दीर्घो भवति वमोः परतः । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । अप्रयुज्यमानेऽपि । भवति भवतः, भवन्ति । भवसि भवथः भवथ । भवामि भवावः भवामः । भावकर्मविवक्षायां—

आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ॥३०॥ धातोरात्मनेपदानि भवन्ति भावकर्मणोरर्थयोः । अकर्मकेभ्यो भावे, सकर्मकेभ्यः कर्मणि च ।

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्था धातव एते कर्मविमुक्ताः ॥ १ ॥

क्रियार्थं कर्मपदेन युक्तं व्यपदिश्यते यत्र किमित्यपेक्षा ।
सकर्मकं तं सुधियो वदन्ति शेषस्ततो धातुरकर्मकः स्यात् ॥२॥

को भावः ?

> सत्तामात्रं भावलिङ्गं स्यादसम्पृक्तं तु कारकैः ।
> धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

तत्र प्रथमैकवचनमेव । किं कर्म ? क्रियाविषयं कर्म । तत्र त्रीणि वचनान्यपि । प्रथममध्यमोत्तमपुरुषानपि ।

भावकर्मणोर्यण् ॥ २१ ॥ धातोर्यण् भवति भावकर्मणोर्विहिते सार्वधातुके परे ।

नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणः ॥ २२ ॥ नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणो भवति । इति गुणे प्राप्ते—

न यग्गकारानुबन्धचेक्रीयितयोः ॥ २३ ॥ नाम्यन्तानां नाम्युपधानां च गुणो न भवति यगादावनुबन्धचेक्रीयितयोः परतः । भावे—भूयते । कर्मणि—

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ २४ ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गा भवन्ति । के ते प्रादयः ?

प्रपराऽपसमन्ववनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः ॥
उपमाङिति विंशतिरेष सखे उपसर्गगणः कथितः कविभिः ॥१॥

अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । अनुभूयते ।

आते आथे इति च ॥२५॥ अकारात्परयोरातआथे इत्येतयो रादिरिर्भवति । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । अनुभूयसे अनुभूयेथे

अनुभूयध्व । अनुभूय अनुभूयावहे अनुभूयामहे । एवं सर्वधातुभ्यः । एधद् वृद्धौ ।

कर्त्तरि रुचादिङानुबन्धेभ्यः ॥ २६ ॥ रुचादिभ्यो ङानुबन्धेभ्यश्च कर्त्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । एधते एधेते एधन्ते । एधसे एधेथे एधध्वे । एधे एधावहे । एधामहे । भाव-एध्यते । डुपचष् पाके । षकारः समासाद्यनुबन्धः ।

इन्यजादेरुभयम् ॥ २७ ॥ इमनुबन्धाद्यजादेश्च कर्त्तरि उभयपदानि भवन्ति । पचति पचतः पचन्ति । पचसि पचथः पचथ । पचामि पचावः पचामः । पचते पचेते पचन्ते । पचसे पचेथे पचध्वे । पचे पचावहे पचामहे । भाव—पच्यते । अविवक्षितकर्मका ऽकर्मका भवन्ति । कर्मणि—पच्यते पच्येते पच्यन्ते । पच्यसे । पच्येथे पच्यध्वे । पच्ये पच्यावहे पच्यामहे ।

स्मेनातीते ॥ २८ ॥ स्मेन संयोगेऽतीते काले वर्त्तमाना विभक्तिर्भवति । भवति स्म । एधते स्म । पचति स्म । पचते स्म इत्यादि ।

विध्यादिषु सप्तमी च ॥२९॥ विध्यादिषु वर्त्तमानाद्धातोः सप्तमी पञ्चमी च भवति । के विध्यादयः । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाध्येषणसम्प्रश्नप्रार्थने विधिः । विधिः कर्त्तव्योपदेशः । अथवा अप्राप्तप्रापणो विधिः । देवान् यजेत । यजतु । यजतां । होमं जुहुयात् । जुहोतु । यत्र क्रियमाणे प्रत्यवायोऽस्ति तन्निमन्त्रणम् । इह आस्ते भ भुञ्जीत । भ भुञ्जतां भवान् । यत्र क्रियमाणे प्रत्यवायो नास्ति

तराम-गण । इहासीत । आस्यै समाप् । सत्कारपूर्वको व्यापारो-ध्येयस । यूय माणवकमध्यापयध्वम् । कर्त्ते व्यापारोपना सम्प्रश्न: । मद्दो कि व्याकरणमधियीय अत वेदमधियीय । अहो कि मादक मम्पदे माहासिवकक्षरमम्पदे । माध्मा प्रश्न । मिर्गा म दण्या । सूत्र में कृधीत्रा । कम्या मे देहि । मम मुवर्ण दत्त । आदिराका त्यं पराधिक्षापनाप्राापनाद्यय । मौज मनि कर्मप्रतिषार्न प्रेष्य । गृहिमवनमम्य । कमठाणि कुर्या । कुर्वीया । कुरु । कुरुष्व । अधिर्त्र मनि स्वकर्मसूचन मिराघन । मदा दव इय कायमवधारय । मवधारय । सर्वेषां स्वस्वकार्येनियमप्रतिपादनमाधारनं । विषय एवं मनलरम् प्रकर्मताम । मतय एवं चरेयु ।

याशब्दस्य च सप्तम्याः ॥ ४० ॥ अनन्तरस्य सप्तमी-याराष्ट्रस्य इर्भवति । भवन भवेतां ।

यामुमोरियमियुमौ ॥ ४१ ॥ अकारातरस्यामियुसामि-मियुमौ भवत: । भवयु । भव भवेत भवत । भवर्व भवर भवम ॥ माव—भूयत । कर्मणि । अनुभूयेत अनुभूयतां अनुभूयेरन । एधेत एधयतां एधरन । एधया एधेथाथां एधध्व । एधय एधमहि एधेमहि । माव—एध्यत । पचन् पचतां पचेयु । पच पचत पचत । पचयं पचाव पचाम । पचन पचेयतां पचेरन । माव—पच्यत । कर्मणि—पच्यत । पच्यत्तां पच्यरन ।

प्रश्नात्यनुमतौ ॥ ४२ ॥ अनुज्ञानमनुमतिः । तदुपाधिकर्थ पञ्चमी भवति ।

समर्थनाशिषाम ॥ ४३ ॥ किमम्मु मात्मान समर्थना । इएसयाधस्य भाशासिनं भाशिः । समर्थनाशिषारर्थवाच्य पञ्चमी भवति ।

भवतु । आशिषि । आशिषि तुह्योस्तातङ् वा भवत्यतः । भवतात् भवतां भवन्तु ।

हेरकारादहन्ते ॥ ४४ ॥ अकारात्परस्य हेर्लोपो भवति अहन्ते । भव, भवतात्, भवतम् भवतं भवत । भवानि भवाव भवाम । भावे—भूयतां । कर्मणि—अनुभूयतां ।

आदातामाथामादेरिः ॥ ४५ ॥ अकारात्परयोः आतां आथां एतयोरादिरिर्भवति । अनुभवतां । अनुभवेतां । अनुभवन्तां । अनुभवस्व अनुभवेथां अनुभवध्वं । अनुभवै अनुभवावहै अनुभवामहै । पचतां पचेतां पचन्तां । पचस्व पचेथां पचध्वं । पचै पचावहै पचामहै । भावे—पच्यतां । कर्मणि—पच्यतां पच्येतां पच्यन्तां । पचतु पचतात् पचताम् पचतां पचन्तु । पचतां पचेतां पचन्तां । भावे—पच्यतां । कर्मणि—पच्यतां पच्येतां पच्यन्तां ।

भूतकरणवत्यश्च ॥ ४६ ॥ भूतमतीतं करणं क्रिया यस्य तद् भूतकरणं साधनं लक्ष्यते यासां ता भूतकरणवत्यः । भूतकरणवत्यो ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तयोऽतीते काले भवन्ति । ह्यो—अद्य कथा ह्यस्तनं तत्र ह्यस्तनी भवति ।

अड् धात्वादिर्ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु ॥ ४७ ॥ धातो-रादावडागमो भवति ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु परतः ।

● धात्वन्ते पुटो प्रथमः ॥ २१ ॥ यदन्ते वर्तमानस्य पुटो अन्यतम प्रथमो भवति । अभवत् अभवतां अभवन् । अभवः अभवतं अभवत । अभवं अभवाव अभवाम । भावे—अभूयत । कर्मणि—अन्वभूयत अन्वभूयेतां अन्वभूयन्त । अड् धात्वादिसूत्र वाचनार्थमुपरमेण ।

स्वरादीनां वृद्धिरादेः ॥ ४८ ॥ स्वरादीनां धातूनां आदि स्वरस्य वृद्धिर्भवति ह्यस्तन्यादिषु परतः । ऐधत ऐधेतां ऐधन्त । ऐधथाः ऐधेथां ऐधध्वं । ऐध ऐधावहि ऐधामहि । भावे—ऐध्यत । कर्मणि-ऐध्यत ऐध्येतां । ऐध्यन्त ।। अपचत अपचतां अपचन अपचत अपचेतां अपचन्त । भावे—अपच्यत । कर्मणि—अपच्यत अपच्येतां अपच्यन्त ।

मास्मयोगे ह्यस्तनी च ॥ ४६ ॥ मास्मयोगे ह्यस्तन्यद्यतनी च भवति ।

नमामास्मयोगे ॥ ५० ॥ मायोगे मास्मयोगे च धातोरादावडागमो न भवति । मास्म भवत् मास्म भवतां मास्मभवन् ॥ मास्म एधत मास्म एधतां मास्म एधन्त । मास्म पचत् मास्म पचतां मास्म पचन ॥ मास्म पचत मास्म पचेतां मास्म पचन्त । भावे—मास्म भूयत । कर्मणि—मास्मानुभूयत मास्मानुभूयेतां मास्मानुभूयन्त ।

श्रु श्रवणे ।

श्रुवः शृ च ॥ ५१ ॥ श्रुवो धातोर्नु प्रत्ययो भवति सार्वधातुके परे शृ आदेशश्च । शृणोति शृणुतः शृण्वन्ति । अन्विकरणः कृत इति निर्देशात् द्विवचनबहुवचनयोश्च परस्मै सप्तम्यां च हि वचने च गुणो न भवति कचरच प्रदर्श्यते । शृणुयात् शृणुयातां शृणुयुः । शृणोतु । न याऋकारानुबन्धयोर्ज्ञापितमिति शृणुवन्त्यप्रत्ययत गुणनिषेधः । शृणुतात् शृणुतां शृण्वन्तु ।

नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥ ५२ ॥ असंयोगात् पूर्वान्नु विकरणात् परस्य हेर्लोपो भवति । शृणु शृणुतात् शृणुतं शृणुत ।

ग्लायानि ग्लायाव ग्लायाम । अग्लासीत्-अग्लासिष्टां अग्लासिषुः ।
कर्मणि—

नाम्यन्तानां यणायियिन्यासीश्च्विचक्रीयितेषु ये दीर्घः ॥ ५३ ॥ नाम्यन्तानां धातूनां दीर्घो भवति यणादिषु ये परे । भूयते भूयेत । भूयतां । अभूयत । इत्यादि । षिधु गत्यां । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

धात्वादेः षः सः ॥ ५४ ॥ धात्वादेः षस्य सो भवति । सेधति । स्मिनदस्वेदस्विदिस्विपस्विञ्जानां धात्वादेर्भस्मन्तरस्येति सत्त्वं । प्रतिषेधति । तत्र सघतेर्गत्यर्थस्य वचनाद्गतौ न षत्वं । परिसेधति । सेधत । सेधन्ति । सेधेत् । सेधतु । असेधत् । णीञ् प्रापणे ।

णो नः ॥ ५५ ॥ धात्वादेर्णस्य नो भवति । नयति नयतः नयन्ति । नयते नयेते नयन्ते । नयेत् । नयत । नयतु । नयतां । अनयत् । अनयत । भावे—नीयते । कर्मण्येवं । षस् षस् स्वप्ने । ध्वंस गतौ च । मनोरनुस्वारो धुटि इति नकारस्यानुस्वारः । स सते स सेते स सन्ते । प्र सते । प्रसते ।

अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुषङ्गलोपः ॥ ५६ ॥ अनिदनुबन्धानां धातूनां अनुषङ्गलोपो भवति अगुणे प्रत्यये परे कर्मणि । ध्वस्यते ध्वस्येते ध्वस्यन्ते । एवं भ्रस्यते । स्रस्यते । अत एव वर्जना- दिदनुबन्धानां धातूनां गुणगुणेऽपि गुणागुणे प्रत्यये परे । मथि कवि चौर्य्ये । शकि शङ्कायां । मन्थते । शङ्कते । शङ्कते । मन्थ्यते मन्थ्येते । शङ्क्यते शङ्क्येते शङ्क्यन्ते । शङ्क्यते । शङ्क्येत ।

। बहूयन्ते । दुनति समुद्री । नम्वति नन्वत—नन्वन्ति । नम्यते । वदि अभिवादनस्तुत्याः । वन्दते वन्देते वन्दन्ते । कर्माणि—वन्द्यते । त्रप त्रपाने । षञ्ज सङ्गे । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । रञ्ज रागे ।

दंशिषञ्जिष्वञ्जिरञ्जीनामनि ॥ ५७ ॥ एषामनि विकरणे परेऽनुषङ्गलोपो भवति । दशति । दशेत् । दशतु । अदशत् । दश्यते । सजति । सजेत् । सजतु । असजत् । सज्यते । परिष्वजते । रजति । रजेदित्यादि ।

रञ्जेरनि मृगरमणार्थे वा ॥ ५८ ॥ मृगरमणार्थे रञ्जे रनुषङ्गलोपो वा भवति अनि परे । रजति । अविवक्षितस्य—प्रयुक्ते । घाताख्य हेतौ इति इन भवति । रजयति । पक्षे रञ्जयति । ष्ठिवु ष्ठिवु निरसन । क्षमु क्षान्तौ । चमु छमु जमु झिमु अदने ।

ष्ठिवुक्लमाचामामनि ॥ ५९ ॥ ष्ठिवु क्लम आचम इत्येतेषा मुपधाया दीर्घो भवति परस्मैपदेऽनि परे । क्रियायोगे माङ्ग उपसर्ग-संज्ञा भवन्ति । निष्ठीवति निष्ठीवत निष्ठीवन्ति । क्लामति । भावे—क्लम्यते । आचामति । आचम्यते । आङीति किं ? चमति । विचमति । क्रमु पादविक्षेपे ।

क्रमः परस्मै ॥ ६० ॥ क्रमो दीर्घो भवति परस्मैपदे अनि परे । क्रामति । परस्मै इति किं ?

प्रोपाभ्यामारम्भे ॥ ६१ ॥ अनयोरुक्तं सञ्ज्ञ इत्यभिधान स्याथार्थो । प्राभाभ्यां पर क्रम आरम्भेऽर्थे आत्मनेपदी भवति । प्रक्रमते । उपक्रमते । प्रक्रम्यते उपक्रम्यते । पुष्कु पु म अव्यक्तगम्बुमार गतौ । इषु इच्छायां । यमु उपरमे ।

गमिष्यमां छः ॥६२॥ गम इषु यम एषामन्तस्य छो भवत्यनि परे । गच्छति । इच्छति । यच्छति । गम्यते । इष्यते । यम्यते । पा पाने ।

पः पिबः ॥६३॥ पाधातोः पिबादेशो भवत्यनि परे । पिबति । दामागायतिपिबतिस्थास्यतिजहातीनामीकारो व्यञ्जनादौ यकारादौ ईकारः पीयते । घ्रा गन्धोपादाने ।

घ्रो जिघ्रः ॥६४॥ घ्राधातोर्जिघ्रादेशो भवत्यनि परे । जिघ्रति । घ्रायते । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः ।

ध्मो धमः ॥ ६५ ॥ ध्माधातोर्धमादेशो भवत्यनि परे । धमति । ध्मायते । स्था गतिनिवृत्तौ ।

स्थस्तिष्ठः ॥ ६६ ॥ स्थाधातोस्तिष्ठादेशो भवत्यनि परे । तिष्ठति । स्थीयते । म्ना अभ्यासे ।

म्नो मनः ॥६७॥ म्नाधातोर्मनादेशो भवत्यनि परे । मनति । म्नायते । दाण् दाने ।

दाणो यच्छः ॥६८॥ दाणधातोर्यच्छादेशो भवत्यनि परे । प्रयच्छति । प्रदीयते । दृशिर् प्रेक्षणे ।

दृशेः पश्यः ॥ ६९ ॥ दृशेर्धातोः पश्यादेशो भवत्यनि परे । पश्यति । दृश्यते । ऋ प्रापणे । सृ गतौ ।

अर्तेर्ऋच्छः ॥ ७० ॥ अर्तेर्ऋच्छादेशो भवत्यनि परे । ऋच्छति ।

गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ॥७१॥ अर्तेः संयोगादेश्च धातोर्गुणो भवति । यक्परोक्षयोः प्रत्यये परे । अर्यते ।

सर्त्तेर्धावः ॥७२॥ सर्त्तेर्धावादेशो भवत्यनि परे । धावति । पक्षाभिधानार्थं इति इकारलक्षणम् । स्त्रियते । ननु धातुगणपाठस्थत्वमपि धातुरस्ति । तथाभिधाने यथा स्यात् । तत्र क्रियामनुसरति । शदॢ शातन ।

शद शीय ॥ ७३ ॥ शदेः शीयादेशो भवत्यनि परे ।

शदेरनि ॥७४॥ शदेरनि परे आत्मनपदं भवति । शदि धातु रुधादिर्भवत्यनि परे । शीयते शीयेते शीयन्ते । कर्मणि—शाद्यते । पक्षे करिष्यत्यमन्य प्रयुक्ते शादयति । पदॢ विशरणगत्यवसादनेषु ।

सदेः सीद ॥७५॥ सदेः सीदादेशो भवत्यनि परे । सीदति । सीदतः सीदन्ति । इति भ्वादयः ॥

अथ अदादिगणः ।

अद् प्सा भक्षणे । पूर्ववत् वर्तमानादीनि ।

अदादेर्लुग्विकरणस्य ॥ ७६ ॥ अदादेर्गणाद्विकरणस्य लुग्भवति ।

अघोषेष्वशिटां प्रथमः ॥७७॥ अघोषेषु प्रत्ययेषु परे अशिटां धुटां प्रथमो भवति । अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्सि अत्थः अत्थ । अद्मि अद्वः अद्मः । शीङ् स्वप्ने ।

शीङः सार्वधातुके ॥ ७८ ॥ शीङो गुणो भवति सार्वधातुके परे । शेते शयाते ।

आत्मने दानकारात् ॥ ७९ ॥ अनकारादात्मनेपदे अन्तेन अकारस्य लोपो भवति ।

शीङेरिन्तेरादिः ॥ ८० ॥ शीङः परस्य अन्तेरादिरिर्भवति । शेरते । शेषे शयाथे शेध्वे । शये शयावहे शेमहे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ।

ब्रुव ईड् वचनादिः ॥ ८१ ॥ ब्रुव ईड् भवति वचनादिषु व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । नाम्यन्तस्येति गुणः । ब्रवीति ।

द्विरुक्तवदुस्तयोश्च परस्मै ॥ ८२ ॥ सर्वेषां धातूनां विकरणान्तानां च सार्वधातुके परस्मैपदे पञ्चम्युत्तमवर्जिते द्विरुक्तवदुस्तयोश्च गुणो न भवति । ब्रूत ।

स्वरादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ ॥ ८३ ॥ इवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ भवतः स्वरादावगुणे । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूथः ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः ।

ब्रुवस्त्यादीनामादावाहः पञ्च । ८४ ॥ ब्रुवः परेषां त्यादि पञ्चानामादावाहः पञ्च भवन्ति । अट् अतुस् उस् थल् अथुस् इत्येते वक्तव्याः ।

तस्मिन्नौ ब्रुव आहः ॥ ८५ ॥ तेषामकारादीनां सन्निधौ ब्रुवो धातोराहादेशश्च भवति । आह आहतुः आहुः ।

थस्याहः ॥ ८६ ॥ थसि परे आहेरिकारस्य थकारो भवति । आत्थ आहथुः ।

सर्वेषामात्मनेसार्वधातुकेऽनुत्तमे पञ्चम्याः ॥ ८७ ॥ सर्वेषां धातूनां विकरणान्तानां च सार्वधातुके आत्मनेपदे परे पञ्चम्युत्तमवर्जिते गुणो न भवति । ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते । ब्रूषे ब्रुवाथे ब्रूध्वे । ब्रुवे ब्रूवहे ब्रूमहे । ब्रवाणि ब्रवाव ब्रवाम । ब्रवै ब्रवावहै ब्रवामहै ।

मयों मयाव मयाम । शर्यीत शर्यीयातां शर्यीरन् । शर्यीथा शर्यीयाथां शर्यीध्वं । शर्यीय शर्यीवहि शर्यीमहि ।

मसुम्यां च ॥ ८८ ॥ मनेर्यो धातुनिष्फरस्थानो गुणो न भवति सप्तम्यां च परस्मैपदे परे । प्र मान प्र मातां प्र मु । प्र मा प्र मात प्र मात । प्र यां प्र माव प्र माम । प्रुर्धीत प्रुधीयातां प्रुधीरन् । प्रुर्धीथा प्रुधीयाथां प्रुधाध्वं । प्रुर्धीय प्रुर्धीवहि प्रुर्धीमहि । मातु मातान् मर्ता मन्तु ।

हुधुवृभ्यां हेर्धिः ॥ ८६ ॥ हुधुवृभ्य परस्य हेर्धिर्भवति । मद्धि मयाम मत्त मत । मवामि मवाव मवाम । शर्ता शयातां शरतो । शेष्व शयाथां शेध्व । शाय शयावहै शयामहै । मर्वीतु मताम् मन्तु मयन्तु ।

हौ च ॥ ६ ॥ मनेर्या धातूना गुणो न भवति हौ च परे । प्रहि प्र मान प्र र्त प्रत । प्रमाणि प्रमाव प्रमाम । प्रुर्ता प्रुवातां प्रुवतां । प्रुष्व प्रुवाथां प्र ध्वं । प्रव प्रवावहै प्रवामहै ।

मदोट् ॥ ६१ ॥ मत्र मत्यादिस्वारादेवट् भवति ।

मममुस्याकार ॥ ६ ॥ भागारादेरवर्णस्याकारो भवति सम्यादिपरत । भावत मातां भावन । भाव माव माव । भाव माव माय । मरोत मरोयातां मरोरन । मरोय मरोयाथां मरोध्वं । मराणि मरोवहि मरोमहि । मनर्नानि मम्न ममुवन । मनजी ममर्त ममत । ममुष ममव ममुम । ममत ममुपातां ममुवत । ममुषा ममुवाथां ममुध्वं । ममुव मम वहि ममुमहि । भावकमणा । मयने मनेन मयान्त ।

अर्तीये ॥ ६३ ॥ ऋते ईकारोऽन्तो भवति य परे । ऋतीयते ऋत्यते । निम्मप् ग्राय । चारयाभे प स ।

ब्रुवो वचिः ॥६४॥ ब्रुवो वचिर्भवति असार्वधातुके परे ।

स्वपिवचियजादीनां यण्परोक्षाशीःषु ॥ ६५ ॥ स्वपिवचि यजादीनामन्तस्थानां सम्प्रसारणं भवति यण्परोक्षाशीःषु परतः । किं सम्प्रसारणं ?

सम्प्रसारणं यृवृतामन्तस्थानिमित्ताः ॥६६॥ अन्तस्थानिमित्ता इउऋवः सम्प्रसारणसंज्ञा भवन्ति । सुप्यते सुप्येते सुप्यन्ते । यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । इज्यते इज्येते इज्यन्ते । वसु मुनि । भाति । उच्यते उच्येते उच्यन्ते ।

अस्तेरादेः ॥ ६७ ॥ अस्तेरादेर्लोपो भवति अगुणे सार्वधातुके परे । स्तः सन्ति ।

अस्तेः सौ ॥६८॥ अस्तेरन्त्यस्य लोपो भवति सौ परे । असि स्थः स्थ । अस्मि स्वः स्मः । स्यात् स्याताम् स्युः । स्याः स्यातं स्यात । स्याम् स्याव स्याम । अस्तु स्तात् स्तां सन्तु । [illegible]

दास्त्योरेऽभ्यासलोपश्च ॥ ६९ ॥ दासंज्ञकस्य अस्तेरन्त्यस्य ए भवति अभ्यासलोपश्च धौ परे ।

अस्तेः ॥ ७० ॥ अस्तेः परस्य धेर्धिर्भवति ।

स्थानिवदादेशः ॥ ७१ ॥ यस्य स्थाने यो विधीयते स स्थानिवद् भवत्यादेशः । एधि स्तात् स्तं स्त । असानि असाव असाम ।

अस्तेर्दिस्योः ॥ ७२ ॥ अस्तेः परयोर्दिस्योरादिरीर्भवति ।

अस्तेः ॥ १०३ ॥ अस्तेरद्यतन्यामये भवति अस्त्यादिषु परतः । आसीत् आस्तां आसन् । आसीः आस्तं आस्त । आसम् आस्व आस्म ।

अस्तेर्भूरसार्वधातुके ॥१०४॥ अस्तेर्भूरादेशो भवति असार्वधातुके परे । भूयात् । रुदिर् अश्रुविमोचने ।

रुदादेः सार्वधातुके ॥ १०५ ॥ रुदादेः परस्य सार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरीडागमो भवति ।

नामिनश्चोपधाया लघोः ॥ १०६ ॥ सर्वेषां धातूनाम् उपधाभूतस्य लघोर्नामिनो गुणो भवति । रोदिति रुदितः रुदन्ति । रोदिषि रुदिथः रुदिथ । रोदिमि रुदिवः रुदिमः ।

रोदिति स्वपितिश्चैव श्वसिति प्राणितिस्तथा ।
जक्षितिश्चेति विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः ॥ १ ॥

रुद्यात् रुद्यातां रुद्युः । रोदितु रुदिताम् रुदितु रुदन्तु । हौ च्यति गुणनिषेधः । रुदिहि रुदितम् रुदित रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम ।

रुदादिभ्यश्च ॥ १०७ ॥ रुदादिभ्यश्च परयोर्दिस्योरादिरीड् भवति । अरोदीत् ।

अदादेश्च ॥१०८॥ अदादेश्च परयोर्दिस्योरादिरड् भवति । अरो-दत् अरुदितां अरुदन् । अरोदीः अरोदः अरुदितं अरुदित । अरोदम् अरुदिव अरुदिम । एवं पञ्चानाम् । ञिष्वप् शये । स्वपिति स्वपितः स्वपन्ति । स्वपिषि । स्वप्यात् स्वप्यातां स्वप्युः । स्वपितु स्वपिताम् स्वपितात् स्वपन्तु । अस्वपीत् । अस्वपत् अस्वपितां अस्वपन् । अस्व

माखन । मसिनि । मस्यान् । भमितु । मभर्मीम । मभमत । मनपि
प । मावितिति । मास्मम् । मांगितु । ममास्मीन् । ममारुत । मव
मक्षमनगा ।

मपादिश्च ॥१०६॥ मपादीनाम मस्संज्ञा भवति । मबिनि
मक्षिन ।

सोपोऽन्मयस्वाद्लिन ॥ ११ ॥ मप्पलस्यस्य ममान
कारस्य लोपो भवति । जहति । जरधात् जरधातां जरतु । जक्षितु
जक्षिषन् जक्षिता जक्षतु । मजक्षीत् । मजक्षत् मजक्षतां । मनभस्ति-
मम्मत्तमित्यमिमेप्सुप । मम्बनन मम् भवति । ममतु । माम-
र्मीया । रपत । सुप्फत । त्स्वाति । पूह् माविगमौभिमोचने । सूते
सुवाते सुवते । सुवीत सुवीयातां सुवीरन् । सुवत सुवातां सुवतां । सुव
सुवाथे । सुवम ॥

सुते पक्षम्यास् ॥ १११ ॥ सुते पक्षम्युत्तम च गुणो न
भवति । सुवै सुवावहै सुवामहै । मसुत मसुवातां । सुवते । रुम्
क्रियायस्था । हन्ति ।

पुंगि हन्तेः मारभातुक ॥११२॥ हन्तेरन्तस्य लोपो भवति
पुरुषाभगुणा सार्वधातुके परे । हत ।

गमहनजनखनघसामुपधायाः स्वरादावनन्यगुणे ॥११३॥
गमादीनामुपधाया लोपो भवत्यनघुर्वाणि स्वरादावगुणे परे ।

हुप्वोपधस्य च ॥११४॥ हुम्बोपधस्य च हन्तेर्हस्य विर्भवति ।
घ्नन्ति । हसि हथ हथ । हन्मि हन्व हन्म । हन्यात् हन्यातां हन्तु ।
हन्तु हतात् हतं मन्तु । पूर्वोक्तयोरुक्त्यो सूत्रे विधिवैकल्यम् इति
न्यायात्—

हन्तेर्घो ह्रौ ॥११५॥ हन्तेर्घकारादेशो भवति ह्रौ परे । जहि हतात् हतं हत । हनानि हनाव हनाम ।

व्यञ्जनादिस्यो ॥११६॥ व्यञ्जनादरस्यादिस्यार्लोपो भवति । आहन् आहतां आघ्नन् । आहन् आहतं आहत । आहनं आहन्व आहन्म । भवाद् व्यत्ययो वापि ।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥११७॥ संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति धुट्यन्ते च ।

तवर्गस्य षटवर्गाट्टवर्गः ॥११८॥ तवर्गस्य षकारटवर्गाभ्यां परस्य टवर्गो भवत्यान्तरतम्यात् । आचष्टे आचक्षाते आचक्षते ।

षढोः कः से ॥११९॥ षढोः कः भवति सकारे परे । आचक्षे आचक्षाथे ।

धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥१२०॥ धुटां तृतीयो भवति चतुर्थेषु परतः । अघसः टवर्गस्य मूर्धन्या इति न्यायात् धकारस्य ढकारः । आचड्ढ्वे । आचक्षे आचक्ष्वहे आचक्ष्महे । आचक्षीत आचक्षीयातां आचक्षीरन् । आचष्टां आचक्षातां आचक्षतां । आचक्ष्व आचक्षाथां आचड्ढ्वं । आचक्षै आचक्षावहै आचक्षामहै । आचष्ट आचक्षातां आचक्षत । आचष्ठाः आचक्षाथां आचड्ढ्वं । आचक्षि आचक्ष्वहि आचक्ष्महि ।

चक्षङ् ख्याञ् ॥१२१॥ चक्षङ् इत्येतस्य ख्याञादेशो भवति असार्वधातुके परे । आख्याता । ईरङ् प्रेरणे ।

ईशः से ॥१२२॥ इडागमो वा भवति धुट्यन्ते । ईशे ईशाते ईशते ।

ईशः से ॥ १२३ ॥ ईशः परस्य सार्वधातुकस्यादिर् भवति धुटि परे । ईशिषे ईशाथे ईड्ढ्वे । ईशे ईश्वहे ईश्महे । ईशीत ईशीयातां ईशीरन् । ईष्टे ईशाते ईशते । ईशिष्व ईशाथां ईड्ढ्वम् । ऐशि ऐश्वहि ऐश्महि । ईश्वम । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

शासुरिदुपधाया अङ्व्यञ्जनयोः ॥१२४॥ शासरुपधाया इकारो भवति अङ्व्यञ्जनयोः परतः ।

शासिवसिघसीनां च ॥ १२५ ॥ निमित्तात्परः शासिवसिघसीनां स षत्वमापद्यते । शिष्टः शास्मि । शास्मि । शिष्वस् शिष्मस् शिष्मः । शास्तु शिष्टात् शिष्ट शासतु ।

शा शास्तेश्च ॥१२६॥ शास्तेर्हौ परे शाभावो भवति चका- रात् धेर्धिर्भवति । शाधि शिष्टात् शिष्टं शिष्ट । शासानि शासाव शासाम ।

सस्य चसन्यां दो वा ॥ १२७ ॥ चसन्ये धौ परे सस्य दो भवति । अशात् अशिष्टां अशासुः ।

सौ वा ॥१२८॥ सस्य दो भवति वा चसन्ये सौ परे । अशात् अशाः अशिष्टं अशिष्ट । अशासं । अशिष्व । अशिष्म । शिष्यते । शासीत् दोर्मिदेवनस्य । चकाद् पतनाद्युत्य । आशीर्वाद । च इत्यर्थे स्वामयोगसूत्रस्थानव्याकरस्य इति च । आशिष्यते आशीष्यते ।

दीर्घोपध्योरितश्चयचातयोः ॥ १२९ ॥ दीर्घोपधस्यास्य लोपो भवति इत्येवमस्य परतः । आशीर्वादिन आशीर्भ्यां आशी- र्भिरस । आशीर्भिर्म आशीर्भ्यां आशीर्भ्यः । आशीर्भिस आशी- र्षिषां आशीर्षि ।

दीर्घादिभ्योऽश्च ॥ १२ ॥ अन्यथा यङ्लुगुत्तम च गुणा न भवति । आदीध्ये आदीध्यावहे आदीध्यामहे । आदीधीत आदीध्यातां आदीध्यत । आदीध्यत । अवीत अवयात अव्यते । वेवीत वेवीयातां वेवीरन् । वेवीतां वेव्यातां वेव्यतां । वेवीष्व वेव्याथां वेवीध्व । वेव्यै वेव्यावहै वेव्यामहै । अवेवीत अवेव्यातां अवेव्यत । अवेवीथा अवेव्याथां अवेवीध्व । अवेवि अवेवीवहि अवेवीमहि । वेव्यते । ईड स्तुतौ । ईट्टे ईडाते ईडते ।

ईडजनो स्त्वे च ॥ १२१ ॥ ईड्जना स्व च सार्वधातुके परे इड् भवति । ईडिषे ईडाथे ईडिध्वे । ईडे ईड्वहे ईड्महे । ईडीत ईडीयातां ईडीरन् । ईट्टां ईडातां ईडतां । ऐट् ऐडातां ऐडत । ईड्यते । इत्यादि । णु स्तुतौ ।

उतो वृद्धिर्लुकि हलादौ गुणिनि सार्वधातुके ॥१२२॥ धातोरुतो वृद्धिर्भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । वृद्धिग्रहणा दित्यादावनुक्तस्य वृद्धिर्न भवतीत्यर्थः ॥ नौति नुतः नुवन्ति । नौषि नुथः नुथ । नौमि नुवः नुमः । नुयात नुयातां नुयुः । नौतु नुतात् नुतां नुवन्तु । अनौत् अनुतां अनुवन् । नूयते । ष्णु । ष्टु स्तुतौ । स्तौति स्तवीति स्तुतः स्तुवन्ति । स्तुत स्तुवातं स्तुवत । स्तूयते । ऊर्णु ञ आच्छादने ।

ऊर्णोर्वेऽगु णः ॥ १२३ ॥ ऊर्णोतेर्गुणो भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । प्रोर्णौति । वृद्धिग्रहणाधिकयात् अस्य-स्तस्य पृथक्करणाद्वा प्रोर्णाति प्रोर्णुतः प्रोर्णुवन्ति । प्रोर्णोषि प्रोर्णौषि प्रोर्णुथः प्रोर्णुथ । प्रोर्णोमि प्रोर्णौमि प्रोर्णुवः प्रोर्णुमः । प्रोर्णुते

मागु भान मम्नु मन । मामु मान् मागु मान्यं मागु मु । मार्गं मिन ।
मार्गोनु मार्गोनु माग्य न मागु मन्नु । मागु नो मागु मानो मागु मन्दे ।

इनाम्भो च ॥ १३४ ॥ इनु मू इम्भनामा मनाम्भा गुखा
भवति व्यञ्जनादौ वचन परे । मौर्यान मौमु नो मौमु भन । मागु न
मौमु मान्यं मौमु मन । मागु मन इत्यादि । गिर् मान । येनि गिर
गिरन्नि । गिराम गिरामे गिरु । येनु गिराम गिरो गिरमु ।

गिर भाम् हन् पचम्पो वा ॥ १३५ ॥ गिर पर भाम
भवति वन हम् मधुम्न पचम्पं । भामि गिरपर्येनि गुणो न
भवति । गिर्गेरामु गिराउम्भाम गिर्गउम्नो गिर्गउर्मु । गिरो
गुरु । अनेन भनिर्णो भनिरम ।

गिरासर्वो ॥ १३६ ॥ गिर भाउम्नात् द्वियस्माल नम् वा
भवति मामम्भो । भनिनु । गिराम । पच मामम्भो । भाउम्नाम् ।
प्मा भवतो । भम्नाम् भम्मानो । भम्नम ।

भाकारस्योमि ॥ १३७ ॥ भाकारस्य भाना भवति भमि
परे । भनु । रा मा भागम । भकाम भकानो भकाम भनु ।
भराम भरानो भराम् भरु । द्विपु भर्यानी । भाटेद भाद्रिनो भाद्रि
पन् भाद्रिपु । मामरमैया —रमते । वान्ते । प्साम्ने । हिन्ने ।

ममो गमुण्मपश्चिमुञ्च वेण्यासिरणाम् ॥१३८॥ मम पर
पम्भारमनपर भवति । संचित्तं संनिभात सचिन्त ।

वेत्तेर्वा ॥ १३९ ॥ वेत्तेः परस्मात्तेरिर्वा भवति । संचिरत ।
संनिनीन संतिरीपान्ते संनिनिरम् । संचित्तो संनिनुनाम संचिन्त संनि

न्ते। मर्मारिण मर्मारित्सौ मर्मारित्म ममविहन ॥ इम् गमा।
र्मृन इत ।

इदमो मः ॥ १४ ॥ इदमो मो भवति सावकाशगुणे। पन्ति।
र्णप इयः इम। र्मृति नप इम । इयान् इयन्तौ इमु। एनु इमान् इमौ
यन्तु। इमि इमाः इमे इम। चयानि चयाव चयाम। एन् एनौ।
पराणि पृथिव्यिरिवमाग्राभिमन प्रपन पाप्यन। मातरम्मनररामत्या-
रनररारा पिधिवज्ञराम। इमि न वृद्धि। इमारर्ण मर्व।

एतेषे समन्याम् ॥१४१॥ एनर्षे पर मगाऽय न्म दीर्घो भ
पति सम्नन्दौ। पाणम। ए एन एन। याप एप एम। तुह मतूरता।

दादेघ ॥ १४ ॥ दादेरस्य घा भवति झुन्ताल्न प।

पन्यमरूपस्मयोर्धोन्त ॥ १४२ ॥ नम्य धाप्नूर्मिलम्य
परपान्तमार्पो भवति। दाम्पि दुग्ध दुर्दान्ति।

तृतीयादेः पदमान्तस्य पातोरादिवतुपरस्य स्या ॥१४३॥
पदपमान्तस्य पातरादेर्तीयस्य चतुर्थस्य भवति स्था पदम।
धापि दुग्ध दुग्ध। कालि दुह दुह। दुग्ध दुहान दुहन। दुहान
दुहानौ दुह। दुहाम दुहीयान दुहीरम। दाम्नु दुग्धान दुग्धौ
दुग्धे। दुहान्ये दधि। दुग्धि दुग्धान दुग्ध दुग्ध। दाताणि
दाहत दाहाय। दुग्धा दुहाम दुहम।

सार च लिङ्गा ॥ १४४ ॥ पापमन्तस्य पानातादतदी-
यन पत्तु। भवति लिङ्गेतिनि। मधार पतुर्भा चन्दन।
मधार चतुरम चतुरम। चतर पतह पतुर। चतुर्प चतुर्नी

हो ढः ॥ १४६ ॥ धात्वन्तस्य ढो भवति धुट्यन्ते च ।

ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥१४७॥ ढे परे ढलोपो भवति उपधाया दीर्घश्च । लेढि लीढः लिहन्ति । लेक्षि लीढः लीढ । लेह्मि लिह्वः लिह्मः । लीढे लिहाते लिहते । लिक्षे लिहाथे लीढ्वे । लिहे लिह्वहे लिह्महे । लिलेह । लेढा । लेक्ष्यति । लेढु लीढाम् लिहन्तु । लीढि लीढम् लीढ । लेहानि लेहाव लेहाम ॥ लीढां लिहातां लिहतां । लिक्ष्व लिहाथां लीढ्वं । लेहै लेहावहै लेहामहै । अलेट् अलीढां अलिहन्—अलिक्षत् । लिहीत ॥ इत्यदादिः समाप्तः ।

अथ जुहोत्यादिगणः

हु दानादनयोः ।

जुहोत्यादेश्च ॥ १४८ ॥ जुहोत्यादेर्गणस्य विकरणस्य लुग्भवति ।

द्विर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥१४९॥ धातोरवचनस्यानभ्यासस्य एकस्वरस्याद्यस्य भागस्य द्विर्वचनं भवति । इति वर्तते ।

जुहोत्यादीनां सार्वधातुके ॥१५० ॥ जुहोत्यादीनां द्विर्वचनं भवति सार्वधातुके परे ।

पूर्वोऽभ्यासः ॥ १५१ ॥ द्विरुक्तस्य धातोः पूर्वोऽवयवोऽभ्याससंज्ञो भवति ।

हो जः ॥ १५२ ॥ अभ्यासस्य हकारस्य जकारो भवति । जुहोति जुहुतः ।

उभयमभ्यस्तम् ॥ १५३ ॥ धातोरस्याम इत्यत्रापि उभयमभ्यस्तसंज्ञं भवति ।

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ १५४ ॥ अभ्यस्तात्परस्यान्तेर्नकारस्य लोपो भवति ।

जुहोतेः सार्वधातुके ॥ १५५ ॥ जुहोतेः उकारस्य वकारो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । जुह्वति । जुहोषि जुहुथः जुहुथ । जुहोमि जुहुवः जुहुमः ॥ इत्यादि । [illegible] ।

भृञ्हाङ्माङामित् ॥ १५६ ॥ भृञ् हाङ् माङ् इत्येतेषाम् अभ्यासस्य इकारो भवति सार्वधातुके परे ।

उभयेषामीकारो व्यञ्जनादावदः ॥ १५७ ॥ उभयेषामभ्यस्तानां दादिधिवर्जितानां दाधात्वर्जितानामाकारस्य ईकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । जिहीते ।

अभ्यस्तानामाकारस्य ॥ १५८ ॥ अभ्यस्तानामाकारस्य लोपो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । जिहाते जिहते । जिहीषे जिहाथे जिहीध्वे । जिहे जिहीवहे जिहीमहे ॥ जिहीत जिहीयाताम् जिहीरन् । जिहीथा जिहाथां जिहध्वे । जिहीष्व जिहाथां जिहीध्वं । जिहै जिहावहै जिहामहै । अजिहीत अजिहाताम् अजिहत ॥ एवं माङ् माने शब्दे च । मिमीते मिमाते मिमते । मिमीषे मिमाथे मिमीध्वे । मिमे मिमीवहे मिमीमहे । [illegible] ।

द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ ॥ १५९ ॥ अभ्यासस्य द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ भवतः । बिभर्ति बिभृतः बिभ्रति । बिभर्षि

विद्यमः विद्यय । विद्यमि निद्यम विद्यम । विद्यत विभाव विभत ।
विद्यय विभाय विद्यष्य । विद्ये विद्यवहे विद्यमहे ।

दयान्तृहस्वः ॥ १६ ॥ भम्भासस्य ह्रस्वो भवति । दयति ।

दयोश्च दयाते ॥ १६१ ॥ दयातेधातो भारस्तीनचतुर्वर्ण भवति तथा मेऽभ्योऽभ्यासगुणे परतः । ममत दयति । दयासि ममथ मत । दयामि दम्म दम्म । मत्ते दयाते दयत । मत्से दयाथ मध्वे । दये दयावहे दयामहे । मानकर्मणारम्भ ।

मान्मन्तानां पयापयिपभातीरित्येवाष्टिविधेषु दीर्घ ॥१६२॥ नाम्मन्तस्य मानूस्य शीर्षो भवति सम्मादीनां च च्वौ च परे । दूयत ।

सदाद् दाधौ दः ॥ १६३ ॥ इगाम् दाने । दाम् दाने । दो अवखण्डने । देङ् रक्षणे । धने धातास्य धारणा । डुधाञ् धार णपोषणयोः । धेट् पा पाने इत्यत्री धात्वर्थी । दाप् लवने दैप् शोधन इत्येतौ वर्जयित्वा दाधा इत्यौ दासञ्ज्ञौ भवतः ।

दामागापति पिबति स्थास्यति जहातीनामाकारो व्यञ्जनादौ ॥ १६४ ॥ दासञ्ज्ञकमाङ्गपरस्मैपदिपिबतिस्थास्यतिजहातीनामाकारस्य ईकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । दीयते । धीयते । माङ् माने शब्दे च । मीयते मीमेते मीयन्ते । गै गे रै शब्दे । गीयते । पीयते । ष्ठा गतिनिवृत्ती । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव । स्थीयते । षो अन्तकर्मणि । अवसीयते । ओहाक् त्यागे । हीयते । डुयाच् डुपचष् पाके । पच् पाने । इष्वात् इष्यतां इष्यु । इवीत इवीयातां इवीरन् । डुरोतु । डुयाच् डुपते डुड्डु । डुपिष डुयाच् डुपां डुड्डु । डुयाचि डुड्डाय डुयाम । मिमीत

मिमीयाताम् मिमीरन् । मिमीथा मिमाथां मिमध्वं । मिमीष्व मिमाथां मिमीध्व । मिमे मिमावहे मिमामहे । बिभर्त्तु बिभृतां बिभ्रतु । बिभृतां बिभ्रातां बिभ्रतां । दधातु धत्तात् धत्तां दधतु । अभ्यस्ता नामनकारस्य इति लोप मात्रे । "लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवान्" इति स्वरादेशो भवति ।

दास्थोरभ्यासलोपश्च ॥ १६५ ॥ दासंज्ञकस्यास्तेश्च हौ परेऽन्तस्य एत्वं भवति अभ्यासलोपश्च । यथासंख्यं । धेहि धत्तात् धत्त धत्त । दधानि दधाव दधाम । धत्तां दधातां दधतां । अजुहोत् अजुहुतां ।

अन ठसिजभ्यस्तविदादिभ्योऽभ्युव ॥१६६॥ सिजभ्यस्त विदादिभ्यः परस्य अन उस् भवति । अजुहुः ।

अभ्यस्तानामुसि ॥ १६७ ॥ अभ्यस्तानां गुणो भवति उसि परे । अजुहवुः । अजुहोः अजुहुतं अजुहुत । अजुहवं अजुहुव अजुहुम । अजिहेत् अजिहितां अजिहयुः । अबिभः अबिभृतां अबिभरुः । अबिभः अबिभृतं अबिभृत । अबिभरं अबिभृव अबिभृम । अबिभृत अबिभ्रातां अबिभ्रत । अमिमीत अमिमातां अमिमत । अमिमीथाः अमिमाथां अमिमीध्वं । अमिमि अमिमीवहि अमिमीमहि । अदधात् अधत्तां ।

आकारस्योसि ॥१६८॥ आकारस्य लोपो भवति उसि परे । अदधुः । अधत्त अदधातां अदधत । मिमी मये । मिमेति मिमितः मिमीत ।

भियो वा ॥ १६९ ॥ भियो वा इकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे ।

न इवर्णस्यासंयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य ॥१७०॥ असंयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य इवर्णस्य यो भवति स्वरादावगुणे परे । बिभ्यति इत्यादि । ह्री लज्जायां ।

अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यम् ॥१७१॥ अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यं भवति । अनादेर्लोप इत्यर्थः । जिह्रेति जिह्रीतः । स्वरादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवाविति इयादेशः । जिह्रियति । ओहाक् त्यागे । जहाति जहीतः ।

जहातेर्वा ॥१७२॥ जहातेः सार्वधातुके व्यञ्जनादावगुणे परे आकारस्य इकारादेशो भवति वा । जहितः जहीतः जहति । जहासि । उभयथापीत्वे व्यञ्जनादावगुणे । जहिथः जहीथः जहिथ जहीथ । जहामि जहीवः जहिवः जहीमः जहिमः ।

लोपः सप्तम्यां जहातेः ॥१७३॥ जहातेरन्तस्य लोपो भवति सप्तम्यां व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । जह्यात् जह्यातां जह्युः । जहातु जहितात् जहितात् जहितां जहितां जहतु ।

आत्वं वा हौ ॥१७४॥ जहातेरन्तस्य आत्वं ईत्वमित्वं च भवति वा हौ परे । जहाहि जहिहि जहीहि जहितात् जहीतात् । जहीतं जहितं जहीत जहित । जहानि जहाव जहाम । अजहात् अजहीतां अजहितां अजहुः । अजहाः अजहीतं अजहितं अजहीत अजहित । अजहां अजहिव अजहीव अजहिम अजहीम । इत्यादि । ऋ सृ गतौ । पृ पालनपूरणयोः ।

अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ १७५ ॥ अनयोरभ्यासस्य इश्च न सार्वधातुके परे ।

अभ्यासस्यासवर्णे ॥१७६॥ अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियुवौ भवतोऽसवर्णे परे । इयर्ति इयृत इयृति । इयर्षि इयृथ इयृथ । इयर्मि इयृव इयृम । इयृयात् इयृयातां इयृयुः । इयर्तु इयृतात् इयृतां इयृतु । इयृहि इयृतात् इयृत इयृत । इयराणि इयराव इयराम । ऐयः ऐयृतां ऐयरुः । ऐयः ऐयृत ऐयृत । ऐयर ऐयृव ऐयृम । गुणार्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणः । भावे—अर्यते ।

अपवर्णस्याकारः ॥ १७७ ॥ अभ्यासस्य अपवर्णस्याकारो भवति । ससर्ति ससृतः ससृति । ससृयात् ससृयातां ससृयुः । ससर्तु ससृतात् ससृतां ससृतु । असमः असससृतां अससरुः ।

पर्यान्तिपोर्पे ॥१७८॥ अभ्यासस्येकारागमो भवति पर्यान्ति पोर्पे परे । प्रियत । पिपर्ति पिपृतः पिप्रति । पिपृयात् पिपृयातां पिपृयुः । पिपर्तु पिपृतात् पिपृतां पिप्रतु । अपिपः अपिपृतां अपिपरुः । भिविर् शौचपाषणयो । विविर् पृथग्भावे । विपृल व्याप्तौ । पिप शब्दे ।

निजिविजिविषां गुणः सार्वधातुके ॥१७९॥ निजादीनाम भ्यासस्य गुणो भवति सार्वधातुके परे ।

पवर्गस्य किरसवर्णे ॥१८०॥ पवर्गस्य किर्भवति असवर्णे वुटि परे अन्ते च । ननक्ति नेनिक्तः नेनिजति । ननेक्षि ननिक्थ मनिक्थ । मनेज्मि नेनिज्वः नेनिज्मः । नेनिज्यात् नेनिज्यातां

नेनिम्नु । नेमेक्ष नमिक्नत् नेनिक्ने नेनिक्तु । नेने गम नेमिव्मत् नेनिक नेनिक ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्वधातुके ॥१८१॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न भवति स्वरादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम नेनिजाम । अनेनक् अनेनिक्तां अनेनिजुः । अनेनेक अनेनिक्तं अनेनिक्त । अनेनिजं अनेनिज्व अनेनिज्म । वर्वक्ति वेविक्तः वेविजति । वेविज्यात् वेविज्यातां वेविज्युः । वेवेक्तु वेविक्तात् वेविक्तां वेविजतु । वेविग्धि । अवेवेक् अवेविक्तां अवेविजुः । वेवेष्टि वेविष्टः वेविषति । वेवेक्षि वेविष्ठ वेविष्ठ । वेवेष्मि वेविष्व वेविष्म । वेविष्यात् वेविष्यातां वेविष्युः । वेवेष्टु वेविष्टात् वेविष्टां वेविषतु । गुडा दृष्टिवमनुदर्शेषु इति दर्शन । चवर्गटवर्गयोश्च मूर्धन्य इति न्यायात् षकारस्य डकार । वेविड्ढि वेविष्टात् वेविष्टं वेविष्ट । वेविषाणि वेविषाव वेविषाम । अवेवेट् अवेविष्टां अवेविषुः । अवेवेः अवेविष्टं अवेविष्ट । अवेविषं अवेविष्व अवेविष्म । मानकर्मणोः निज्यते । विज्यते । विष्यते । इति जुहोत्यादिः ।

अथ दिवादिगणः ।

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । दिवादेर्यन् ॥१८२॥ दिवादेर्गणात् कर्तरि यन् भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे ।

नामिनो र्वोरकुर्छुरोर्व्यञ्जने ॥१८३॥ व्यञ्जने र्वोर्मध्य

मूतस्य मामिना दीर्घो भवति श्यप्रन परे । शाम्यति शीम्यतः शीम्यन्ति । शीम्यस शीम्यथः शीम्यथ । शीम्यामि शीम्याव शीम्यामः । शीम्यतु शीम्यतात् शीम्यतां शीम्यन्तु । अशीम्यत् अशीम्यतां अशीम्यन् । पूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते सूयेते सूयन्ते । सूयसे सूयेथे सूयध्वे । सूये सूयावहे सूयामहे । सूयतां सूयेतां सूयन्तां । असूयत असूयेतां असूयन्त । असूयथा असूयेथां असूयध्वं । असूये असूयावहि असूयामहि । णह् बन्धने । नंनह्यति नंनह्यतः नंनह्यन्ति । नंनह्यसि नंनह्यथः नंनह्यथ । नंनह्यामि नंनह्यावः नंनह्यामः । नंनह्येत् नंनह्येतां नंनह्येयुः । नंनह्येयं नंनह्येव नंनह्येम । नंनह्येत् नंनह्येयातां नंनह्येरन् । नंनह्यतु नंनह्यतात् नंनह्यतां नंनह्यन्तु । नंनह्य नंनह्यतात् नंनह्यत नंनह्यत । नंनह्यानि नंनह्याव नंनह्याम । नंनह्यतां नंनह्येतां नंनह्यन्तां । नंनह्येथां नंनह्यध्वं । नंनह्यै नंनह्यावहै नंनह्यामहै । अनंनह्यत् अनंनह्यतां अनंनह्यन् । अनंनह्यत अनंनह्येतां अनंनह्यन्त । इत्यादि । मापरस्मपदीरत्व । शीम्यति सूयते नंनह्यते । मिमिदा स्नेहने ।

मिदेः ॥ १८४ ॥ मिदेरित्यनस्य मान्युपधस्य वाक्यार्थेनस्य शित्प्रत्यये परे गुणो भवति । मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति । मेद्यतु । मेद्यत् । गा गत्रस्यणे । दा छेदने । पा आच्छादने । धा पाचन ।

यनोचारस्य ॥ ८५ ॥ पात्वराकारस्य लोपो भवति यनि परे । श्यति श्यतः श्यन्ति । श्यसि श्यथः श्यथ । श्यामि श्यावः श्यामः । द्यति द्यतः द्यन्ति । स्यति स्यतः स्यन्ति । यति यतः यन्ति । शम् दम उपशमे । तमु कांक्षायां । भ्रमु अनवस्थाने । श्रमु तपसि खेदे च । क्षमु सहने । मदी हर्षे ।

शमादीनां दीर्घो यनि ॥ १८६ ॥ शमादीनां दीर्घो भवति यनि परे । शाम्यति । दाम्यति । ताम्यति । श्राम्यति । भ्राम्यति । क्षाम्यति । क्लाम्यति । माद्यति । जनी प्रादुर्भावे ।

जा जनेर्विकरणे ॥१८७॥ जनेः स्वविकरणे परे जा भवति । जायते । जायेत । जायतां । अजायत ।

यचि वा ॥१८८॥ यचि परे जनेर्जादेशो वा भवति । जायते जन्यते । इति दिवादिः ।

अथ स्वादिगणः ।

षुञ् अभिषवे ।

नु स्वादेः ॥ १८९ ॥ स्वादेर्गणाद्विकरणसंज्ञको नुर्भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे । सुनोति सुनुतः ।

नोर्वकारो विकरणस्य ॥१९०॥ नोर्विकरणस्यासंयोगपूर्वस्योकारस्य वकारो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । सुन्वन्ति । सुनोषि सुनुथः सुनुथ । सुनोमि ।

उकारलोपो वमोर्वा ॥१९१॥ असंयोगपूर्वस्य विकरणस्योकारस्य लोपो वा भवति वमोः परतः । सुन्वः सुनुवः सुन्मः सुनुमः । सुनुते सुन्वाते सुन्वते । सुनुषे सुन्वाथे सुनुध्वे । सुन्वे सुन्वहे सुनुवहे सुन्महे सुनुमहे ।

* नाम्यन्तानां यणायियिन्नाशीश्च्विषु दीर्घः ॥१९२॥ नाम्यन्तानां धातूनां दीर्घो भवति यण् आय् इन् आशीः च्विषु च परे । सूयते सूयते । असाव्यत ।

नोर्विकरणस्य ॥१८३॥ नुविकरणस्योऽकारस्य संयोगपूर्वस्य उवादेशो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे। अश्नुवाते अश्नुवते। चिञ् चयने। चिनोति चिनुतः चिन्वन्ति। चिनुते चिन्वाते चिन्वते। सुनुयात् सुनुयातां सुनुयुः। अश्नुवीत अश्नुवीयातां अश्नुवीरन्। अश्नुवीथा: अश्नुवीयाथां अश्नुवीध्वं। अश्नुवीय अश्नुवीवहि अश्नुवीमहि। चिनुयात्। चिन्वीत। सुनोतु सुनुतात् सुनुतां सुन्वन्तु।

नोभ विकरणादसंयोगात् ॥१६४॥ असंयोगपूर्वान्नुविकरणात् परस्य हेर्लोपो भवति। सुनु सुनुतात् सुनुतं सुनुत। सुनवानि सुनवाव सुनवाम। अश्नुतां अश्नुवातां अश्नुवतां। अश्नुष्व अश्नुवाथां अश्नुध्वं। अश्नवै अश्नवावहै अश्नवामहै। चिनोतु चिनुतात् चिनुतां चिन्वन्तु। चिनुतां चिन्वातां। चिनुष्व चिन्वाथां चिनुध्वं। चिनवै चिनवावहै चिनवामहै। असुनोत् असुनुतां असुन्वन्। आश्नुत आश्नुवातां आश्नुवत। अचिनोत् अचिनुत। इत्यादि। इति स्वादिः।

अथ तुदादिगणः।

तुद् व्यथने॥

तुदादेरनि॥ १६५॥ तुदादेर्गुणो न भवति अनि परे। तुदति तुदतः तुदन्ति। मृङ् प्राणत्यागे।

इन्त्यगुणे॥ १६६॥ ऋवर्णान्तस्येकारागमो भवति अगुणे अनि परे। स्वरादावियादेशो वक्तव्यः। म्रियते। म्रियते

म्रियते म्रियन्ते । मुच्लृ मोक्षणे ।

मुचादेरागमो नकारः स्वरादनि विकरणे ॥ १९७ ॥
मुचादेः स्वरान्नकारागमो भवति अनि विकरणे परे । मुञ्चति मुञ्चतः मुञ्चन्ति । लुप्लृ छेदने । विद्लृ लाभे । षिच् क्षरणे । पिशिर् चरणे । लुम्पति लुम्पते । विन्दति विन्दते । सिञ्चति सिञ्चते । सिञ्चति सिञ्चते । इति मुचादि । मुचेत् । म्रियेत । मुञ्चेत् मुञ्चेत । मुच्यात् । मिक्षीष्ट । मुमोच मुमुचे । मुमुचिथ । अमुचत् । अमोक्षीत । अमुक्षत् । अमुक्षत । अमुक्षाताम् अमुक्षाताम् । अमुक्षत अमुक्षन्त । अमुक्षथाः अमुक्षाथाम् अमुक्षध्वम् । अमुक्षि अमुक्षावहि अमुक्षामहि । भावकर्मणो -मुच्यते ।

यणाशिषोर्ये ॥ १९८ ॥ अनस्यादिकारागमो भवति यणाशिषोर्ये परे । म्रियते । मुच्यते । लुप्यते । विद्यते । क्षिप्यते । लिम्पते इत्यादि च विशेषः । गृ निगरणे ।

ऋदन्तस्येरगुणे ॥ १९९ ॥ ऋदन्तस्य इर् भवत्यगुणे परे । गिरति गिरतः ।

वा स्वरे ॥ २० ॥ गिरतेरस्तु तर्हाम् लिर्भवति वा स्वरे परे । गिलति गिलतः गिलन्ति । इत्यादि गिरति गीर्यते इत्यादि ।

तुदादिः समाप्तः ।

अथ रुधादिगणः ।

रुधिर् आवरणे ।

रुधादेर्विकरणान्ते परो नशब्दः ॥ २ १॥ रुधादेर्गणस्य स्वरात्परो विकरणसंज्ञको नकारागमो भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे ।

एवं परभसेऽभ्यस्तलोपो नोप । पुनो तृतीयप्रतुर्थेषु । रुणद्धि ।

रुधादेर्विकरणान्तस्य लोपः ॥२०२॥ रुधादेर्विकरणान्तस्य लोपो भवति अगुणे सार्वधातुके परे । रुन्धः रुन्धन्ति । रुन्त्से । रुणधाव रुन्ध्व । रुन्धे रुन्ध्वहे रुन्ध्महे । भुज पालनाभ्यवहारयोः ।

अशनार्थे भुजः ॥२०३॥ अशनार्थे भुज रुधादिर्भवति । इति रुधादि । भुङ्क्ते भुञ्जाते भुञ्जते । भुङ्क्षे भुञ्जाथे भुङ्ग्ध्वे । भुञ्जे भुञ्ज्वहे भुञ्ज्महे । युजिर् योगे । युनक्ति युङ्क्तः युञ्जन्ति ॥ युङ्क्ते । युङ्क्षे । युञ्जाथे युङ्ग्ध्वे । युञ्जे युञ्ज्वहे युञ्ज्महे । रुन्ध्यात् । रुन्धीत । भुञ्जीत । युञ्ज्यात् युञ्जीत । रुणद्धु रुन्धात् रुन्धां रुन्धन्तु । रुन्द्धि रुन्धात् रुन्धं रुन्ध । रुणधानि रुणधाव रुणधाम । भुङ्क्तां भुञ्जातां भुञ्जतां । भुङ्क्ष्व भुञ्जाथां भुङ्ग्ध्वं । भुनजै भुनजावहै भुनजामहै । युनक्तु युङ्क्तात् युङ्क्तां युञ्जन्तु । युङ्ग्धि युङ्क्तात् युङ्क्तं युङ्क्त । युनजानि युनजाव युनजाम । युङ्क्ते । अरुणत् अरुणद् अरुन्धां अरुन्धन् ।

सोऽपदान्ते वा ॥२०४॥ यथात्वं वा स्यात् तथापि शब्द

अनुसमायात् ।

सोऽपदान्तेऽरेफाद्धयोरपि ॥२०५॥ पदान्ते वर्तमान-धात्वोस्त्वं वा स्यात् अस्त्वम्यो मध्यमपुरुषैकवचने । अरुणस्त्व अरुणस्त्वं । अरुणद्ध । अरुन्ध । अरुणधं अरुन्ध्व अरुन्ध्म । अभुनक् अभुङ्क्तां अभुञ्जन् । अभुङ्क्था अभुञ्जाथां अभुङ्ग्ध्वं । अभुञ्जि । अभुञ्ज्वहि अभुञ्ज्महि । अयुनक् अयुनग् अयुङ्क्तां अयुञ्जन् । अयुनक् अयुनग् अयुङ्क्त अयुङ्क्त । अयुनजं अयुञ्ज्व

गृह्णीते गृह्णाते गृह्णते। ज्या वयोहानौ। जिनाति। भावकर्मणोश्च। जीयते। वेञ् तन्तुसन्ताने। वयति वयतः वयन्ति। वयते। ऊयते। व्यध ताडने। विध्यति विध्यते। वश कान्तौ।

ग्रहोऽम ॥२०९॥ ग्रहादीनां यो भवति पुम्भन्ते च। वष्टि उष्टः उशन्ति। वक्षि उष्ठः उष्ठ। वश्मि उश्वः उश्मः। उश्यते। व्यच व्याजीकरणे। विचति विचतः विचन्ति। विच्यते। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। पृच्छति पृच्छतः पृच्छन्ति। पृच्छ्यते। भ्रस्ज् सेवने। वृश्चति। वृश्च्यते। भ्रस्ज पाके। भृज्जति। भृज्ज्यते। ग्रह उपादाने। ग्रहणं गृह्णाति गृह्णीतः गृह्णन्ति। गृह्णासि गृह्णीथः गृह्णीथ। गृह्णामि गृह्णीवः गृह्णीमः। गृह्णीयात्। गृह्णातु गृहाण गृह्णीतात् गृह्णीतम्।

आन हलश्नान्ताद्धौ ॥ २१० ॥ हलन्तात् श्नाप्रत्ययस्य आनो भवति हौ परे। गृहाण गृह्णीतात् गृह्णीत गृह्णीत। गृह्णानि गृह्णाव गृह्णाम। गृह्णातां। अगृह्णात् अगृह्णीतां अगृह्णन्। अगृह्णाः अगृह्णीतं अगृह्णीत। अगृह्णां अगृह्णीव अगृह्णीम। अगृह्णीत अगृह्णातां अगृह्णत। अगृह्णीथाः अगृह्णाथां अगृह्णीध्वं। अगृह्णि अगृह्णीवहि अगृह्णीमहि। अगृह्णात्। अगृह्णीत। भावकर्मणोः—विगृह्यते। गृह्यते। गृह्यते। पूञ् पवने।

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ २११ ॥ प्वादीनां ह्रस्वो भवति शित्प्रत्यये परे। पुनाति पुनीतः पुनन्ति। पुनीयात् पुनीयातां पुनीयुः। पुनातु पुनीतात् पुनीतां पुनन्तु। पुनीहि पुनीतात् पुनीतं पुनीत। पुनानि

पुनीव पुनाम । अपुनात् अपुनीतां अपुनन् । अपुनाः अपुनीतं अपुनीत । अपुनां अपुनीव अपुनीम । एवं लूञ् छेदने । लुनाति । लुनीतः लुनन्ति । अलुनात् । ज्ञा अवबोधने ।

ज्ञश्च ॥२१९॥ ज्ञस्य स्वपिक्षयो जा भवति । जानाति जानीतः जानन्ति । जानीयात् । जानातु जानीतात् जानीतां जानन्तु । अजानात् अजानीतां अजानन् । इति क्र्यादिः ।

अथ चुरादिगणः ।

चुर स्तेये ।

चुरादेश्च ॥२२० ॥ चुरादेः कारितसंज्ञक इन् भवति स्वार्थे । उपधायाश्च गुणः ।

ते धातवः ॥२२१॥ ते सनादिप्रत्ययान्ता धातुसंज्ञा भवन्ति । अन् विकरणः कर्तरि । अनि च विकरणे इति गुणः । चोरयति चोरयतः चोरयन्ति । मत्रि गुप्तभाषणे । अनिडनुबन्धानामगुणे अत एव इदनुबन्धानां धातूनां नुरागमोऽस्ति गुणागुणे प्रत्यये परे । मन्त्रयते मन्त्रयेते मन्त्रयन्ते ॥ धृञ् धारणे ।

अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिचट्सु ॥ २२२ ॥ अस्योपधाया दीर्घो भवति नामिनां वृद्धिर्भवति इन् इण् चट् एषु परतः । धारयति धारयतः धारयन्ति । धारयेत् । [illegible] ।

कारितस्यानामिड्विकरणे ॥२२३॥ कारितस्य लोपो भवति आम्इड्विकरणवर्जिते प्रत्यये परे ।

स्वरादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवत् ॥२२४॥ स्वरादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । चोरयति । कथयति । गुपि सपि एव रक्षणे । गुपयति । सपयति । पालयति । कथामूलस्यति किं ? अर्थे पूजायां । अर्चयति । चोरयेत् । मन्त्रयेत् । धारयेत् । चोरयतु । मन्त्रयतां । धारयतु । धारयतां । अचोरयत् । अमन्त्रयत । अधारयत । गुपयत । गुपयतु । अगुपयत् सपयेत सपयतु असपयत् । पालयेत् पालयतु । अपालयत् । अर्चयेत् । अर्चयतु । आर्चयत् । मानकर्मयोगेण । गुपयते । सपयते । पालयते । अर्चयते इत्यादि । एवं समानुम्नेयं । इति चुरादि ।

सार्वं दीर्घकराख्यातं धातोस्तस्यात्परभृत् ।
शास्त्रमवत् यत्र सूक्ष्मं सार्वधातुकमुच्यते ॥ १ ॥

इत्याख्याते सार्वधातुकं ।

अथाऽसार्वधातुकमुच्यते ।

भूतकरणवत्यश्च ॥२२५॥ एषु अतीतमात्रे अद्यतनी भवति । अयमपोऽप्यत्र तत्रातीतेऽद्यतनी भवति । भू सत्तायां ।

सिजद्यतन्याम् ॥२२६॥ धातो सिज्भवति अद्यतन्या परत ।

इडागमोऽसार्वधातुकस्यादिर्व्यञ्जनादेरयकारादेः ॥२२७॥ धातो परस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरसार्वधातुकस्यादाविडागमो भवति ।

इटि एषसस्यास्तिसिपूभ्यः सिचः परस्मै ॥ २२८॥ यथा

सिच्च परस्य सिचो भवति परस्मैपदे परे।

भवतः सिज्लुकि ॥२२९॥ भुव इडागमो न भवति सिज्लुकि।

भुव सिज्लुकि ॥ २३० ॥ भुवो गुणो न भवति सिज्लुकि। अभूत् अभूताम्।

भुवो वोन्त परोक्षाद्यतन्यो ॥ ३१॥ भुवो वकारान्त पदा-
गमो भवति परोक्षाद्यतन्यां स्वरे परे। अभूवन्। अभू अभूतं
अभूत। अभूवं अभूव अभूम। इण गतौ।

इणो गा ॥ २३२ ॥ इणो गा भवत्यद्यतन्यां परतः।

अनिटस्वरान्तात ॥ ३३॥ अनिटस्वरान्तात्परसमानार्थधा
तुरनिट् भवति। अगात् अगाताम्।

आतोऽन्त्यादधातुक ॥२३४॥ आकारान्तस्य लोपो भव
त्यसार्वधातुके स्वरादावगुणे परे। अगुः। अगाः अगातं अगात।
अगाम् अगाव अगाम। इङ् स्मरणे।

इङोऽपि ॥२३५॥ इङोऽपि गा भवत्यद्यतन्यां परतः। इति
वाऽभ्युपगमे न व्यभिचारः। अध्यगात् अध्यगाताम् अध्यगुः।
अध्यगाः अध्यगातं अध्यगात। अध्यगाम्। अध्यगाव इत्यादि।

इङ अध्ययने।

अदादीनिर्विधानिसिचोर्वा ॥ २३६ ॥ अद्यतन्यामिणादि
परस्मैपदे परे ईटो वा गी आदेशः इष्यते।

इरसादयिदिर्वरीद्गीत ॥२३७॥ गिर्वरादृदीद्रीन्
द्वैयस्वरादिरज्ञोर्वस्वरोधातुर्भवति वा। आदृगवध्यारा

षिरे । अभ्यगीढ्व अभ्यगीषातां अभ्यगीषत । अभ्यगीषि अभ्यगीषावहि अभ्यगीष्महि ।

सिचो धकारे ॥ २३८ ॥ सिचो लोपो भवति धकारे परे ।

नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढः ॥ २३९ ॥

नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढो भवति । अभ्यगीढ्व । अभ्यगीषि अभ्यगीष्वहि अभ्यगीष्महि । पक्षे स्वरादीना वृद्धिरादेः । अध्यैष्ट अध्यैषातां अध्यैषत । अध्यैष्ठाः अध्यैषाथां अध्यैढ्व । अध्यैषि अध्यैष्वहि अध्यैष्महि । परस्मै इति किम् ?

भूमाप्वो ॥ २४ ॥ भूवात्वे भूममात्मनेपदी भवति । अममिष्ट अममिषातां अममिषत । अममिष्ठाः अममिषाथां अममिढ्व । अममिषि अममिष्वहि अममिष्महि । समप्रभिस्मरेति स्म इत्यादि ।

स्थादोरिरद्यतन्यामात्मने ॥ २४१ ॥ स्थादासंज्ञकयोरन्तस्य इर्भवति अद्यतन्यामात्मनेपदे परे ।

स्थादोश्च ॥ २४२ ॥ स्थादासंज्ञकयोगु णो न भवति अनिटि सिजाशिषोरात्मनेपदे परे ।

ह्रस्वाच्चानिटः ॥२४३॥ ह्रस्वात्परस्य अनिट सिचो लुग्भवति धुटि परे ॥ समस्थित समस्थिषाताम् समस्थिषत । समस्थिथाः समस्थिषाथां समस्थिढ्वं । समस्थिषि समस्थिष्वहि समस्थिष्महि ॥ अदित अदिषातां अदिषत । अदिथाः अदिषाथां अदिढ्वं । अदिषि अदि ष्वहि । अदिष्महि । ऐधिष्ट ऐधिषातां ऐधिषत । ऐधिष्ठाः ऐधिषाथां ऐधिढ्वं । ऐधिषि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि ।

पचिवचिसिचिरुचिमुचेभ्यश्च ॥२४४॥ एभ्यः परस्य पर मसार्वधातुकस्यानिड् भवति।

अस्य च दीर्घः ॥ २४५ ॥ व्यञ्जनान्तानामनिटामुपधाम् तस्यास्य दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे।

सिच ॥२४६॥ सिचः परस्यादिरीडागमो भवति। अपाक्षीत्।

धुट्च धुटि ॥२४७॥ धुटः परस्य सिचो लोपो भवति धुटि परे। अपाक्तां अपाक्षुः। अपाक्षीः अपाक्तं अपाक्त। अपाक्षं अपाक्ष्व अपाक्ष्म। अपक्त अपक्षाताम् अपक्षत। अपक्थाः अपक्षाथाम् अपग्ध्वम्। अपक्षि अपक्ष्वहि अपक्ष्महि। एवं व्यक्तानां चापि।

वदव्रजरलन्तानां च ॥२४८॥ वदव्रजरलन्तानामुपधाया अस्य दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे।

इट ईटि ॥२४९॥ इटः परस्य सिचो लोपो भवति ईटि परे। अवादीत् अवादिष्टां अवादिषुः। व्रज व्रज व्रज व्रज गतौ। अव्रा जीत् अव्राजिष्टां अव्राजिषुः। वर ईप्सायां। अवारीत् अवारिष्टां अवारिषुः। चर गतिभक्षणयोः अचारीत् अचारिष्टां अचारिषुः। फल निष्पत्तौ। अफालीत् अफालिष्टां अफालिषुः। ह्मल ह्वल आशु-गतौ। अह्मालीत्। अह्मालिष्टां अह्मालिषुः। अह्मालीः अह्मालिष्टं अह्मालिष्ट। अह्मालिषं अह्मालिष्व अह्मालिष्म।

व्यञ्जनादीनां समानस्यानुबन्धपञ्चकवर्जितानामस्य वा ॥ २५० ॥ एकानुबन्धपञ्चकवर्जितानां सेटां व्यञ्जनादीनां धातूनां उपधायास्यास्य दीर्घो भवति वा परस्मैपदे सिचि परे। कण निमीलने। अकाणीत् अकाणिष्टां अकाणिषुः। अकणीत् अक

विष्टां भरविषु । गद् व्यक्तायां वाचि । अगादीत् अगादिष्टां अगादिषु । अमवीत् अगदिष्टां अगादिषु । व्यञ्जनान्तानामिति किं ?

मायोगेऽयतनी ॥२५१॥ माशब्दयोगे भत्तोरद्यतनी भवति । भद पद हद क्षिद पद गती । मा भवान्‌नीत मा भवन्तावटिष्टां । मा भवन्तोऽटिषु । मा त्वमटी मा युवामटिष्टं मा यूयमटिष्ट । अहमटिषं मा आवामटिष्व मा वयमटिष्म । सेटामिति किं ? अपाक्षीत् अपाक्तां अपाक्षु । अपाक्षीः अपाक्तं अपाक्त । अपाक्षं अपाक्ष्व अपाक्ष्म । नित्यमुपधाभूतस्यत किं ? क्षर रक्ष पालन । अरक्षीत् अरक्षिष्टां अरक्षिषु । अरक्षीः अरक्षिष्टं अरक्षिष्ट । अरक्षिषं अरक्षिष्व अरक्षिष्म तक्ष त्वक्ष तनूकरणे । अतक्षीत् । अत्वक्षीत् । असेति किं ? मुष स्तेय । अमोषीत् अमोषिष्टां अमोषिषु । मुष निष्कर्षे । अकोषीत् अकोषिष्टां अकोषिषु । अर्जन किं ? रगि शङ्कने । अरगीत् अरगिष्टा अरगिषु । रग शङ्कायां । अरगीत् । कगे सविते । अकगीत् अकगिष्टां अकगिषु । महम् अपमानात ॥ अमहीत् अमहिष्टां अमहिषु । ह्मल दीप्तौ अहरपरोऽकारमिति दीर्घ । ह्वल परिवर्तन । टल त्यागे । अटालीत् अटालिष्टां अटालिषु । दुवमु उद्गिरणे । अवमीत् । क्षमु भयविकोपे । अक्षमीत् अक्षमिष्टां अक्षमिषु । अमु कमु जमु ममु त्रिमु अदने । अचमीत् अचमीत् । अजमीत् । अमीत् । अजिमीत् अजिमिष्टां अजिमिषु । व्यय क्षये । अव्ययीत् अव्ययिष्टां अव्ययिषु । मय षय मय पय नय चय । रय गय गती । अमयीत् । अरयीत् । अमयीत् । अपयीत् । अनयीत् । अचयीत् । अरयीत् । अनयीत् अनयिष्टां अनयिषु । क्षय सिमी-

सन । अकम्पीत् । खप हुण हिंसायां । अखपीत् । श्वस प्राणने । अश्वसीत् अश्वसिष्टां अश्वसिषुः । हसु हिंसागत्योः । अधकम्पां च अधापेरा । अक्षर्षीत् अक्षर्षिष्टां अक्षर्षिषुः । इत्यादि । दुसदि मसृणी । अनस्पीत् अनमिष्टां अनमिषुः । भ सु भ सु अवस्रं सन । ध्वंस गतौ च । अभ सिष्ट अभ सिषातां अभंसिषत । अभ सिष्ठा अभ सियाथां अभ सिध्वं । अभ सिषि अभंसिष्वहि अभंसिष्महि । अभंसिष्ट अभ सिषाता अभंसिषत । अभ्यंसिष्ट । ध्वमु सवरणे ।

मन्त्यपरान्तानामाकारोऽविकरणे । २५२॥ मन्त्यकारान्ताना मागूनां आकारो भवति अविकरणे पर ।

यमिरमिनम्यादन्तानां सिरन्तश्च ॥२५३॥ एषामिडागम मकारपूर्वो भवति परस्मैपदे सिचि पर । यमु उपरमे । अयंसीत् अयंसिष्टां अयंसिषुः । रमु क्रीडायां । अरंसीत् अरंसिष्टां अरंसिषुः ।

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ २५४ ॥ विआङ्परिभ्य परस्य रमु धातोः परं परस्मैपदं भवति ॥ व्यरंसीत् । णमु प्रह्वत्वे शब्दे । अन सीत् । अम्यासीत् अम्यासिष्टां अम्यासिषुः । अम्यास अम्यासाता अम्यासत ।

सप्तनिटः शिडन्तामाम्युपधादवृशः ॥२५५॥ दृशवर्जिताम् नाम्युपधादनिटः शिडन्ताद्धातो सण् भवति अद्यतन्यां परतः सिचोऽपवाद । रिश रुश हिंसायां । क्रुश आह्वान रोदन च । क्लिश विच्छ गतौ । क्रुश स्पर्शनायोः ।

रिशिरुशिकुशिलिशिदिशिविशिमिशिदिशिरशिस्पृशिमृशिदंशेः शाव्

॥ २५६ ॥ एभ्य परमसार्वधातुकमनिड् भवति । अरिवान् अरि-वांसौ अरिवान् । अरिव अरिवांसं अरिवान । अरिवं अरिवान अरिवास । भाकृवान् भाकवांसौ भाकृवान । भाकृव भाकवांसं भाकृवत ।

यो लोपः स्वरे बहुले ॥२५७॥ यकारोऽस्य लोपो भव-त्यबहुले स्वरे परे । भाकृव भाकृवान भाकृवास । पिरा भवरान् । अपिवत् । स्निप दीप्तौ ।

स्निपिपुष्पक्लिशरिशिषिभ्यलिपिपिपिरिशिपिपिषिशिषिपिशुपिशुपेः पात् ॥२५८॥ एभ्य परमसार्वधातुकमनिड् भवति । अस्निपत् अस्निपतां अस्निपन् । क्लम निरसने । अक्लपत् अक्लपतां अक्लपन् । स्निप भाविकरणे । अस्निपत । द्विप अप्रीतौ । अद्विपत् । पिपु संस्पर्शने । अपिपत् । पिपु व्याप्तौ । अपिपत । शीपृ विशूरणे । तुप तुष्टौ । अतुपत् । तुप वैकल्ये । अतुपत अतुपतां अतुपन । तुष प्रपूरणे ।

दरिसिरितुरिमिरिहरिरिविरहिरिविरिहितुरिनारिनारोर्द ॥२५६॥ एभ्य परमसार्वधातुकमनिड् भवति । अतुपत् अतुपतां अतुपन । सिर [illegible] । अपिपत् । अस्निपामिति किं ? क्लम निष्कर्षे । [illegible]-पीत् अपोपिष्टां अपोपिषु । शिष्यपीति किं ? अतुक अतुकतां अतुक । अतुकत् अतुकतां अतुकन् । अतुपि अतुकहि अतु-कमहि । अन्तुपतापीति किं ? पद अस्पीकरणे । अपादीत् । [illegible] [illegible] [illegible] परिराज । [illegible]

पिपिबेऽत्रमाए। इति पत्त चतुर्वर्गे च। अवाप्सी अपाक्षुः।
अपाक्षी अवाप्स अपाप्स। अपाप अपाप्त अपाप्तम। अद्य
इति किं? दरिद्र् प्रेक्षे।

सुविदगोरागमोऽद्यार स्वरास्परो धुटि गुणवृद्धिस्थाने
॥ २६ ॥ सुविदशा स्वरात्परोऽकारागमो भवति गुणवृद्धिस्थाने
धुटि परे। अद्राक्षीत् अद्राष्टां अद्राक्षुः।

सुप्रादीनां पः ॥२६१॥ सुप्रादीनां पो भवति धुट्यसे च।
सप्त विसर्गौ। असाप्सीत् असाप्तां असाप्सुः। इति स्यादि॥

अदेषस्त् सनपतन्यो ॥२६२॥ अदेरेस्तु आदेशो भवति
सनपतन्यः परतः।

पुषादिद्युतादिलृकारानुबन्धार्तिसर्तिशास्तिभ्यश्च परस्मै
॥२६३॥ अभ्योऽण् भवति अद्यतन्यां परस्मैपदे। विभाऽत्वादि।
अघसत् अघसतां अघसन्। पुष पुष्टौ॥ अपुषत् अपुषतां अपुषन्।
शुष शोषणे। अशुषत् अशुषतां अशुषन्। पूत शुभ रुष दीप्तौ।
अपुतत् अपुततां अपुतन्। अशुभत् अशुभतां अशुभन्। अपूर्व
अपुतत् अपुतम। अशुभत। अरुषत। क्लिश्यानन्दौ। अक्लिशत्।
पु, श्र, स्र, ह्र, शास, गम्लृ, घस्लृ गतौ।

अर्तिसर्त्योर्गिरि ॥ २६४ ॥ अर्तिसर्त्योर्गुणो भवति अणि
परे। आरत् असरत्। शासु अनुशिष्टौ।

शासेरिदुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥२६५॥ शासेरुपधाया
भवति अण्व्यञ्जनयोः परतः।

शासिवसिघसीनां च ॥२६६॥ निमित्तात् परः शासिवसिघसीनां सकारः षत्वमापद्यते । अशिषत् । परस्मा इति किं ? अशा- सिष्ट अशोनिषातौ आपातिषत । शीङ् स्वप्ने । अशयिष्ट । शुचो वचिरिति वचिरेव ।

घसऽसुपविक्याशिमिपिशिर्षिषु ॥ २६७ ॥ घस्योऽद् भवति अघतन्यां परत । अघु वेपथे ।

अस्यतेस्थोन्तः ॥२६८॥ अस्यतेरन्ते थकारागमो भवत्यणि परे । आस्थत् आस्थताम् आस्थन् ।

अणि वचेरोदुपधायाः ॥ २६९ ॥ वचेरुपधाया ओद्भवति कर्त्तरि विहितअणप्रत्ययेऽणि परे अवोचत् । अवोचन् । एवम् अवचभाषे ।

अस्तेर्लोपोऽसार्वधातुके ॥२७० ॥ अस्यतेरसार्वधातुके भवति स्वरादावगुणेऽसार्वधातुके परे । आसन् आसम्बं असभत् । विप् क्षेपे । अक्षिपत् । अघातिक्लिष्टाविशाधिक्रियाणामात्मनेपदे वा अप्प पच सिच । अविचन् अविचत । पुरुषः पुष्टि सिचा धार । अक्षिपत् अक्षिप्सतां अक्षिपन्त अक्षिप्सत । अक्षिपथा अक्षिप्सा । अक्षिपथां अक्षिप्साथां अक्षिपध्वं अक्षिप्सथ्वं । अक्षिपे अक्षिप्सि अक्षिपावहि अक्षिप्स्वहि अक्षिपामहि अक्षिप्स्महि । पिचिर् पाचने । अपिचत् । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । आह्वत् आह्वतां आह्वन् । आह्वत आह्वेतां आह्वन्त । एट् इत्यादयः ।

अयतन्यां च ॥२७१॥ इणोऽधिपूर्वस्य गादेशो भवति अद्यतन्यां परत । अगवीत् अगाधिष्ठां अगाधिषु । 'आत्मनेपदे वा' इत्येके-

परेशो वा भवति भाते भमद्मी स्वात्मकर्मकी चेतात्मनेपदं भवति ।

हन ॥२७२॥ हन्तेरस्तस्य लोपो भवत्यपरस्मै सिच्यात्मने पदे सम्भोः परतः । भाहत भाहसातां भाहसत । भवधिष्ट भवधि- षातां भवधिषत॥ इत्यादि ॥ इ गामनमनया ।

सिचि परस्मै स्वरान्तानाम् ॥२७३॥ स्वरान्तानां वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सिचि परे नामिन एव ।

उर्णोतेरुर्णुन्तुर्णुर्वः ॥२७४॥ उर्णोतेरुर्णुर्वभिधारेऽस्वरा द्युन्तास्परमसार्वधातुकमनिड् भवति । भमौर्णीत् भमौर्णुवी भमौर्णु । भापाल् भापाता भपु । स्थागोरिरयतन्याभात्मन । इति इस्वरान्तेरा ।

स्याद्योष ॥ २७५ ॥ स्वरादिशिरमयोशु णो न भवति भमिति सिचाशिषोश्चा मभेपदे परे । इति गुणनिषेध । हस्वाद्यानिट इति सिचो लोप । भधित भभिपातां भधिषत । भधिथा भधिपाथो भधिढ्वं । भधिषि भभिष्वहि भधिष्महि । समस्थित समस्थिषातां समस्थिषत । इति कुटादयः ॥ तिनु क्षेत्रादिविजिगीषादीति । भजे पीत भजेष्टा भजेषु ।

स्वरादिपद्धितिपस्पृशनुपन्थाप ॥२७६॥ एभ्यः परमसार्वधा- तुकमनिड् भवति वा । पूज मार्थितमस्य । भमोप्प भसोपाता भमो पव । भसाप्प भसापाताम् ।

* नाम्यन्ताद्दावोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढ ॥२१६॥ नाम्यन्तास्वाधोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढा भवति भसोढ्वम् । भचोपि भसाप्पाहि भसाप्पहि । भसविष्ट भसविषाताम । भसवि पव । इति सिद्दि दुहि इत्यादिनानिट् ।

सेट्सु वा ॥२७७॥ सामान्यधातोः परस्य सेटामाशीरपतनी परोक्षायां परस्य वा भवति वा । अमर्दिवान् अमर्दिवान् ।

मोहः ॥२७८॥ मदर्द्यमरस्य वो भवति पुरुषमत च अना- स्तेन अमस्त अमस्तु । अमास्मि अमास्व अमास्म । अमस्थ अमास्त अमास्व । अमत अमस्मातां अमस्त । अमस्थाः अम- स्माथां अमस्थं । अमस्मि अमस्वहि अमस्महि । इति दिवादि ।

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मै ॥२७९॥ स्तुसुधूञ्भ्य इडागमो भवति परस्मैपदे सिचि परे । अस्तावीत् अस्ताविष्टां अस्ताविषुः । धूञ् कम्पने । अधावीत् । अनुबन्धस्याविकरणत्वात् । आशिष आशि- षातां आशिषत । आष आषाता आषत । अचैषीत् अचैष्टां अचैषुः । अचेष्ट अचेषातां अचेषत । इति स्वादि ।

अदितुदिशुदिछिदिभिदिपतिपिषतिविन्दतिविनतितिर्दिदमि दिहदिशदिमदिपदिस्कन्दिखिदेदात् ॥२८०॥ एभ्यः परस्मात् परमसार्वधातुकमनिट् भवति ।

व्यञ्जनान्तानामनिटाम् ॥२८१॥ व्यञ्जनान्तानामनिटां धा- तूनां वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सिचि परे । तुद व्यथने । अतौत्सीत् अतौत्तां अतौत्सुः । अतुत्त अतुत्सातां अतुत्सत । मृश आमर्शने ।

धातोऽस्तृजृपः ॥२८२॥ ऋदन्तधातोरेकस्वरात् परम सार्वधातुकमनिट् भवति ।

अस्तालो च ॥ २८३ ॥ अस्तालो च गुणो न भवति अनिटि सिजाशिषोरात्मनेपदे परे । अमृत अमृषातां अमृषत । अमृषात् अमृषवी अमृषत ।

सिग्राशिपोमात्मने ॥२८४॥ नामिन उपधाया सिच्यात्मा
त्मने परे परे चाशिषि चानिटि गुणो न भवति कर्तरि विहितायाम
मद्यतन्यां परस्मैपदे । अमुक्त अमुक्षातां अमुक्षत ।

स्पृशमृशकृषतृपदृप्सिसृपिस्भ्यो वा ॥२८५॥ एभ्य सिज्वा
भवति अद्यतन्यां ।

स्पृशादीनां वा ॥२८६॥ स्पृशादीनां स्वरात्पर अकारागमो
भवति वा गुणवृद्धिस्थाने धुटि परे ॥ स्पृश संस्पर्शने ॥ अस्प्राक्षीत्
अस्प्राष्टां अस्प्राक्षुः । अस्पार्क्षीत् अस्पार्ष्टां अस्पार्क्षुः । सिच्प इति
सप् । अस्पृक्षत् । मृश आमर्शने ॥ अम्राक्षीत् अम्राष्टां अम्राक्षुः ।
अमार्क्षीत् अमार्ष्टां अमार्क्षुः । अमृक्षत् । कृष विलेखने । अक्राक्षीत्
अक्राष्टां अक्राक्षुः । अकार्क्षीत् अकार्ष्टां अकार्क्षुः । अकृक्षत् ॥ तृपि
दृपोर्वा ॥ तृप प्रीणने ॥ अत्राप्सीत् अत्राप्तां अत्राप्सुः । अतार्प्सीत् ।
पुषादित्वादङ् भवति । अतृपत् । दृप हर्षमोहनयोः । अद्राप्सीत्
अद्राप्ताम् अद्राप्सुः अदार्प्सीत् । अदृपत् ष्टौ पुषादौ । सृप्लृ वि
गतौ । असाप्सीत् । असार्प्सीत् । असृपत् । इति तुदादि ।

ह्म्युक्षाद्या ॥ २८७ ॥ हन्तेरन्यादादीनां अप् भवति ।
कर्तर्यद्यतन्यां परस्मैपदे परे । अरुधत् अरुधतां अरुधन् । अरौत्सीत्
अरौद्धां अरौत्सुः । अरौत्सीः अरौद्धं अरौद्ध । अरौत्सं अरौत्स्व
अरौत्स्म । अस्ममात्मनेपदे सिच् ।

शासिवचिपिषुषिवर्णिभर्जिषिसिच्यतिसुप्यतिपुषिच्यधि
साचेर्वाट् ॥२८८॥ एभ्यः परस्मात्मनेपदामनिट् भवति । इत्य-
नेन पूर्वोत्तरयोस्तु नद ।

पुम्भिरिभिरञिमुम्निमभ्निमञ्जिमञ्जिम्यभिम्भिरिम्यभिर्भिप्रिम्भि सुम्भिर्निर्भिर्बिभिर्बिम्यभ्येभ्योऽर्थात् ॥ २८६ ॥ एभ्यः परस्मर्चताद्युप्- मनिट् भवति। अमुक अमुकानां अमुकत। इत्युत्वम्याद्देशस्। अमुकन् अमुकानां अमुकन। अप्युमान। अमीभिस् अमीनां अमीभ। अमुक अमुकार्थ अमुकान इति स्यादि। ननु विसर्गे। अवमीन् अतमिभ्यो अतमिषु। अतमिष्ट अतमिनाम् अतमिनव। अममिष्ट अममिषस्तो अममिसन। अम्यर्णिन् अगत्स्य अगाप्तु। अहन अहनाता अहनन इत्यादि। इति तन्यादि। आर्कर्पीन् आर्कष्टो आर्कषु। आर्कष्ट आर्कषाता आर्कषन। नमा निर्दिष्टमनित्यत्वात्।

श्लोकः।

अन्वादेशे ननोष्ट वा स्याद्धास्मन च मिश्राधिशा।
संयोगादर्धे हा वाच्य सुरमिहा वर्हिमन ॥ १ ॥

संयोगादेः अन—ह आत्मान इत्यस्य कथा। तर्हि 'शुद मूर्खा संग्रहुपा' इत्यनन इको यत्रो द्वयि मन्यमे समागते मनि समहः इत्यत्र संयोगे वर्तते, तथापि। द् मत्यया मविष्यति विकल्पन, मिष मक कारयास सुर्मिहो वर्हिमन। सुर् मत्यत आगमेऽपि अनागत इव भवत। कस्मात्पूर्वमिव विशाकारसमाद—कर्मभूतः सुर्? वर्हिसेत्रो महिरक्। अस्मिन् वर्हिरक्ष्यमनन्तरे निर्ति स्यात्म- विसर्गः।

इति इड्विकल्पत। पुनरपि

अस्यादेशापि वा दीर्घो न परोपाधियोरिट ॥
न परस्मै सिचि प्राह इति योमविमशनात् ॥ २ ॥

इति इटो दीर्घो विकल्पेन । वृङ् संभक्तौ । अवृत अवृषातां अवृषत । अवरिष्ट अवरिषातां अवरिषत । अवरीष्ट-अवरीषातां अवरीषत । ग्रहीङ् उपादाने ।

इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ २९० ॥ ग्रहेः परस्य इटो दीर्घो भवति अपरोक्षायां । अग्रहीत्-अग्रहीष्टां-अग्रहीषुः-अग्रहीष्ट अग्रहीषातां अग्रहीषत । इति क्र्यादि ।

श्रिद्रुस्रुकमिकारितान्तेभ्यश्चण् कर्त्तरि ॥२९१॥ एभ्यश्चण् भवति कर्त्तर्यद्यतन्यां परतः ।

चण्परोक्षाचेक्रीयितसनन्तेषु ॥ २९२ ॥ चणादिषु धातो र्द्विर्वचनं भवति । अभ्यासस्यादिर्व्यञ्जनमवशेष्यमिति अनादेर्लोपः । तत्र श्रिञ् सेवायां । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् अदुद्रुवतां । असु-स्रुवत् । कमु कान्तौ ।

कवर्गस्य चवर्गः ॥२९३॥ अभ्यासकवर्गस्य चवर्गो भवति आन्तरतम्यात् । अचकमत् । इति अभ्यासो धातुवत् । पक्षे अचीकमत् ।

इन्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चणि ॥ २९४ ॥ समानलोप-वर्जितस्य इन्यन्तस्योपधाया ह्रस्वो भवति चणि कारिते इति चण्परे ।

दीर्घो लघोरस्वरादीनाम् ॥ २९५ ॥ समानलोपवर्जितस्य अभ्यासस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे इति चण्परे । कारितस्य लोपः । अचूचुरत् अचूचुरतां अचूचुरन् । असमानलोपोपधाया इति किम् ? दिप कान्तौ । अदिदिपत् । वास शौचे । अविवसत् ।

अलोपे समानस्य सन्वल्लघुनीनि चङ्परे ॥२६६॥ समानलोपे सति लघुनि धात्वक्षरे अभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवति इनि चङ्परे । किं सन्वत्कार्यं ?

सन्यवर्णस्य ॥२६७॥ अभ्यासावर्णस्य इत्वं भवति सनि परे । अपीपचत् अपीपचतां अपीपचन् । अलोपे समानस्येति किं ? अचकथत् अत्र धात्वन्तरस्ये इत्यादयः ।

मानोम ॥२६८॥ अनेकाक्षरस्य धात्वोरन्ते स्वरादेर्लोपो भवति इनि परे । अचकमत् अचकमतां अचकमन् । एवं रम स्मरणे । अररमत् अररमतां अररमन् । इत्यादि । समानस्येति किम् ? पटुमाचष्टे पटु करोति पटयति तमाचष्टे इति इन् । अपीपटत् । वृद्धौ सन्वद्भावाभाव । कम इच्छायाम् । अचकमत् अचकमतां अचकमन् । लघुनि धात्वक्षरे इति किं ? तत्र अस्मै सम्मर्दने । अततक्षत् अततक्षतां अततक्षन् । संयोगविसर्गानुस्वारपरोऽपि गुरुः स्यात् तत्र । अववर्णत् अववर्णतां अववर्णन् । वृङ् वरणे । अवीवरत् अवीवरतां अवीवरन् । अततम्भत् ।

स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥२६९॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य द्विर्वचनं भवति । तत्र च ।

न नवद्राः संयोगादयोऽपि ॥२ ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य संयोगस्य नवदरा न द्विरुच्यन्ते यणु च परे । अर्च पूजायां । आर्चिचत् आर्चिचतां आर्चिचन् । एवं अर्ह पूजायां । आर्जिहत् ।

न शास्वनुबन्धानाम् ॥२ १॥ शास ऋदनुबन्धानां धातवाना

। भवति इति चङ्परे । अररासत अरारासत्, अररास-
दीकृ दीकृ गतौ । अडुढौकत अडुढौकत् अडुढौकत ।
चञ्च । शासेरिति किं ? शासु शासु इच्छायां । अशीशसत ।
आप् प्राप्तौ ।

दीपजीवमीलपीडकणवणभणभणहेठलुपां वा ॥२०२॥
एषामुपधाया ह्रस्वो भवति वा इति चङ्परे । आप् व्याप्तौ वाप्ति ।
दीप्तौ । जीव प्राणधारणे । मील निमेषणे । पीड गहने । कण
। भण भण भण शब्दे । हेठ गतौ । लुप् छेदने । अविभणत्
विभणत् अविभणत् । अविभणत । अवभाणत् अपभाणत ।
विभणत् । अविभणत । अबभाणत । अबभ्रणत । अपिमाणत ।
भाणत । अदीदिपत् । अदिदीपत् । अजीजिवत् अजिजीवत् ।
मीमिलत् । अमिमीलत् । अपिपीडत् । अपीपिडत् । अचीक-
णत् । अचकाणत् । अवीवणत् । अववाणत् । अबीभणत् । अब
भाणत् । अभीभणत् । अबभाणत । अजिहेठत् । अजाहेठत् ।
जीहेठत् । अजिहेठत । अलुलुपत । अलूलुपत् । चिति स्मृत्यां ।
अचिचिन्तत् । लुट परिहासे ।

शिट्परो घोषः ॥२०३॥ शिट् परो घोषोऽक्षरान्न भवति ।
ष्टो लोप इत्यर्थः । अपुस्फुटत् । अस पर्यायादन्नयोः । अससस-
त् । भज भजने । अबभजत् । ऊठ अनुपमायणे । अपुस्फुटत ।
ष्ठ उपसेवायां । अतिष्ठिवत् । मिदि स्निग्धे स्नेहने । अमिमिन्दत् ।
अविविदत् । ओखादि अन्यच । अससवरत् । पीड अवगाहने ।
अपीपिडत् । ष्ट अपस्यन्दने । अषीष्टत् । यम संयमने । अयीय
मत् । चुट छुट छुट छेदने । अचुचुटत् । अचुच्छुटत् । अचुच्छुटत ।

पुठ मुठ मर्दीभावे । अपुपुठत् । अमुमुठत् । छुड घूर्णने ॥ अचु-
छुडत् । चट भक्षणे । अचीचटत् । चर चल संचलने । अचीचलत् ।
अचीचरत् । क्षिप क्षान्तौ । अचिक्षिपत् । लक्ष मक्ष पिसि लालने ।
अललक्षत् । अममक्षत् । अपिपिसत् । चक्क । बुक्क । व्यथने ।
अचचक्कत् अबुबुक्कत् । क्षल शौचे । अचिक्षलत् । पुट संचूर्णने ।
अपूपुटत् । पुथि लुथि कसि पथ गतौ । अपुपुन्थत् । अलुलुन्थत् ।
अचकंसत् अचकसत् अचीकसत् । अपीपथत् । सिक्ष मर्षणार्थः ॥
असिसिक्षत् । तुज बन्धने । अतूतुजत् । मूल रोहणे । अमूमुलत् ।
मान पूजायाम् । अमीमनत् । लिप स्तेपने । अलिलिपत् । यप
मानने । अयीयपत् । कुप भाषा वर्णे । अचिकुपत् । स्तम्भ प्रमे ।
अतिस्तम्भत् । चूर्ण संकोचने । अचुचूर्णत् । पूज पूजायाम् । अपुपूजत् ।
वर्ण इह स्तवने । अववर्णत् । पेपिषत् । शठ श्लाघने । अश-
शठत् । शठि श्लाघने । अशशण्ठत् । पथि विस्तारवचने । अप-
पन्थत् । सिव निरसने । असीषिवत् । वर्ध छेदनपूरणयोः । अव-
वर्धत् । कुषि भाषाच्छादने । अचुकुषत् । कुषि तुषि वर्धने । अतु-
तुषत् । अतुतुम्भत् । मक्ष म्लक्ष ऋक्षे । अममक्षत् अमम्लक्षत् ।
लक्ष प्रेरणे । पेपिषत् । तुम्प लोपे । अतुतुम्पत् । वर्ह घमने ।
अववर्हत् । गुपि वेष्टने । अजुगुम्पत् । गर्ह अभिगम्यवाचे ।
अजगर्हत् । लम्ब पेलने । अललम्बत् । मदि मूलार्थे हर्षे च । अम-
मन्दत् । मस्त दाने । अमिमस्तत् । भडि कल्याणे । अबभण्डत् ।
दवि कुडुम्बधारणे । अदवर्बत् । मदि गुप्तभाषणे । अममन्दत् ।
लिङ संवेदने । अलीलिङत् । रंगा स्थाने । अररंगत् । तन्त्र धारणे ।
अततन्त्रत् । भ्र वा भावार्थे । अबुभ्रूषत् । शठ श्लाघायां । अशी-

राठत्। स्मम वितर्के। असिस्मभत्। पूरी वयमे। अपूपुरत्। गुरुद उद्यमे। अजुगुरत्। कुट्ट प्रमादे। अचुकुट्टत्। मक्ष म्रक्षणे। अमम्रक्षत्। भद तृप्तियोगे। अमीमिदत्। दिव परिकूजने। अदीदिवत्। कुसम कुसमयने। अचुकुसमत्। पर्ष अध्ययने। अपपर्षत्। कण निमीलने। अचीकणत्। जसु ताडने। अजीजसत्। पय पयने। अपीपयत्। भाम रोषे। अबिभमत्। चट स्फुट भेदने। अचीचटत् अपुस्फुटत्। घुषिर शब्दे। अजू घुषत्। लस शिल्पयोगे। अलीलसत्। भूष अलङ्कारे। अबूभुषत्। रक लक भास्वादने। अरीरकत्। अलीलकत्। खिदि खिन्दिरीकरणे। अचिखिन्दत्। मुद संसर्गे। अमूमुदत्। मुष प्रमाथने। अमूमुषत्। मस कक्ष म्रक्षणे। अमिमसत्। पूरी आप्यायने। अपूपुरत्।

इव परस्मैपदिनः कथ्यन्ते। कथ वाक्यप्रबन्धने। अचकथत्। गणा सङ्ख्याने। अजगणत्। पट वट ग्रन्थे। अपपटत्। अववटत्। रह त्यागे। अररहत्। पद गतौ। अपपदत्। कल गतौ सङ्ख्याने च। अचकलत्। मह पूजायां। अममहत्। स्पृह ईप्सायां। अपस्पृहत्। सूच पैशुन्ये। असुसूचत्। कुमार क्रीडायां। अचुकुमारत्। गोम उपलेपे। अजुगोमत्। गवेष मार्गणे। अजगवेषत्। स्नाव पृथक् कर्मणि। अचस्नावत्। स्तेन चौर्ये। अतिस्तेनत्। परस्मैभाषा॥ आगर्वादात्मनेपदी। पद गतौ। अपपदत अपपदेताम् अपपदन्त। अपपदथा अपपदेथाम् अपपदध्वम्। अपपदे अपपदावहि अपपदामहि। मृग अन्वेषणे। अममृगत। कुह विस्मापने। अचुकुहत। शूर वीर विक्रान्तौ। अशूशुरत। अविवीरत। स्थूल परिबृंहणे। अतुस्थूलत। अर्थ उपयाच्ञायां। आर्तथत। संग्राम संयुद्धे। अससंग्रामत। गर्व

माने । अजगर्वत । आत्मनेभाषा ॥ मूत्र प्रस्रवणे । अमुमूत्रत । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अपपारत् । अतितीरत् । चित्र चित्रीकरणे । अचिचित्रत । छिद्र कर्णभेदे । अचिच्छिद्रत । अन्ध दृष्ट्युपसंहारे । आन्दधत् । दण्ड दण्डनिपातने । अददण्डत् । सुख दुःख तत्क्रियायो । असुसुखत् । अदुदुःखत् । रस आस्वादनस्नेहनयो । अररसत् । व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचने । अववर्णत् । पर्ण हरितभावे । अपपर्णत् । श्राम पामन्त्रणे । आशिश्रमत । इति चुरादयः ।

मासम भूत । मासमैधिष्ट । मासम पाक्षीत् मासम पाक्षी मासम पाक्षु । मासम पाक्षी मासम पाक्तं मासम पाक्त । मासम पाक्षं मासम पाक्ष्व मासम पाक्ष्म । मासम पक्त मासम पक्षातां मासम पक्षत । मासम पक्थाः मासम पक्षाथां मासम पग्ध्वं । मासम पक्षि मासम पक्ष्वहि मासम पक्ष्महि । मा भूत् । मभिष्ट । मा पाक्षीत् । मा पक्त । इति अद्यतनी समाप्ता ।

परोक्षा ॥ ३ ४ ॥ चिरातीते काले परोक्षा विभक्तिर्भवति । अक्ष्णां परं परोक्षं । सम्प्रति इन्द्रियाणामविषय इत्यर्थः । चण् परोक्षाचेक्रीयितसनन्तेषु द्विर्वचनं भवति ।

भवतेर ॥३ ४॥ भवतेरभ्यासस्य अकारो भवति परोक्षायां । आगमप्रत्ययोरगमो विधिर्बलवान् । इति शुद्धो व भवति । बभूव बभूवतुः बभूवुः । इडागमो सार्वधातुकस्यादिव्यञ्जनादेरिति व्यञ्जनादावियागमः । बभूविथ बभूवथुः बभूव । बभूव बभूविव बभूविम ।

नाम्यादेर्गुरुमतोऽनृच्छः ॥३०६॥ आम् इति वर्णिताः

प्यादशु रूमतो धानारेऽस्यरादाम भवति पराप्तायाँ ।

आम कृजनुप्रयुज्यते ॥२०७॥ आमन्तस्य कृभ्रमुमयुज्यते पराप्तौ । द्विर्वचन ।

न्युयसस्याकार ॥२०८॥ अभ्यास यपसस्याकारो भवति ।

सर्वत्रात्मन ॥२०९॥ सर्वेषां धातूनां गुणो न भवति परा वायामनपद सवत्र प्याप्रके प्याप्रमात प्याप्रकिरे ।

कृञो मुग ॥२१०॥ असुग् कृञ पराप्तायां धति धानिट् भवति । प्याप्रकृष प्याप्रमाथ प्याप्रकृव । प्याप्रके प्याप्रकृ-षद प्याप्रकृमहे ।

अमु सुवो च परस्मै ॥२११॥ आमन्तस्यमु भुवाद्यमुप्र-युज्यत परस्मपद पर परस्मपद धानिडिवत । प्यामास प्यामासतु प्यामासु । प्यामासिथ प्यामासथु प्यामास । प्यामास प्यामासिव प्यामासिम । प्याबभूव प्याबभूवतु प्याबभूवु । अभ्या पयाप्तामित्यादिना दीर्घ । पराप ।

पराप्तायां च ॥२१२॥ सर्वो धातूनां गुणो न भवति परा प्तायां परस्मपदे द्विस्वरस्यापि पत्र ।

अस्यैकव्यञ्जनमध्यगतादेः ... ॥२१३॥ अना देरादयोऽसावव्यञ्जनमध्यगतस्याकार स्त्र भवत्यभ्यासश्चास्य परा-प्तायामगुणे । पपतु पेतु

निष्पाप्तशो स्वराप्तशनो मुनिप्तोप वेद् दति ।
मापि निष्पानिर् स्पृशपद् इन्यत्रौ निग्पमिद् यति ॥

इत्येषामिट् वा भवति थलि परे ।

थलि च सेटि ॥ २१४ ॥ अनादेशादेरस्यैकव्यञ्जनमध्यगतस्य अस्य एत्वं भवत्यभ्यासलोपश्च सेटि थलि परे । पेचिथ पपक्थ पेचथुः पेच ।

अदुपुत्तमे वा ॥ २१५ ॥ अस्योपधाया दीर्घो भवति अन्त्यानां नामिनां च वृद्धिर्भवति वा परोक्षायामुत्तमपुरुषेऽटि परे । पपाच पपच ।

सृकृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुव एव परोक्षायाम् ॥ २१६ ॥ एभ्य एव न इट् भवति परोक्षायामन्येषां भवत्येव । इति सामान्यनियमादिट् । पेचिव । पेचिम । पच पचतुः पचिरे । पचिषे पचाथे पेचिध्वे । पच पचिवहे पेचिमहे । अस्यैकव्यञ्जनमध्यगस्येत्युपलक्षणम् । उपलक्षणं किं ? स्वस्य सकारस्य च मध्यगमुपलक्षणम् । इत्याकारस्यानेकव्यञ्जनस्यापि वर्जितम् । राध् साध् संसिद्धौ ।

राधो हिंसायाम् ॥ २१७ ॥ हिंसार्थस्य राध एत्वं भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे । अपरेध अपरेधतुः अपरेधुः । इत्यादि । हिंसायामिति किं ? आरराध आरराधतुः । इत्यादि ॥

राजिभ्राजिभ्रासिभ्लासीनां वा ॥ २१८ ॥ एषां वा एत्वं भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे । राजृ दीप्तौ । रराज रेजतुः रराजतुः रेजुः रराजुः । रेजिथ रराजिथ । थलि च सेटि वा एत्वमभ्यासलोपश्च । रेजथुः रराजथुः रेज रराज । रराज रेजिव रराजिव रेजिम रराजिम । रेजे रराजे रेजाते रराजाते रेजिरे रराजिरे । रेजिषे रराजिषे रेजाथे रराजाथे रेजिध्वे रराजिध्वे । रेजे रराजे रेजिवहे

रराजिषहे । रेजिमहे रराजिमहे । भ्रासृ भ्राशृ भ्लासृ दीप्तौ । भ्रेजे बभ्राजे । भ्रेसे बभ्रासे । भ्लेसे बभ्लासे । त्रस माष दीप्तौ । बभ्रसे बभ्रासाते बभ्रसिरे । बभ्रसिय बभ्रासाथ बभ्रसिध्वे । बभ्रासे बभ्रसिवहे । बभ्रसिमहे । स्यम वमासे वमासाते वमासिरे । एकस्यमकुन्तनम्यगतस्येति किं ? ननम्य ननम्यतु ननम्यु ननम्यिथ ननम्यथु: ननम ननम्र ननम्यिव ननम्यिम ।

परोक्षायामिन्धिश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनामगुणे ॥३१६॥ इन्धिश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनामनुपङ्गलोपो भवति परोक्षायामगुणे । इत्यनेनानुषङ्गलोप । त्रिइन्धि दीप्तौ । समीधे समीधाते समीधिरे ।

तृ फलभजत्रपश्रन्थिदम्भीनां च ॥३२०॥ ण्पाद्युपधाया अस्य एत्वं भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे सति थलि च । तृ प्लवनतरणयो: । ततार ।

ऋदन्तानां च ॥३२१॥ ऋदन्तानां गुणो भवति परोक्षायामगुणे । तेरतु तेरु तेरिथ तेरथु तेर । ततार ततर तेरिव तेरिम । फल निष्पत्तौ । पफाल फेलतु फेलु । भज सेवायां । बभाज भेजतु भेजु । त्रपूष् लज्जायां । त्रप त्रेपाते त्रेपिरे । श्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे । शश्रन्थ श्रेथतु श्रेथु । निरनुषङ्गे गुणवृत्तिनि सानुषङ्गर्वाद् व्यामग्रहणत् प्रभारस्य एत्वं च न स्यात् । शश्रन्थिथ । जग्रन्थ । ग्रेथतु ग्रेथु । जग्रन्थिथ । दम्भु दम्भे । ददम्भ देभतु देभु । ददम्भिथ । अन्यत्र मनुषङ्गस्य इति किं ? ननम्य ननम्यतु ननम्यु । ननम्यिथ । सस्र म । बभ्र म । इत्यादिम ।

परोक्षायामभ्यासस्यैकस्याम् ॥३२२॥ उभयवर्णं प्रकृतिस्व

ज्यादीनामभ्यासस्यान्तस्थायाः सम्प्रसारणं भवति परोक्षायां । गुरुपू-र्वोऽयं योगः । ग्रह उपादाने । जग्राह । ग्रहिज्यावयीत्यादिना सम्प्र-सारणं । जगृहतुः जगृहुः ।

आकारान्ताद् औ ॥२२३॥ आकारान्तात् अट और्भवति ।

अन्त्यस्वरे च ॥२२४॥ धातोराकारस्य लोपो भवति स्व-रे च परे । ध्यै चिन्तायां । दध्यौ ॥

य इवर्णस्य ॥ २२५ ॥ असंयोगात्पूर्वस्यानेकाक्षरस्य इवर्णस्य यो भवति । इति इवर्णस्य यकारः । दिध्यतुः दिध्युः ।

इटि च ॥ २२६ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति इटि परे । दिध्यिथ दिध्यथुः दिध्य । दिध्यौ दिध्यिव दिध्यिम । वेञ् तन्तु-सन्ताने ।

वेञश्च वयिः ॥२२७॥ वेञो वा वयिर्भवति परोक्षायाम् । तत्र च संप्रसारणं भवति । उवाय ऊयतुः ऊयुः । उवयिथ ऊयथुः ऊय । उवाय उवय ऊयिव ऊयिम । पक्षे सन्ध्यक्षरान्तानामाकारो विकरणे इत्याकारादेशः ।

न वश्व्योरगुणे च ॥२२८॥ वश्व्योरगुणे च गुणिनि सम्प्र-सारणं न भवति परोक्षायां । ववौ ववतुः ववुः । वविथ ववाथ ववथुः वव । ववौ वविव वविम । व्यध ताडने । विव्याध विविधतुः विविधुः । विव्यधिथ विव्यद्ध । वश कान्तौ । उवाश ऊशतुः ऊशुः । उवशिथ उवष्ठ । व्यच व्याजीकरणे । विव्याच विविचतुः विविचुः । विव्यचिथ । प्रच्छ ज्ञीप्सायां ।

प्रच्छादीनां परोक्षायाम् ॥२२९॥ प्रच्छादीनां संप्रसारणं न

भवति परोक्षायाम्। पप्रच्छ पप्रच्छतुः पप्रच्छुः। पप्रच्छिथ पप्रष्ठ। ओव्रश्चू छेदने। वव्रश्च वव्रश्चतुः वव्रश्च वव्रश्चिथ। इत्यत्रानर्गलसा दृश्या इति न्यायात् सकारस्य शकारः। भ्रस्ज पाके। बभ्रज्ज बभ्रज्जतुः बभ्रज्जुः। बभ्रज्जिथ। स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इति सकारलोपः। भृज्जादीनां च इति षत्वं। बभ्रष्ठ। स्वपि वचि यजादीनां यणः परोक्षायामपि इति सम्प्रसारणं भवति। ञिष्वप् शये। सुष्वाप सुषुपतुः सुषुपुः। सुष्वपिथ सुष्वप्थ सुषुपथुः सुषुप। सुष्वाप सुष्वप सुषुपिव सुषुपिम। वच परिभाषणे। उवाच ऊचतुः ऊचुः। उवच।

यजो वपो वहश्चैव वेञ्व्येञौ ह्वयतिस्तथा।
वदसौ वपतिश्चैव स्मृता नव यजादयः ॥ १ ॥

यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु। इयाज ईजतुः ईजुः। इयजिथ। भ्रस्जादीनां च इति षत्वं। इयष्ठ ईजथुः ईज। इयाज इयज ईजिव ईजिम। ईजे ईजाते ईजिरे। ईजिषे ईजाथे ईजिध्वे। ईजे ईजिवहे ईजिमहे। टुवप् बीजसन्ताने। उवाप ऊपतुः ऊपुः। उवपिथ उवप्थ ऊपथुः ऊप। ऊपे ऊपाते ऊपिरे। वहि प्रापणे। उवाह ऊहतुः ऊहुः। उवहिथ। सहिवहोरोदवर्णस्येति ओत्वं। उवोढ। ऊहे ऊहाते ऊहिरे।

न व्यथते परोक्षायाम् ॥११०॥ व्यथतेर्यकारः न भवति परोक्षायां गुणिनि। विव्याध विव्यधतुः विव्यधुः। विव्यधिथ विव्यथ विव्यधथुः विव्यध। विव्याथ विव्यथ विव्यधिव विव्यधिम। विव्यधे विव्यधाते विव्यधिरे। व्येञ्—संवरणे पाचि।

अभ्यस्तस्य च ॥१११॥ ह्वयतेरभ्यस्तमात्रस्य च सम्प्रसारणं

भवति । सुहान सुहवतु सुहु । सुहविम सुहाम । सुहवे सुहुवाते सुहुविरे । वद व्यक्तायां वाचि । वदाप वदतु वदु । वदविम । वदे वदाते वदिरे । वस निवासे । वदास वसतु उषु । वसिम वसम । वप वपात वपिरे । दुआश्वि गतिवृद्धयोः ।

श्वयतेर्वा ॥२१२॥ श्वयतेर्वा संप्रसारणं भवति परोक्षायां परोक्षायां च । शशाय शशयतु शशुवु । शशायिव शशोय शशयतु शशय । शशान शशाय शशुविव शशुविम । शशवे शशुवाते शशुविरे । शिश्वाय शिश्वियतु शिश्वियुः । शिश्वयिथ शिश्वय शिश्वियतु शिश्विय । शिश्वाय शिश्वय । शिश्वियम शिश्वियाते शिश्वियिरे । इति श्वादि ॥

वा परोक्षायाम् ॥२२३॥ अदर्थस्य आदेशो भवति वा परोक्षायां । जघास । गम्हनेत्यादिना उपधालोपे घस्लृसुत्ते । जक्षतु जक्षुः । जघसिथ जघस्थ जक्षतु जक्ष । जघास जघस जक्षिव जक्षिम । जक्षमाण ।

अस्यादेः सर्वत्र ॥२२४॥ अभ्यासस्यादेरस्य दीर्घो भवति परोक्षायां सर्वत्र । आस आसतु आसुः । आसिथ आसथ आसथु आस । आस आसव आसम । शीङ् स्वप्ने । शिश्ये शिश्याते शिश्यिरे । आन अनतु अनुः । ऊचे ऊचाते ऊचिरे । वच वचे । चिर ग्रान । गाम निग्रहणे ।

उपविदजागृभ्यो वा ॥२२५॥ एभ्यः आम भवति परोक्षायां । ओषांचकार ओषांचक्रतु ओषांचक्रुः ।

आमि विद्रोव ॥२२६॥ आमि परे विदेरव गुणो न भवति ।

त्रिकाप्रकार त्रिकाप्रकनु त्रिकाप्रक । जागराप्रकार जागराप्रकनु जागराप्रक । आममाव अभ्यामस्यामवर्णो प्रत्युपदेशेन । पपाय कपनु कपु । नवन विविदनु विविदु । अजागार ।

परोक्षायामगुणे ॥२३७॥ जागर्तेर्गु गो भवति परोक्षायाम गुणे परे । अजागरनु अजागरु । इत्यादि ॥

मीङीमिभूवां तिवच ॥२३८॥ मर्या वा आम भवति परोक्षायां स च तिवद्भवति । इति तिवद्भावात् द्विवचन । जुहुराञ्चकार जुहुराञ्चकनु जुहुराञ्चक । जुहाव जुहुवनु जुहुवु । जुहविथ जुहोथ जुहुवथु जुहुव । जुहाव जुहव जुहुविव जुहुविम । ञिभी भये । बिभयाञ्चकार बिभयाञ्चकनु बिभयाञ्चक । बिभाय बिभ्यनु बिभ्यु । बिभयिथ बिभेथ । ह्री लज्जायां । जिह्रयाञ्चकार जिह्रयाञ्चकनु जिह्रयाञ्चक । जिह्राय जिह्रियनु जिह्रियु । बिभराञ्चकार बिभराञ्चकनु बिभराञ्चक । इत्यादि । जश्च अदान अदिर । यथा ययतु ययु । ययिथ ययाथ । दध दधातु दधिर । दधिष दधाथ दधिमे । दध दधिवह दधिमह । इति जुहुत्यादि । दिदेव दिदिवनु दिदिवु । सुषुव सुषुवात सुषुविरे । ननाह नहतु नेहु । नहिथ ननद्ध नेहथु नेह । ननाह नहिव नहिम । नह नहात नहिर । इति दिवादि । सुषाव सुषुवतु सुषुवु । सुषविथ सुषाथ ।

अस्याद् सर्वत्र ॥२३९॥ अभ्यासस्य अकारस्य आकारो भवति परोक्षायां सर्वत्र ।

अत्र नातम ॥२४०॥ अभ्यासस्यास्मादिरिवर्णमूत्तादभ्यासात्परो नकारागमो भवति परोक्षायां । आनञ्ज आनञ्जतु आनञ्जिरे ।

भवति । सुष्वाप सुषुपतुः सुषुपुः । सुष्वपिथ सुष्वाप । सुषुपे सुषुपाते सुषुपिरे । वच व्यक्तायां वाचि । उवाच ऊचतुः ऊचुः । उवचिथ । ऊचे ऊचाते ऊचिरे । वस निवासे । उवास ऊषतुः ऊषुः । उवसिथ ऊषथ । ऊष ऊषाते ऊषिरे । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः ।

श्वयतेर्वा ॥१३२॥ श्वयतेः संप्रसारणं भवति परोक्षायां यङि च । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शुशविथ शुशोथ शुशुवथुः शुशुव । शुशाव शुशव शुशुविव शुशुविम । शुशुवे शुशुवाते शुशुविरे । शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । शिश्वयिथ शिश्वेथ शिश्वियथुः शिश्विय । शिश्वाय शिश्वय । शिश्वियिव शिश्वियिम शिश्विये शिश्वियाते शिश्वियिरे । इति श्वयतिः ॥

वा परोक्षायाम् ॥१३३॥ अदेर्घस्लृ आदेशो भवति वा परोक्षायाम् । जघास । गमहनजनखनघसामुपधालोपो भवत्यगुणे । जक्षतुः जक्षुः । जघसिथ जघस्थ जक्षथुः जक्ष । जघास जघस जक्षिव जक्षिम । पक्षे आद ।

अस्यादेः सर्वत्र ॥१३४॥ अभ्यासस्यादेरस्य दीर्घो भवति परोक्षायां सर्वत्र । आद आदतुः आदुः । आदिथ आदथ आदथुः आद । आद आदिव आदिम । शीङ् स्वप्ने । शिश्ये शिश्याते शिश्यिरे । ऊयाते ऊयतुः ऊयुः । ऊये ऊयाते ऊयिरे । वय शाठ्ये । विद ज्ञाने । वाम निद्राक्षय ।

उषविद्जागृभ्यो वा ॥१३५॥ उषादिभ्यो वा आम् भवति परोक्षायां । ओषाञ्चकार ओषाञ्चक्रतुः ओषाञ्चक्रुः ।

आमि विदेश्च ॥१३६॥ आमि परे विदेर्गुणो न भवति ।

इति रूपाणि । ततान तेनतुः तेनुः । तेने तेनाते तेनिरे । मेने मेनाते मेनिरे । चकार चक्रतुः । चक्रे चक्राते ।

सुट् भूषणे सम्पर्युपात् ॥ १४७ ॥ सम्पर्युपात्परस्य कृञ आदौ सुट् भवति भूषणार्थे द्विर्वचने ।

शिट्परोऽघोषः ॥१४८॥ अभ्यासस्य शिटः परोऽघोषोऽव शेष्यो भवति । शिटो लोप इत्यर्थ । संचस्कार ।

ऋतश्च संयोगादेः ॥१४९॥ संयोगपूर्वान्तात् ऋतो गुणो भवति परोक्षायामगुणे । संचस्करतुः । संचस्करुः । संचस्करिथ संच स्करथुः संचस्कर । परिचस्कार परिचस्करतुः । उपचस्कार उपचस्क रतुः उपचस्करुः । उपचस्करे उपचस्कराते उपचस्करिरे । उपचस्करिषे उपचस्कराथे उपचस्करिध्वे । उपचस्करे उपचस्करिवहे उपचस्करि महे । इति रूपाणि । चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रियुः । चिक्रयिथ चिक्रियथुः । चिक्रिये चिक्रियाते चिक्रियिरे । वव्रे वव्राते वव्रिरे ।

ह्वस्तुग्रह भुव एव परोक्षायाम् ॥ १५० ॥ एभ्यो धातुभ्यः परो नट् भवति एव परोक्षायां । जग्राह जगृहतुः जगृहुः । जगृहे इति रूपाणि ।

चकासृकासृप्रत्ययान्तेभ्य आम् परोक्षायाम् ॥१५१॥ एभ्य आम भवति परोक्षायां । चकासृ दीप्तौ । चकासाञ्चकार चका- साञ्चक्रतुः । चकासाञ्चक्रे चकासाञ्चक्राते चकासाञ्चक्रिरे । कासृ कासृ दीप्तौ । कासाञ्चक्रे । कारयाञ्चकार । कारयाञ्चक्रे । पालया- माम पालयामासतुः । पालयाञ्चकार पालयाञ्चक्रतुः पालयाञ्चक्रे ।

ध्वानञ्चे ध्वानञ्चाते ध्वानञ्चिरे । श्रन्थ ग्रन्थौ सन्दर्भविमोचने ।

श्रन्थ ग्रन्थः ॥२४१॥ अभ्यासलोपश्च एत्वं भवति परोक्षायां ।

तस्मान्नागमः परादिरन्तश्चेत्संयोगः ॥२४२॥ तस्मादीर्घीभूतादभ्यासाकारात्परो नकारागमो भवति यद्यसौ संयोगान्तः परोक्षायां । आनङ्गे आनङ्गिरे आनञ्ज । आनञ्ज व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । आनञ्ज आनञ्जतुः आनञ्जुः । आनर्ह आनर्हतुः आनर्हुः । आनश्च आनश्चिव आनश्चिम । तस्मादिति किं ? आटि, आयासे । आपन आपनतुः आपनुः । अथमत्वाद् सर्वत्र इति न सम्प्रदीर्घे । संयोगान्तस्येति किं ? आट आटतुः । अय गतौ ।

ऋकारे च ॥२४३॥ तस्मादीर्घीभूतादभ्यासाकारात् परो नकारागमो भवति ऋकारे च परोक्षायां । आनृचे आनृचाते आनृचिरे ।

वे र्वयिः ॥२४४॥ वे र्वयिर्भवति परोक्षायां । विवाय विव्यतुः । विव्युः । विव्ये । विवाय विव्यतुः विव्युः । विव्ये विव्याते विव्यिरे । इति स्वादि । षुञ् सुषुवतुः सुषुवुः । मृङ् प्राणत्यागे ।

म्रियतेरद्यतन्योश्च ॥२४५॥ मृङ् आत्मनेपदी भवति अद्यतन्याशिषि च परे नान्यत्र । ममार मम्रतुः मम्रुः ।

कृञ्पखरात् ॥२४६॥ कृसमपूर्वात् परे नेट् भवति । ममर्थ मम्रथुः मम्र । सुषोथ सुषुवथुः सुषुव । सुषुवे सुषुवाते सुषुविरे । इति स्वादि ॥ स्तुञ् तुष्टुवतुः । तुष्टुवे तुष्टुवाते । तुष्टोथ । तुष्टुवे ।

इति रूपाणि । तस्य तेनतु. तनु । तेने तनाते तनिरे । मेने मेनाते मेनिरे । चकार चक्रतु । चक्रे चक्राते ।

सुट् भूषणे सम्पर्यु पात् ॥ १४७ ॥ सम्पर्यु पातरस्य कृष भागो सुट् भवति भूषणार्थे द्विर्वचने ।

शिट्परोऽघोषः ॥१४८॥ अभ्यासस्य शिट् परोऽघोषोऽव शेष्यो भवति । शिटा खाप इत्यर्थः । सचस्कार ।

ऋतश्च संयोगादेः ॥१४६॥ संयोगादेर्धातो ऋश्च गुणो भवति परोक्षायामगुणे । संचस्करतु । सचस्करुः । सचस्करिथ संच स्करथु सचस्कर । परिचस्कार परिचस्करतु । उपचस्कार उपचस्करतु उपचस्करुः । उपचस्करे उपचस्कराते उपचस्करिरे । उपचस्करिषे उपचस्कराथे उपचस्करिध्वे । उपचस्करे उपचस्करिवहे उपचस्करिमहे । इति तनादि । चिक्राय चिक्रियतु चिक्रियुः । चिक्रयिथ चिक्रियथु । चिक्रिये चिक्रियाते चिक्रियिरे । वव्रे वव्राते वव्रिरे ।

मुहमुहसुहस्नुह मुह एव परोक्षायाम् ॥ १५ ॥ मज्जो धातुस्य परो सेट् भवति एव परोक्षायां । जग्रह जगृहतु जगृहुः । जगृह इति रूपाणि ।

चकास्कासप्रत्ययान्तस्य आम् परोक्षायाम् ॥१५१॥ एभ्य आम् भवति परोक्षायां । चकास् दीप्तौ । चकासांचकार चकासांचक्रतु । चकासांचक्रे चकासांचक्राते चकासांचक्रिरे । कास् भास् दीप्तौ । कासांचक्रे । चोरयांचकार । चोरयांचक्रे । पाचयांचकार पाचयांचक्रतु । पाचयांचकार पाचयांचक्रतुः पाचयांचक्रे ।

एवं पाचयाञ्चक्रे पाचयाञ्चक्राते पाचयाञ्चक्रिरे । वन्दयाञ्चक्रे । चारयाम्बभार । चारयाञ्चकार ।

दयायासश्च ॥२५२॥ एभ्य आम् भवति परोक्षायां । दय दानगतिहिंसादानेषु । दयाञ्चक्रे । अयाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे । इति परोक्षा समाप्ता ॥

भविष्यति भविष्यन्त्याशीःश्वस्तन्यः ॥२५३॥ भविष्यति काले भविष्यन्त्याशीःश्वस्तन्यो भवन्ति ।

तासां स्वसंज्ञाभिः कालविशेषः ॥२५४॥ तासां विभक्तीनां स्वसंज्ञाभिः कालस्य विशेषो भवति । श्वो भवः कालः श्वस्तनस्तत्र श्वस्तनी भवति । भविता भवितारौ भवितारः । भवितासि भवितास्थः भवितास्थ । भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । एधिता एधितारौ एधितारः । एधितासे एधितासाथे एधिताध्वे । एधिताहे एधितास्वहे एधितास्महे । पक्ता । नन्दिता । स्रंसिता । भ्रंसिता । ध्वंसिता । शाक वक्ति कौटिल्ये । शाकिता । वक्तिता । वञ्चु भिमितास्तस्तुस्यो । वन्दिता वन्दितारौ वन्दितारः । वन्दितासे । वमु उद्गिरणे । ध्माता ध्मातारौ ध्मातारः । ध्मातासि । इति भ्वादिः । अत्ता । शयिता । वक्ता । इत्यदादिः । होता । भर्ता । भर्ता । इति जुहोत्यादिः । देविता । सेविता । नष्टा । इति दिवादिः । सोता । अशिता । चेता । इति स्वादिः । व्यचिता । मर्ता । मोक्ता । इति तुदादिः । रोद्धा । भोक्ता । योक्ता । इति रुधादिः । तनिता । मनिता । कर्ता । इति तनादिः । क्रेता । वरिता । ग्रहीता । इति क्र्यादिः । चोरयिता । तर्जयिता । पालयिता । इति चुरादिः । इति श्वस्तनी समाप्ता ॥

भविष्यति भविष्यन्तीस्यादिभ्यः भविष्यति काले आशीः आशस्या-

शासनमाशी ।

आशिषि च परस्मै ॥ ३५५ ॥ सर्वेषां धातूनां गुणो न भवति आशिषि च सर्वत्र परस्मैपदे परे । भूयात् भूयास्तां भूयासुः । भूयाः भूयास्तं भूयास्त । भूयासं भूयास्व भूयास्म । विनिमय वागर्ति- क्रिमाराध्नार्थे इस इति चुरादित्वादात्मनेपदं अर्पतेमर्षिषीष्ट । एधिषीष्ट एधिषीयास्तां एधिषीरन् । एधिषीष्ठा एधिषीयास्थां एधिषीध्वं । एधिषीय एधिषीवहि एधिषीमहि पच्यात् । पक्षीष्ट । नद्यात् । स्रंसिषीष्ट । ध्वंसिषीष्ट । ध्वंसिषीष्ट । स्वपिवचियजादीनामिति संप्रसारणम् । मान्यम्यानामिति दीर्घश्च । सुप्यात् । इज्यात् । व्येञ संवरणे । उभय- पदी । वीयात् वीयास्तां वायासुः । व्यासीष्ट व्यासीयास्तां व्यासीरन् । चिञ् चयने । चीयात् । चेषीष्ट । वञ् तन्तुसन्ताने । उभयपदी । ऊयात् ऊयास्तां ऊयासुः । वासीष्ट व सीयास्तां वासीरन् । ध्या वयो हानौ । पराङीयात् । ध्यय ताडने । विध्यात् । अयात् । अशुङ् व्याप्तौ । अशिषीष्ट अशिषीयास्तां अशिषीरन् । भ्रू ब्रू व्यक्तायां वाचि ।

ब्रुवो वचि ॥ ३५६ ॥ ब्रुवो वचिर्भवत्यसार्वधातुक- विषये । उच्यात् । वक्षीष्ट । इत्यादि । भम्यात् । शमिषीष्ट । हूयात् । हासीष्ट ।

आशिष्येकारः ॥ ३५७ ॥ दामादीनामकार सस्याशिष्यगुणे । दिधयात् । दिधासीष्ट दिधासीयास्तां दिधासीरन् । उभयपदी । देयात् । मेयात् । गेयात् । पेयात् । स्थेयास्तां । अवसेयास्तां । हेयात् । अगुण इति किं ? दासीष्ट दासीयास्तां ॥ हासीष्ट । दीव्यात् ।

मनिषीष्ट । चिकम्पम । स्मर्षीष्ट स्मर्षीयास्तां । मथ्यात् मर्सीष्ट । षुञ् अभिषवे । सूयात् । अभिसूयात् । अभिषोषीष्ट । वा । "वा संयोगादस्य इति वक्तव्यम्" ॥ ध्मा शब्दाग्न्यौ । ध्मायात् । ध्मासात् । ग्लै गात्रविनामे । ग्लायात् । ग्लै हर्षक्षये । ग्लायात् । दाधि गतिवृद्ध्योः । निष्षिध्यात् । निरषषीष्ट । इत्यादि । गुप्यात् । शसु शासने । शास्सीष्ट भषीष्ट । गुप्यात् । गुपीष्ट । रम्यात् रमीष्ट । गुम्भात् गुम्भीष्ट । गुम्भात् गुर्वीष्ट । नम्यात् । वनिषीष्ट । मर्नीषीष्ट । चिकीर्षात् । चिकीर्षीष्ट मृग्यात । मरिषीष्ट । चोर्यात् चारयिषीष्ट । चोरयिषीयास्तां । पाल्यात । पक्ष रक्ष पक्षु पच च गती । पाक्ष रक्षण च उभयपदी पालयिषीष्ट । अर्च पूजायां । अर्च्यात् अर्च्यास्तां अर्च्यासु । अर्च यिषीष्ट अर्चयिषीयास्तां । कल्पयिषीष्ट । वार्यात वारयिषीष्ट । इत्याशीः समाप्ता ॥ भविष्यति भविष्यन्त्यपाविना भविष्यत्काले भविष्यन्ती विभक्तिर्भवति । भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । एधिष्यते एधिष्येते एधिष्यन्ते । एधिष्यसे एधिष्येथे एधिष्यध्वे । एधिष्ये एधिष्यावहे एधिष्यामहे । पक्ष्यति पक्ष्यते । नंक्ष्यते । स्रंसिष्यते । ध्वंसिष्यते । भ्रंसिष्यते । एवं शङ्किष्यते । बङ्किष्यते । वम्भिष्यते । वैष संवरणे । वास्यति । वास्यते । भास्यति । वक्ष्यति वक्ष्यते । दोक्ष्यते । रोक्ष्यति । वास्यति । पास्यते । वास्यति वास्यते । देविष्यति । सेविष्यति । मंस्यति । मंस्यते । सोष्यति । भविष्यति । मस्यते । वेक्ष्यति । वेष्यते । तोत्स्यति ।

हनृतस्यास्त्ये ॥ ११८ ॥ हन् ... इत्येतयोः स्यविषये इडागमो भवति ... मोत्स्यते । स्वरादेः परे

योत्स्यत । तनिष्यते । मनिष्यति । मनिष्यत । करिष्यति । करिष्यत
क्रेष्यति । वरिष्यति वारिष्यत । मार्गिष्यति मार्गिष्यत । चोरयिष्यति
चोरयिष्यत । तन्त्रयिष्यत । धारयिष्यत । एष ज्ञातव्य । इति भवि-
ष्यन्ती समाप्ता ॥ भूतकरणवत्सर्वेस्वतीते काले क्रियातिपत्ति ।
क्रियाया अतिपतनं क्रियातिपत्ति । अभविष्यत् अभविष्यतां अभ-
विष्यन । अभविष्य अभविष्यत अभविष्यत । अभविष्यं अभवि
ष्याव अभविष्याम । ऐधिष्यत ऐधिष्येतां ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथा
ऐधिष्येथां ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये ऐधिष्यावहि ऐधिष्यामहि । अपक्ष्यत्
अपक्ष्यतां अपक्ष्यन । अनन्दिष्यत् । अस्रंसिष्यत् । अध्वंसिष्यत ।
अध्वंसिष्यत । अध्यास्यत । अत्स्यत । अराधिष्यत । अवक्ष्यत अवक्ष्यत ।
अहोष्यत् । अहास्यत् । अधास्यत् । अभास्यत् । अदेविष्यत् । अस-
विष्यत । अविक्ष्यत । असोष्यत असोष्येतां असोष्यन्त । अनत्स्यत् ।
अनत्स्यत । असाप्स्यत । अरोत्स्यत् विभेत्स्यत । अभास्यत अभास्येतां
अभास्यन्त अघास्यत् । अघास्यत । अतास्यत् । अमरिष्यत् । अमा
स्यत् । अमास्यत । अरास्यत् । अभोक्ष्यत । अमास्यत् । अयोक्ष्यत
अतनिष्यत् । अमनिष्यत् । अकरिष्यत् । अवरिष्यत् । अवरीष्यत ।
अमार्गिष्यत् । अमार्गिष्यत । अचोरयिष्यत् । अचोरयिष्येत । अचोरयि
ष्यतां । अतन्त्रयिष्यत । अधारयिष्यत । अधारयिष्यत् । पक्ष रक्षसि । पक्ष
अपाक्षयिष्यत् । अपाक्षयिष्यत । अर्थ पूजायां । इम । आर्थयिष्यत्
आर्थयिष्यत आर्थयिष्येतां आर्थयिष्यन्त । एवं सर्वमवगन्तव्यम् ।

इति क्रियातिपत्ति ।

अथाद्यतन्यां भावकर्मणोरिच् प्रत्ययः ।

इजात्मनेपदे प्रथमैकवचने ॥२५९॥ धातोरिज्भवति कर्म-ण्यद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे ।

इचस्तलोपः ॥२६०॥ इचः परस्य तलोपो भवति । अपाचि अपक्षाताम् अपक्षत । अपक्थाः अपक्षाथां अपग्ध्वं । अपक्षि अपक्ष्वहि अपक्ष्महि । समपाचि ।

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो वा ॥२६१॥ एभ्यो वा इच् भवति कर्त्तर्येकस्मिन्नात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे । दीपी दीप्तौ । अदीपि अदीपिष्ट ।

जनिवध्योश्च ॥२६२॥ जनिवध्योरुपधाभूतस्य दीर्घस्य ह्रस्वो भवति इचि परे । जनी प्रादुर्भावे । अजनि अजनिष्ट । अवधि अवधिष्ट । बुध अवबोधने । अबोधि । अबुद्ध । इचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादिचतुर्थत्वमस्वरम् । अभुत्सत् अभुत्साताम् अभुत्सत । पूरी आप्यायने । अपूरि । तायृ सन्तानपालनयोः । स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । अतायि अतायिष्ट । अप्यायि अप्यायिष्ट । इति विशेषः ।

भावकर्मणोरात्मनेपदस्य प्रकरणम् ।

भावकर्मणोश्च ॥२६३॥ सर्वस्माद्धातोरिज्भवति भावकर्मणो-र्विहिते अद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे । अभावि । कर्मणि अन्वभावि । ऐधि । अगामि अगमि । अस्तम्भि । अग्राहि । अन्वासि ।

आमिरिच्पादन्तानाम् ॥२६४॥ आगन्तानां धातूनामामि-मेरवीनि परे ॥ अवामि । अक्षापि । अपामि । अपामि अशामि । नसे इर्पेतम । अक्षामि । नसे गात्रविनाम । अवसामि । अगामि । अमामि । अस्यामि । अशामामि । अरामि । अशामि । अवाचि । अदामि । अपामि । अग्रामि । अमारि । अर्दाच । अम्नामि । अशामि ।

उपसर्गास्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोमतीनामड्व्यन्तरोपि ॥ २६५॥ उपसर्गस्थनिमित्तात्परेषामड्व्यन्तरापि षत्वमापद्यते । अपि-शब्दाड्व्यन्तरापि ॥ अभ्यषावि । आशावि । अवापि । अतावि । अमारि । अमावि । अरोपि । अपोमि । अयाजि । अज्ञानि । अमानि । अक्रारि । अचापि । अवारि । अमापि । अचोरि । अपासि । अतन्त्रि । अवारि । आर्चि । अपातनी समासा ॥ अमृत तेवकत्ते न । ज्पाक्षत्रे ॥ पेच । इत्यादि ॥ न्नि परोक्षा ॥ मपिमा चवकत्ते न । नविद्य । पत्ता । इति मस्तनी समाप्ता ॥ आशी- । मविपीष्ट चवकत्ते न । नपिपीष्ट । पपोष्ट । मपिष्यसी । मपिष्यत तेवकत्ते न । नविष्यते । पवसत । इत्यादि ॥ क्रियातिपत्ति । अम विष्यत चवकत्ते न । नेपिष्यत । अपत्स्यत इत्यादि ॥

स्यमिद्राशीश्वस्तनीषु भावकर्मणोस्सु स्वरहनग्रहदृशामिटि ज्वाम ॥२६६॥ भावकर्मणोरस्यु स्यमिद्राशीश्वस्तनीषु परत स्वर हनग्रहदृशामिड् ज्वावद्भवति वा ॥ अम्नमावि अम्नमाविपातां अम्न-माविरत । अम्नमाविम्र अम्नमाविपातां अम्नमाविस्त ॥ चाम्न मानिपि अम्नमाविष्यहि अम्नमाविष्यहि । अम्नमनि अम्नमविपातां

अगमयिषत । असाभिगेतानां अगम्यत । असमापायांव असायन्त ।
असम्भिगम्य । असम्भिगम्य ।

॥ इस्य इन्वधिरिभिषो ॥ ३६७ ॥ इन्तादस्य विर्वर्ण
इमिषा परत । अथानि अथानिपायां अथानिषत ॥

इनिमन्यजन्तात् ॥ ३६८ ॥ आभ्यां परसस्मै आशुर्मनिड
भर त । अहसानां अहसन ।

इनोः मिथ्यारमने एए हवनर्थे यसरपि ।
विवाहे तु विमार्षेव सिद्धाशिपोगमेस्त्वया ॥

आत्मनपदे वा ॥३६९॥ अयतम्यामात्मनपदे परे इनतर्व
भिदादेशो वा भवति । अजवि अवधिपाशां अवधिपत ।

मन्वचिट ॥३७०॥ इन्वचिटो दीर्घो न भवति । अमादि
षाता अमादिषत । अमहीवाता अमहीषत । अदर्शी अदर्शिपातां
अदर्शिपत । अदहाता अदहत । अदग्ध अदहाना अदह्नन्वं ॥
प्रस्तनी । भावित भवित । साधिता सनिता । सोता । वानिता ।
हन्ता । मादिता । महीता । दर्शिता । दग्धा ॥ भाशी । भाविपीष्ट ।
भविषीष्ट । सानिपीष्ट सविपीष्ट । सोपीष्ट ॥

इन्तेवसिराशिषि ॥३७१॥ इनतर्वविघादेशे भवति आशिषि
च परे । वाभिपीष्ट वधिशिष्ट । मादिपीष्ट । महीषीष्ट । दर्शिषीष्ट ।
दक्षीष्ट ॥ भविष्यन्ती । माविष्यते भविष्यते । साविष्यते सनिष्यते ।
चानिष्यते । चष्यते । चानिष्यते इनिष्यते । मादिष्यते महीष्यते ।
दर्शिष्यते दक्ष्यते ॥ क्रियातिपत्त्या । अमाविष्यत अभविष्यत ।

अमाविष्यत असविष्यत अमोष्यत । अभाविष्यत अभष्यत । अपाविष्यत । अदविष्यत । अमार्जिष्यत अमार्क्ष्यत । अदर्शिष्यत अद्रक्ष्यत । इत्यादि । एवं सर्वमुन्नेय ।

अथ सनादिप्रत्ययान्ता धातवः प्रदर्श्यन्ते ॥

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥२७२॥ गुप् तिज् कित् एभ्यः परः सन् भवति स्वार्थे ।

गुपादेश्च ॥२७३॥ गुपादेः सनि परे नेट् भवति ।

स्मिङ्पूङ्रञ्ज्वशूकॄगॄदृधृप्रच्छां सनि ॥ २७४ ॥ एषां धातूनां सनि परे इडागमो भवति । इति स्मिङादिनियमाभावात् ।

सनि चानिटि ॥२७५॥ नामिन उपधाया गुणो न भवति अनिटि सनि परे । द्विर्वचनमभ्यासकार्यं च कार्यं ।

ते धातवः ॥२७६॥ ते सनादिप्रत्ययान्ताः शब्दा धातुसंज्ञा भवन्ति ।

पूर्ववत्सनन्तात् ॥२७७॥ सनन्ताद्धातोः पूर्ववत्पदं भवति ॥ गुप् गोपनकुत्सनयोः । जुगुप्सते मां जुगुप्सेत जुगुप्सताम् । जुगुप्सेत । जुगुप्सतां अजुगुप्सत ।

अस्य च लोपः ॥२७८॥ धात्वकारस्य लोपो भवत्यनति प्रत्यये परे । अजुगुप्सिष्ट । जुगुप्साञ्चक्रे । जुगुप्सिता । जुगुप्सिषीष्ट । जुगुप्सिष्यते । अजुगुप्सिष्यत ॥ तिज निशाने क्षमायाञ्च । तितिक्षते ॥ कित निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । [illegible]

कि ? स्वरात्पोर्देशीक्ष्यतेति सन एव द्विर्वचनार्थं ॥ तम सर्वार्थ मनीषिपति ।

मान्बधदान्शानभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ १७९ ॥ माना- दिभ्यो धातुभ्यः परः सन् भवति तेषां धातूनामभ्यासस्य दीर्घो भवति स्वार्थे ॥ मान पूजायां । मीमांसते । बध बन्धने । बीभत्सते । दान अवखण्डने । दीदांसते । शान तेजने । शीशांसति । शीशांसते ।

गुपो वधेश्च निन्दायां क्षमायां च तथा तिजः ॥
संशये च प्रतीकारे कितः सनभिधीयते ॥ १ ॥
निशानार्जवयोरेव मान्दानोर्विधीयते ॥
निशानेर्थे तथा शानो मानमर्थान्तरे क्वचित् ॥२॥

धातोर्वा तुमन्तादिच्छतिनैककर्तृकात् ॥ १८० ॥ तुमन्तादिच्छतिना एककर्तृकात् धातोः परः सन् वा भवति ।

उवर्णस्त्वात् ॥ १८१ ॥ अवर्णान्ताद्धातोरिट् भवति सनि परे । मविवुमिच्छति बुभूषति । मविधिषति । पिपतति । पिपतते । मिमर्दिषति । चिक्ष्ह क्षिपति । चिक्ष क्षिपते । चिकीर्षति । चिक्षीसते । निवासन । विवासति । विवासते ।

ऊर्मि सन्परोक्षयोः ॥ १८२ ॥ अस्तेर्मिर्भवति सन्परोक्षयो परत ।

स्वरान्तानां सनि ॥ १८३ ॥ स्वरान्तानां धातूनां दीर्घो भवति सनि परे ।

नाम्यन्तानामनिटाम् ॥ १८४ ॥ नाम्यन्तानां धातूनाम-

क्ता सनि गुणो न भवति । बिभ्रीषत । पराश्चार्यो । जिगाम ईप्सतु जिगु । बिजिग बिजिगयात [जिजिग्मिर ॥ चिचीषति । नेनीयति । तुष्टूषति । अपर्धेस्तु सनपमप्यः ।

समर्थिषस मात् ॥ २८५ ॥ आभ्यां परमसार्वधातुकमनिट् भवति ।

सस्य सेऽसार्वधातुके तः ॥ २८६ ॥ सस्य तकारो भवति असार्वधातुके सकारे परे । विपत्स्यति । वस निवासे वित्स्यति । शिशीर्षत । विवर्धति । विवत्सत । जुगुप्सति । जिहासत ।

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥२८७॥ मिमार्गिना स्वरस्य इकारेणा भवति अभ्यासलोपश्च सनि परे । डुमिञ् प्रक्षेपणे । मातुमिच्छति मित्सति मित्सत ॥ मीङ् हिंसायां । मातुमिच्छति मित्सते । मा इति माङ्मेङोरपि ग्रहणं । मातुमिच्छति मित्सत । धित्सत धित्सत । दित्सति दित्सत । रभ राभस्ये । आरिप्सते । डुलभष् प्राप्तौ । आलिप्सते । शक्लृ शक्तौ । शक्तु-मिच्छति शिक्षति । पत्लृ गतौ पत्तुमिच्छति । पित्सति । पद गतौ । पित्सते ।

इवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनितनिपतिदरिद्रां वा ॥२८८॥ एभ्यो वा इट् भवति सनि परे । देवितुमिच्छति दिदेविषति दुद्यूषति ॥ ऋधु वृद्धौ । अर्दितुमिच्छति अर्दिधिषति । ईर्त्सति । भ्रस्ज पाके ॥ बिभ्रज्जिषति । बिभ्रक्षति । अथ भ्रस्जस्य भर्जादेशो वा इति भ्रस्ज स्थाने भर्जादेशः । दम्भु दम्भे । दिदम्भिषति । धिप्सति । श्रिञ् सेवायां । शिश्रयिषति शिश्रीषति । स्वृ शब्दे ।

उवर्णस्य मान्तस्थापवर्गपरस्यावर्णे ॥ ३८८ ॥ मान्तस्थापवर्गपरस्याभ्यासोवर्णस्य इत्व भवत्यवर्णे परे सनि । पिपविषति । मुमूषति । जु इति सौत्रोऽयं धातुः । जिजाव यषति ॥ ...
...। रिरावयिषति । जिजावयिषति । सुनाति ...
प्रभुतः । ... । पिपाव... । पिप... । बिभा
वयिषति । बिभवियति । ... । प्रोर्णविनुमिच्छति
... । बिभविषति । ... । बिभावयिषति ...
... ॥ सिषनिषति ।

स्वौतीनन्वयोरत्र पवि ॥ ३८९ ॥ ... स्वौती-
नन्वयोरेवम् ... परे । इति ...
... । सिषासति ॥ दरिद्रा दुर्गतौ ।

दरिद्रातेरसार्वधातुके ॥ ३९१ ॥ दरिद्रातेरन्त्यस्य लोपो
भवत्यसार्वधातुके स्वरे परे ॥ दिदरिद्रिषति । अत्र इटि च
...

इवो शुद्धौ पञ्चम च ॥ ३९२ ॥ ...
... मवत ... परे । दिधूषति ।

... ॥ ३९३ ॥ ...
... सनि परे । ... । ईर्त्सति ।

मुचादीनां ... ॥३९४॥ मुचादीनां ... भवति
... च । इति ... । विमुक्षति ।

दम्भेस्सनि ॥ ३९५ ॥ ... सनि

पर। तृतीयाद्यर्थेष्वप्रमान्तास्यत्वादिना भत्य ॥

वम्मेरिव ॥ ३९६ ॥ शर्भ रस्रस्य इस् ईत्व भवति भव्या सशापश्च सनि परे। चिप्सति। धीप्सति। शिश्रीषति। युयूषति।

उरोप्योपधस्य च। ३९७ ॥ ओष्ठ्यापधस्य भ्वन्तस्य उर् भवति अगुण प्रत्यये परे। मामिनार्थोष्ठ्य र्मध्ने इत्युपधाया दीर्घो भवति। बुभूर्षति।

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे। ३९८ ॥ पञ्चमस्योपधाया दीर्घो भवति कश धुट्यगुणे प्रत्यये परे।

वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धां धुटि पञ्चमोऽन्यानाः॥३९९॥ वनतस्तनोत्यादेः प्रतिषिद्धेटां च धातूनां पञ्चमा लोप्या भवति धातोश्च अगुणे प्रत्यये परे। धुटि तन्निमित्तकत्वा पञ्चमस्याधार इति मतान्तरेण। पणु शम। सिषासति। पिपतिषति। पिपिस्मति। पतिमुमिच्छति।

सनोतेरनिटि वा ॥ ४०० ॥ सनोतेरुपधाया दीर्घो भवति अनिटि सनि परे। सिषासति। सिसनिषति। सिसनिषति। दरिद्रातेः रम्यार्थेपाति उपलक्षणा प्राप्त।

अनिटि सनि। ४ १ ॥ अनिटि सनि परे दरिद्रातेरन्त्यस्य लोपो न। दिदरिद्रासति। दिदरिद्रिषति।

० स्वातीनन्तपाठेव वाचि। ४०२। निमित्तात्परः प्रत्ययपरिग्रहणगमस्य स्वातीनन्तपाठेन पमापयत पत्यमूत सनि परे।

तुष्टूषति । सिषेविषति । इति नियमात् सुसूषति । निनङ्क्षति ।
निनङ्क्षते ।"स्मिङपूङ्रञ्ज्वशाङ्गृदृधृप्रच्छां सनि" । स्मिङ् ईषद्धसने ।
सिस्मयिषते । पूङ् पिपविषते ।

पूङस्तु न स्यात् ॥ ४ ३ ॥ पूङ् धातोः पर इट् न स्यात् ।
पूङ् पवने । पवितुमिच्छति पुपूषति । ऋ अरिरिषति । अश भोजने
जिगति । अश् अशिशिषति । चिकरिषति । गॄ निगरणे । जिगरिषति ।
जिगलिषति । दृङ् आदरे । दिदरिषते । धृङ् अवस्थाने ।
दिधरिषते ।

प्रच्छिस्वपिभ्रस्जां सनि ॥ ४ ४ ॥ एषां सम्प्रसारणं भवति
सनि परे । पिपृच्छिषति । सुषुप्सति ।

घः क्रिर्वा ॥ ४ ५ ॥ घ क्रिर्भवति वा परोक्षायां सनि च
परे । चिकीर्षति । चिकीर्षते । जुघुक्षति । मुमूर्षति मुमूर्षते । सुसूषति
सुसूषते । ररक्षति । जुघुक्षते । जुघुक्षति जुघुक्षते ।

ऋगन्तस्याऽगुणे ॥ ४ ६ ॥ ऋगन्तस्य इर् भवति अगुणे
परे । चिकीर्षति । चिकीर्षते । तितीर्षति । तितीर्षते ।

गुहूजोष ॥ ४ ७ ॥ इत्वं भोत्य ऋकारस्य अर् भवत्यगुणे
परे जुघुक्षते । निनरिषत ।

प्रतिगुणे सनि ॥ ४ ८ ॥ प्रतिगुणे सनि न भवति ।
जिघृक्षति । जिघृक्षत । गुहू संवरणे । जुघुक्षति । आरब्धुमिच्छति
सन् । आरिप्सति । लब्धुमिच्छति सन् । लिप्सति ।
विप्रलिप्सति । विप्रलिप्सते । इत्यादि । एवं सर्वगुणेषु ।

इति सन्नन्तः समाप्तः ।

धातोर्यशब्दश्चेक्रीयितं क्रियासमभिहारे ॥ ४०९ ॥
क्रियासमभिहारे वर्तमानाद्धातोर्व्यञ्जनादेरेकस्वरादपि यश्च चेक्रीयितसंज्ञको यो भवति क्रियासमभिहारः। शुभरुचादिवर्जितादेकस्वरात्परो यशब्दो भवति। क्रियासमभिहारः पौनःपुन्यं भृशार्थो वा। भृशं भवति पुनः पुनर्वा भवति।

गुणश्चेक्रीयिते ॥ ४१० ॥ अभ्यासस्य गुणो भवति चेक्रीयित प्रत्यये परे।

चेक्रीयितान्तात् ॥ ४११ ॥ चेक्रीयितान्ताद्धातोरात्मनेपदं भवति। बोभूयते। बोभूयेत। बोभूयतां। अबोभूयत। अस्य च इति लोपः। अबोभूयिष्ट। बोभूयाञ्चक्रे। बोभूयिता। बोभूयिषीष्ट। अबोभूयिष्ट। अबोभूयिष्यत।

दीर्घोऽनागमस्य ॥ ४१२ ॥ अनागमस्याभ्यासस्य दीर्घो भवति चेक्रीयित प्रत्यये परे। पापच्यते। पापच्येत। पापच्यतां। अपापच्यत।

यस्यानजि ॥ ४१३ ॥ व्यञ्जनात्परस्य यस्य लोपो भवति अनजि प्रत्यये परे। अपापचिष्ट।

गत्यर्थात्कौटिल्ये च ॥४१४॥ गत्यर्थाद्धातोः कौटिल्यार्थे चेक्रीयितसंज्ञको वा भवति।

अतोऽन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ४१५ ॥ अनुनासिकान्तस्य धातोरभ्यासस्यान्ते अनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते परे। जङ्गम्यते। कुटिल इति किम् ? भृशं पुन पुनर्वा क्रामति।

यञिस्त्र मिर्व्वासिम्र मिकमिपतिपदिम्यञ्ज्दामन्तो नी।।४१६।।
एषामभ्यासस्यान्तो नी आगमो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे। वनी-
वञ्च्यते। यतिर्सुवन्यामामगुणोऽनुपञ्चत्वात्। अस्त्यर्थे सं मते सनी-
स्रस्यते। दनीध्वस्यते। बनीभ्रश्यते। कस गतौ। कमि गतिरत्रा-
नयो। अत्यर्थं कमति चनीकस्यते। पनीपद्यते लुम्पिदृ गमिप्रेप-
सतो। चनीस्कन्दते।

ग्राम्मोरी।। ४१७ ।।ग्राम्मोरित्येतयाराकारस्य ईकारो भवति
चेक्रीयिते प्रत्यये परे।। जघ्नीयते देध्मीयते।हन्तेर्घ्नी वा वाच्यः"
इन्तेर्घ्नी वा भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे अत्यर्थं हन्ति जेघ्नीयते।

अग्न्याभाष ।। ४१८ ।। अभ्यासस्य हकारस्य घो
भवति।

अतोन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ।४१६। धातोर-
भ्यासस्य अन अकारस्यान्तोऽनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते परे।
यंयम्यते।

ये वा।। ४२० । अकारादावगुणे प्रत्यये परे खनिसनिजना-
मन्तस्य आकारो भवति वा अनु आकारः। चंक्रम्यते। चाखायते।
चगुखात। संसम्यते। सासायते। जंजम्यते। जाजायते।

स्वपिस्यमिव्यञां चेक्रीयिते ।। ४२१ ।। स्वपि धातूनां
सम्प्रसारणं भवति चक्रीयिते परे। त्रिष्वप् शय। सोषुप्यते। स्यम
स्वन ध्वन शब्दे। सेसिम्यते। व्येञ संवरणे। अत्यर्थं व्ययति
वेवीयते।

अभ्यस्तस्य गुणो यङि ॥ ४२२ ॥

अभ्यस्य परस्मैपदिसम्बन्धी यो भवति ।

येक्रीयिते च ॥ ४२३ ॥ अर्तिसंयोगादेश्च गुणो भवति येक्रीयिते । अभ्यासस्य रेफस्य द्विरुक्तिर्भवति यक्रारेऽपि । अरार्यते । स्मृ ध्यै चिन्तायां । सास्मर्यते । अट गतौ । अटाट्यते । अश् भोजने । अशाश्यते । अशोशूयते । सूच पैशुन्ये सोसूच्यते । सूत्र अवमोचने । सोसूत्र्यते । मूत्र प्रस्रवणे । मोमूत्र्यते ।

अयीयें ॥ ४२४ ॥ शीङ अय् यो भवति यकारे परे । शाशय्यते । बाभण्यते । जोहूयते । जाहीयते । वेवीयते । मनीयते । जेगीयते । पपीयते । तद्वीयते । अपसेर्यायते । जहीयते । दर्दीयते । पोपूयते । नानद्यते । अभिनापूयते । अशाश्यते । बेभीयते । पाय पूजानिशामनयोः ।

चाय किरयेक्रीयिते ॥ ४२५ ॥ चाय किभवति यक्रीयिते परे । अस्यार्थं चायति चक्रीयते । अत्यर्थं तुदति तातुद्यते ।

स्मृत ईदन्तस्यियेक्रीयितयिङ्गाविषु । ४२६। ईदन्तस्य धिवायकीयितविभाविषु परत ईत्वम्भवति ॥ मेझीयते । मोमुच्यते रोरुध्यते । बाभुज्यते । योयुज्यते । तंतस्यते । ममस्यते । पेप्रीयते ।

अपादीनां च ॥ ४२७ ॥ अपादीनामभ्यासस्याभ्यासानुस्वारागमो भवति येक्रीयिते परे । अपशमदरंरामप्रपदा पठते जपादयः । जप मानसे सुर्तौ पुनः पुनर्वा गर्हितं जपति जञ्जप्यते । जभ जृम्भी गात्रविनामे । भृशं पुनः पुनर्वा जभति जञ्जभ्यते । दह भस्मीकरणे

दंदह्यते । जप जपने । जंजप्यते । भञ्जो आमर्दने । भृशं भनक्ति बम्भज्यते । पश इति सौत्रो धातुः । भृशं पशति । पम्पश्यते ।

चरफलोरुच्च परस्यास्य ॥ ४२८ ॥ चरफलोरभ्यासस्यानुस्वारागमः परस्यास्योत्त्वं भवति चेक्रीयिते परे । चरभ चरभ चरभ चर रिरि पिपि गत्यर्थाः । भृशं पुनः पुनर्वा गर्हितं चरति चञ्चूर्यते । पंफुल्यते । फलितम् ।

ऋमतो रीः ॥ ४२९ ॥ ऋमतो धातोरभ्यासस्यान्तो रीरागमो भवति चेक्रीयिते परे । ग्रहोऽ ज्याव्यान–गृदिभ्य इत्यादिना संप्रसारणम् । भृशं पुनः पुनर्वा गर्हितं गृह्णाति जरीगृह्यते । गुणो गमग्रनिषेध ।

नृतेरपेक्षापित ॥ ४३० ॥ नृतेर्नकारस्य णकारो न भवति चेक्रीयिते परे । नरीनृत्यते । परीनृत्यते । वानृतेन । एवं सर्वे नृतिलक्ष्य ।

इति चेक्रीयितप्रकरणम् ।

तस्य लुग्वा ॥ ४३१ ॥ तस्य चेक्रीयितस्य लुग्वा भवति । यस्य स्थाने यो विधीयते स स्थानेऽन्तर आदेशः । स्थानीव भवत्यादेशः । भवतिप्रत्यय चर्करीतलुगन्तस्यापि भवते । धातुप्रत्ययान्तस्यापि लुगन्तस्यापि धातोरेव भवतीति लोपः भवति ॥
चर्करीतं परस्मैपदमदादौ पठ्यते

चर्करीतस्य ॥ ४३२ ॥ चर्करीतस्यान्ते धातोर्वा इट् भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे ।

यिलोपे च मेऔयितः ॥ ४२३ ॥ यिलोप भावित्लोप च परस्मै परं भवति । अस्यर्थे भवति बोभवीति बाभोति बाभूत । स्वराणामित्यर्णोत्यन्तस्य भातारिपुभी । बाभुवति । बाभूयात बाभू यातां बाभूयु ॥ बोभवीतु बोभोतु बाभूतात बाभूतां बाभुवतु । बाभूहि बाभूतात बाभूत बाभूत । अबाभवीत अबाभोत अबाभूतां अबाभुवु । पापचीति पापक्ति पापक्तः पापचति । पापच्यात । पापचतु पापक्तात् पापक्तं पापचतु । हुझल्भ्यो हेर्धि ॥ पापग्धि पापक्तात पापक्त पापक्त । अपापचात् अपापक् अपापक्तं अपापचु ॥ इत्यादि समर्थो । नानदीति नानति नानत नानदति । भ्रंसु गतौ च । दनीध्वंसीति दनीध्वस्त दनीध्वसति । एवं सर्वेभ्यरान्तेभ्यं । गरार्थानि ॥

न तिङ्नुबन्धगणपसंज्ञर्ये दस्ररोस्तेषु ॥ ४२४ ॥ तिङ्नु बन्धगणसंज्ञ्येकस्वर गमिकस्तपु तिङानपु महतिमहत्य चकासित्लुगन्तस्य महर्ष न भवति ॥ तिपा सह—सावयीति सवामि । सायूयात् । स्वरवीतु मायातु स्वयूतात सायूतां सायुवतु । मायूहि सायूतात मायूत स्वयूत । मापवाणि मापवाव सापवाम ॥ तिपा निर्देशात सुत पद्मम्पामिमि गुणप्रतिषेधः न स्यात । अनुबन्धाके—गर्भित गरयति । रिक स्वरपाठुक इति बाधुबन्ध इति निर्देशात गुणो न भवति ॥ गुणान्ते—पारम्पीति । कुटादय निर्निबद्रिवमि गुणप्रतिषेधा न स्यात । संज्ञ्यान्ते—राम्पीति । रारास्ति । स्वादि पठन । गण इति स्वाद सार्वधातुके इत्येषु म यात । एकस्वराने—पारपीति । अनिडकमरावात दस्वकृतान-

मित्यादेः पक्षिणीत्यादिनत्वप्रतिषेधो न स्यात् ॥ बाबधानि । बाबधि बाबद्धः बाबधति । बाबद्धि । बाबेधि बाबध बाबध्मि ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्वधातुके ॥ ४१५ ॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न भवति स्वरादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । नेनिजानि । पुनः पुनर्वा नेनिजति नेनिजीमि ।

व्योर्व्यञ्जने ये ॥ ४१६ ॥ धातोर्वकारयकारयोर्लोपो भवति यकारवर्जिते व्यञ्जने च परे । ददाति देदीयते ददिवति ॥ सापरीति सोषोमि । मान्धीति मामन्धि । अभिशापयीति अभिषोषाति । पुनः पुनर्वा क्रीयाति चेक्रीयति चेक्रेति । शोशोरीति शोशोति ।

रि रौ री च लुकि ॥ ४१७ ॥ ऋमतो धातोरभ्यासस्यान्त रि रौ री च भवति यङ्लुकि लुकि । मरिमरीति मर्मरीति मरीमरीति । मरिमर्ति मर्मर्ति मरीमर्ति । मर्मृतः मरीमृतः मरिमृतः । मर्म्रति मरीम्रति मरिम्रति । मरीमरीषि मर्मरीषि मरिमरीषि । मरिमर्षि मर्मर्षि मरीमर्षि । मरीमृथः मर्मृथः मरिमृथः । मरीमृथ मर्मृथ मरिमृथ । मरीमरीमि मर्मरीमि मरिमरीमि । मरिमर्मि मर्मर्मि मरीमर्मि । मरिमृवः मर्मृवः मरीमृवः । मरिमृमः मर्मृमः मरीमृमः । मरिमृयात् मर्मृयात् मरीमृयात् । मरिमरीतु मर्मरीतु मरीमरीतु । मरीमर्तु मर्मर्तु मरिमर्तु । मरिमृतात् मर्मृतात् मरीमृतात् । मरिमृतां मर्मृतां मरिमृतु । मरिमृहि मर्मृहि मरीमृहि । मरिमृतात् मर्मृतात् मरीमृतात् । मरिमृत मर्मृत मरीमृत । मरिमृत मर्मृत मरीमृत । मरिमराणि मर्मराणि मरीमराणि । मरिमराव मर्मराव

मरीमरात । मरिमराम मर्मराम मरीमराम । भमरिमरीम् भमर्म रीम् अमरीमरीत । भमरिम भमर्म भमरीम । भमरिमृता भम मृ ता भमरीमृता । भमरिमर भमर्मरु भमरीमर । भमरिमरी भमर्मरी भमरीमरी । भमरिमृत भममृ त भमरीमृत । भमरि मृत भमम् त भमरीमृत । भमरिमर भमर्मर भमरीमर । भमरिमृव भममृ व भमरीमृव । भमरिमृम भमम् म भमर्रीमृम । एषमम्म- स्तस्य चापयामा इत्यादिना गुणो न भवति ॥ मूति गात्रविक्षेपयो ।

॥ नृतरयेकापिते ॥४२८॥ नृतनकारस्य गुणो न भवति भकीचित पर ॥ नरिनृतीति नन् तीति नर्नृतीति । नरिनर्ति नर्नर्ति नरीनर्ति । नरिनृत नन् त नरीनृत । ननृतति नरनृ तति नरिनृ तति ॥ मामृर्भीति मामाक्ति मामृक्त मामृपति । रारुर्भीति रोरोक्ति रारुद्ध रारुर्पति ॥ वामुर्भीति वामर्ति वामृक्त बामृवति । योमु र्वीति योमाक्ति योमुक्त योमुवति ॥ ततनीति ततंति ततत ततनति । ममर्न्ति ममति ममत ममनति ॥ जजपीति जजमि जजम जज- पति । चरिकरीति चर्करीति चरिकराति । चर्कर्ति चर्कर्ति चरी- कर्ति । चरिकृत चकृ त चरीकृत । चरिकृति चकृति चरीकृति । चर्करीति चकृ ति चरीकृत चरिकर्ति । बरिवरीति बर्वरीति बरीवरति । बरिवर्ति बर्वर्ति बरीवर्ति । बरिवृत बवृ त बरीवृत । बरिवृति बवृति बरीवृति । जरीगृहीति जर्गृहीति जरिगृहीति । जरिगर्ति जर्गर्ति जरीगर्ति ।

न ग्रह ॥४२९॥ ठ ग्रहोप भमवाधापार्थीचौ न भवति । जरिगृह जगृह जरीगृह । जरगृहति जग्गृहति जरीगृहति । जरि

गृहीपि अगृ हीपि अरीगृहीपि । अरिगर्धि अर्गर्धि अरीगर्धि । अरि
गृह अगृ ह अरीगृह । अरिगृह अगृ ह अरीगृह । अरिगृहीमि अगृ
हीमि अरीगृहीमि । अरिगर्धि अर्गर्धि अरीगर्धि । अरिगृह अगृ ह
अरीगृह । अरिगृम अगृ म अरीगृम ॥ अरिगृह्यात् अगृ ह्यात्
अरीगृह्यात् । अरीगृहितु अगृ हितु अरिगृहितु । अरिगर्तु अर्गेतु
अरीगर्तु । अरिगृहात् अगृ हात् अरीगृहात् । अरिगृहां अगृ हां अरी-
गृहां । अरिगृहतु अगृ हतु अरीगृहतु । अरिगृहि अगृ हि अरीगृहि ।
अरिगृहात अगृ हात अरीगृहात । अरिगृह अगृ ह अरीगृह । अगृ ह
अरिगृह अरीगृह । अरिगृहाणि अगृ हाणि अरीगृहाणि । अरिगृहाम
अगृ हाम अरीगृहाम । अरीगृहाम अगृ हाम अरिगृहाम । अजरीगृहीत्
अजगृ हीत् अजरिगृहीत् । अजरिगृहां अजगृ हां अजरीगृहां ।
अजरीगृह अजगृ ह अजरिगृह । अजरीगृहीः अजगृ ही
अजरिगृही ।

न रात् ॥४८ ॥ रेफस्वर संयोगान्तो लोपो न भवति । अ
अरिगर्द अजगर्द अजरीगर्द । अजरिगृहं अजगृ हं अजरीगृहं ।
अजरिगृह अजगृ ह अजरीगृह । अजरीगृहं अजगृ हं अजरिगृहं ।
अजगृ ह अजरिगृह अजरीगृह । अजगृ ह अजरीगृह अजरिगृह ।
इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ।

इन् कारितं धात्वर्थे ॥४४१॥ धातोः कारितसंज्ञक इन्भवति
धात्वर्थे ।

इनि लिङ्गस्यानेकाक्षरस्यान्त्यस्य स्वरादेर्लोपः ॥४४२॥

घनत्राबरस्य विङ्गस्य चान्त्यस्वरादेर्लोपो भवति इति पर इस्तिनाऽतिक्रमति अतिहस्तयति । इति गृह्णाति ।

न इलिकल्प्योः ॥४४३॥ इलिकल्प्योर् थिर्न भवति । हलयति । कल्पयति । अजहलम् । अचकल्पत् । हलयति । अचकल्पत् । वस्त्रं समाच्छादयति सवस्त्रयति । समवस्त्रत् । चर्मणा सन्नह्यति संवर्मयति । समवर्मत् । तत्करोति तदाचष्टे इति इत् । मुण्डं करोति मुण्डयति । अमुमुण्डत् । एवं मिश्रयति । अमिमिश्रत् । सूत्रमाचष्टे सूत्रयति । असुसूत्रत् ।

सत्यार्थवेदानामन्त आप् कारिते ॥४४४॥ सत्यार्थवेदानामन्त आप् भवति कारिते परे । सत्यमाचष्टे सत्यापयति । एवं अर्थापयति ।

न स्वराद्यो ॥४४५॥ स्वरादेर्लोपो न भवति इन चण् परे । आर्तिपत् । चकापयति । अचिकपत् ।

रमृम्द मृतो लघाव्यञ्जनादेः ॥४४६॥ व्यञ्जनादेरनेकाक्षरस्य लिङ्गस्य लघो ऋतो रावागमो भवति इनि परे । पृथु प्रत्थान । पृथु करोति प्रथयति । अपिप्रथत् । मृदु करोति म्रदयति । अमिम्रदत् । दृढं करोति द्रढयति । अदिद्रढत् । कृशं करोति क्रशयति । अचिक्रशत् । भृशं करोति भ्रशयति अबिभ्रशत् । परिवृढं करोति परिव्रढयति पर्यवव्रढत् । वृत्यति ।

पृथुं मृदुं दृढं चैव कृशं च भृशमेव च ।
परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान्रविधौ स्मरेत् ॥१॥

पातोम् हेतौ ॥४४७॥ हेतुकर्तृव्यापारे वर्त्तमानाद्धातो

कारितसंज्ञके इम् भवति। अन्यस्य आन्तस्यापवर्गपरस्यापर्वे इम्
भवानयस्य इष्यते॥ दीर्घो भवारत्वादीनामिति दीर्घः। भवति
अचिरवमस्य मयुक भापयति भापयते। भापयत्। भापयतु।
अभापयत्। इम्भावमादेरमयमित्युक्तत्वात् सर्वेषामिमप्रत्ययानामुप
धादिरम्॥ अपीभपत्। भापयाञ्चकार। भापयिता। भाप्यात्।
भापयिषीष्ट। भापयिष्यति भापयिष्यते। अभापयिष्यत्। अभापयि-
ष्यत। पाययति। अपीप्यत्। ण्ययति पेषियत्। नन्दयति।
अननन्दत्। स समति असस सत्।

शाच्छासाह्वाव्यावेपामिनि॥४४८॥ यमागभिर्भवति इनि
परे। शाययति। अशीशयत्। आययति अविव्ययत्। अवसाय-
यति। अवासीसयत्। ह्वाययति।

ह्वयतेर्नित्यम्॥ ४४९॥ ह्वयतेर्नित्यं सम्प्रसारणं भवति
कारिते च सन्सो परे॥ अजूहवत्। व्याययति। अविव्ययत्।
पाययति। अपीप्यत्। पाययति।

लोपः पिवतेरीचाभ्यासस्य॥ ४५०॥ पिवतेरभ्यासस्य
ईत्वं उपधायाश्च लोपो भवति इति चण्परे। अपीप्यत्। भाप-
यति। आपिपत्। पाययति अपीप्यत्। हापयति अजूहवत्।

अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुक्॥ पो मलोपो
गुणश्च नामिनाम्॥ ४५१॥ अर्त्यादीनामाकारान्तानां च पुग-
मो भवति यथासम्भवं लोपश्च नामिनां गुणश्च इनि परे॥
अर्पयति आर्पिपत्। ह्रेपयति। अजिह्रिपत्। व्ली वरणे। व्लेपयति।
अविव्लिपत्। रीङ् श्रवणे। रेपयति अरीरिपत्। क्नूयी शब्दे।

क्नोपयति । अचुक्नुपत् । क्ष्मायी विधूनने । क्ष्मापयति । अचिक्ष्म
पत् । हु पयति अजिह्रिपत् । धापयति । अदीधपत् । मापय त अमी
मपत् । स्थापयति । स्थापयते । अतिष्ठिपत् ।

तिष्ठतेरित् ॥ ५५२ ॥ तिष्ठतेरिद्भवति इति चङ् परे ।
अतिष्ठिपत् । ज्ञापयति ।

शिघ्रतेर्वा ॥ ५५३ ॥ जिघ्रतेर्वा इद्भवति इति चङ् परे ।
अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् । देवयति । अदीदिवत् । साधयति । असू-
धुवत् । नाशयति । अनीनशत् । अभिपाययति । भावयति । अबी-
भवत् । चायमते । अचचायत् । ताडयति । अतूतुडत् । मारयति ।
अमीमरत् । मोचयति अमूमुचत् । रोचयति । अरूरुचत् । मोदयति
अमूमुदत् । पाचयति । अपीपचत् । तानयति । अतीतनत् । भास-
यति । अबीभसत् । कारयति अचीकरत् ।

स्मिर्णाश्रमीदादीनि ॥ ५५४ । ण्यामाक्रारा भवति इनि परे
विस्मापयति । व्यसिस्मपत् । विश्रापयति । व्यशिश्रपत् । जिह्रपयति ।
व्यचिक्रपत् । प्रध्मापयति । अध्मापिपत् । धारयति अदीधरत् ।
माह्वयति अजिह्वात् । वारयति अवूवुरत् । तर्ष्वयति अततर्ष्वत् ।

भ्रान्तस्वानां ह्रस्व । ५५५ ॥ मानुरस्वान्य भान्ता हस्वा
भवति इनि परे ॥ अस्वारमाया दीर्घो न भवति ॥ घटाप्यते मानु
बन्धा । घट चेष्टायां ॥ घटयति ॥ अजीघटत् । व्यथ भयचल
नयो ॥ व्यथयति अविव्यथत् ।

ज्ञनिवृष्वनमृरञ्जाऽमन्ताश्च ॥ ५५६ ॥ ण्यां ह्रस्वा भवति

सति परे । जनि प्रादुर्भावे । जनयति । अजीजनत् । जॄष् वयो-हानौ ॥ जरयति अजीजरत् । क्नसु ह्वरणदीप्त्योः । क्नसयति । अचिक्नसत् । रञ्ज रागे ।

रञ्जेरिणि मृगरमणे ॥ ४५७ ॥ मृगरमणार्थे इनि परे रञ्जेरनुपधालोपो भवति । रजयति । अरीरजत् । पक्षे रञ्जयति ॥ अररञ्जत् । रमु क्रीडायां । रमयति । अरीरमत् । शमु तपसि खेदे च । शमयति । अशीशमत् ।

ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गो वा ॥ ४५८ ॥ एते सोपसर्गा नित्य मानुबन्धा भवन्ति ॥ एते अनुपसर्गा वा मानुबन्धा भवन्ति । तत्र सोपसर्गपक्षे मानुबन्धानां ह्रस्व । ज्वल दीप्तौ । प्रज्वलयति ॥ प्राजिज्वलत् । ह्वल ह्मल चलने । प्रह्वलयति । प्राजिह्वलत् । प्रह्मलयति । प्राजिह्मलत् । प्रणमयति ॥ प्राणीनमत् । उपनमयति । उपानीनमत् ।

अनुपसर्गा वा ॥ ४५९ ॥ एते अनुपसर्गा वा मानुबन्धा भवन्ति । ज्वलयति । ज्वालयति । अजिज्वलत् । ह्वलयति । ह्वालयति अजिह्वलत् । ह्मलयति [। अजिह्मलत् । नमयति ॥ नामयति । अनीनमत् ।

ग्लास्नावनवमश्च ॥ ४६ ॥ एते मानुबन्धा वा भवन्ति । ग्लै हर्षक्षये । ग्लापयति । ग्लपयति । अजिग्लपत् । ष्णा शौचे ॥ स्नपयति । स्नापयति । असिष्णपत् वन षण संभक्तौ ॥ वनयति । वानयति । अवीवनत् । टुवमु उद्गिरणे । वमयति । वामयति । अवीवमत् ।

न कम्यमि चम ॥४६१। म्यों ह्रस्वो न भवति इनि परे।

कमेरिनिङ् कारितम् ॥ ४६२ ॥ कमेः कारितसंज्ञक इनिङ् भवति स्वार्थे । कमु कान्तौ । कामयते । अचिकमत् । अम द्रम मी मृ हम गतौ ॥ आमयति आमिमत् । चमु अदने । चामयति । अचीचमत् ।

शमोऽदर्शने ॥ ४६३ ॥ शमाऽदर्शनेऽर्थे ह्रस्वो भवति इनि परे । शमयति रोगम् । अशिशमत् । अदर्शन इति किं ? निशामयति रूपं । न्यशीशमत् ।

यमोऽपरिवेषणे ॥४६४। यमः अपरिवेषणेऽर्थे ह्रस्वो भवति इनि परे । यम उपरमे । नियमयति । अपरिवेषण इति किं आयामयति । आयीयमत् ।

स्खदिरवपरिभ्यां च ॥ ४६५ ॥ स्खदिरवपरिभ्यां च ह्रस्वो भवति इनि परे । स्खदिर् स्खदने । अवस्खदयति । अन्योपसर्गात् भवति । उपस्खादयति । अपचिस्खदत् । पर्यचिस्खदत् । उपाचिस्खदत् ।

फण गतौ । ४६६ ॥ फणो गत्यर्थे ह्रस्वो भवति इनि परे ॥ फणयति ॥ अगत्यर्थे इति किं ? फाणयति । अपीफणत् । इति इअता ॥

आत्मनेच्छायां यिन् ॥ ४६७ ॥ नाम्नो यिन्भवति आत्मन इच्छायाम् ।

यिन्यवर्णस्य ॥ ४६८ ॥ अवर्णस्य ईत्त्वं भवति यिनि परे ॥

पुत्रमिच्छत्यात्मनः पुत्रीयति ॥ पुत्रीयतु । पुत्रीयेत् । अपुत्रीयत् । अपुत्रीयीत् ॥ पुत्रीयाञ्चकार । पुत्रीयिता । पुत्रीयिष्यति । पुत्रीयिष्यति । अपुत्रीयिष्यत् । एवं घटीयति धनं मति इव ग्रीयति ।

काम्यच्च ॥ ४६६ ॥ नाम्नः काम्यो भवति आत्मेच्छायां । पुत्रमिच्छत्यात्मनः पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्यतु । पुत्रकाम्यतु । अपुत्रकाम्यत् । अपुत्रकाम्यीत् । पुत्रकाम्याञ्चकार । पुत्रकाम्यिता । पुत्रकाम्यात् । पुत्रकाम्यिष्यति । अपुत्रकाम्यिष्यत् । अत्र इत्यर्थः

उपमानादाचारे ॥ ४७ ॥ उपमानात्कर्मणो क्यज्भवति आचारेऽर्थे ॥ पुत्रमिव आचरति पुत्रीयति माणवकं । एवं पीठीयति मठं । मूर्षयति पुत्रकं । इति क्यच् ।

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ४७१ ॥ कर्तुरुपमानात्मनः क्यङ् भवति । आचारेऽर्थे पदान्तस्य सलोपश्च ।

आपिताम ॥ ४७२ ॥ अर्धित्सत्यपान्तस्यातोऽरममेपर्व भवति । श्येन इव आचरति श्येनायते । श्येनायते । श्येनायता । अश्येनायत । अश्येनायिष्ट । श्येनायाञ्चक्रे । श्येनायिता । श्येनायिष्यते । अश्येनायिष्यत ॥ एवं अप्सरायते ॥

ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया ॥
आपिलापश्च विज्ञेया गदस्त्यमनीस्यरि ॥ १ ॥

ओजस्विन इव आचरति । ओजायते । एवं अप्सरायते । पयस्यते ।

नामिष्यञ्जनान्तादायादेः ॥ ४७३ ॥ नामिव्यञ्जनान्तात्स्वरस्य आपेरादेर्लोपो भवति । पयस्यते । अमत्ययस्वोद्धाऽपदैरात्मन-

चिदाचिलोप । आत्मस्थाप्येस्यसमहणाधिनयाद्यचिलोप परस्मैपदं भवति ॥ गर्दभ इव आचरति गर्दभति । एवं अश्वति । अग्नीयते । एवं पटूयते । पित्रीयते । रैस्यते ।

नलोपश्च ॥ ४७४ ॥ नलोपश्च भवति चिन्नामा परतः । चिन्न स्यत ॥ मनुष्यत ।

ओतःयिमायिपरे स्वरवत् ॥ ४७५ ॥ ओतः परो यिमा-चिरस्वरवद्भवति ॥ गो भवति संधि । गामिवात्मन इच्छति गव्यति गौरिवाचरति गव्यते ।

आत्वश्च ॥ ४७६ ॥ औतः परो यिमायिस्वरवद्भवति ॥ नाव-मिच्छत्यात्मन नाव्यति । नारिवाचरति नाव्यते ।

वा गल्भक्लीवहोडभ्य ॥ ४७७ ॥ एभ्य परमात्मने पदं भवति । वारत्वस्वरार्थस्यान् आचिलोपः । गल्भ इव आचरति गल्भते । क्लीवते । होडते ।

कष्टकक्षसत्रगहनाय पापे क्रमेश ॥ ४७८ ॥ एभ्यश्चतु-र्थ्यन्तेभ्य पाप वर्तमाने क्रमण इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । कष्टाय क्रमते प्रामति पापयत । एवं कक्षायते । सत्रायते । गहना-यते । पाप इति किं ? कष्टाय तपसे क्रमति ।

बाष्पोष्मफेनमुद्वमति ॥४७९॥ बाष्पादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य उद्वमनऽर्थे आयिप्रत्ययो भवति ॥ बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । ऊष्माय-मुद्वमति ऊष्मायते । तथा फेनमुद्वमति फेनायते ।

सुखादीनि वेदयते ॥ ४८० ॥ सुखादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो

वेदयते इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । सुखमात्मनो वेदयते सुखायते । एवं दुःखायते । तदनुभवतीत्यर्थः ।

शब्दादीन् करोति ॥ ४८१ ॥ शब्दादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः करोत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । शब्दं करोति शब्दायते । एवं वैरायते । कलहायते ।

नमस्तपोवरिवसश्च यिन् ॥ ४८२ ॥ एभ्यो यिन् भवति करोत्यर्थे । नमस्करोति नमस्यति देवान् । एवं तपस्यति शत्रून् । वरिवस्यति गुरून् ।

कण्ड्वादिभ्यो यन् ॥ ४८३ ॥ कण्ड्वादिभ्यो यन् भवति करोत्यर्थे ॥ कण्डूं करोति कण्डूयते । एवं तिरस्करोति तिरस्यति । इत्यादिप्रत्ययान्ताः ।

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ ४८४ ॥ गुपूप्रभृतिभ्य आय प्रत्ययो भवति स्वार्थे । गोपायति । गोपायाञ्चकार ॥ गोपायिता । एवं धूपायति । विच्छायति । विछ विच्छ गतौ । पणायते । पणि व्यवहारे । पनायते । पन स्तुतौ च इत्यादयः ।

अभूततद्भावे कृभ्वस्तिषु विकाराच्च्विः ॥ ४८५ ॥ च्विप्रत्ययो नामभ्यो भवति अभूततद्भावेऽर्थे कृभ्वस्तिषु परेषु ।

* च्वावनव्ययस्य ईत्वम् ॥ ४८६ ॥ अवर्णस्य ईत्वं भवति च्वौ च परे । च्विसर्वापहारिप्रत्ययस्य लोपः । अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लीकरोति । अशुक्लः शुक्लः क्रियते शुक्लीक्रियते । अशुक्लः शुक्लो भवति शुक्लीभवति । अशुक्लः शुक्लः स्यात् शुक्लीस्यात् । अदीर्घो दीर्घः क्रियते दीर्घीक्रियते । अदीर्घं दीर्घं

करोति दीर्घीकरोति । अदीर्घो दीर्घो भवति दीर्घीभवति । अदीर्घो दीर्घः स्यात् दीर्घीस्यात् । एवं पुत्रीक्रियते पुत्रीकरोति पुत्रीभवति पुत्रीस्यात् । अवनिता वनिता क्रियते वनितीक्रियते । एवमग्नीक्रियते अग्नीकरोति अग्नीभवति अग्नीस्यात् । पटूक्रियते पटूकरोति पटूभवति पटूस्यात् ।

॥ प्लुत ईदन्तश्च्विपक्षीयितपितापिषु ॥ ४८७ ॥

प्लुतान्तस्य च्विपक्षीयितपितापिषु परत ईदन्ता भवति । मात्रीकरोति मात्रीक्रियते मात्रीभवति मात्रीस्यात् । पित्रीकरोति पित्रीक्रियते पित्रीभवति पित्रीस्यात् । इत्यादि । एवं सर्वमवगन्तव्यम् । इति च्विप्रत्ययान्ताः समाप्ताः । अथ पुषादयः ।

पुषादिद्युताद्लृदितामुञ्वातिभिर्विशास्तिस्यम परस्मै।४८८।

एभ्यश्च प्रत्ययः सर्वत्र भवति । पुष पुष्टौ । अपुषत् । शुष शोषणे । अशुषत् । दु न वैकल्ये । अदुषत् । स्लिष आलिङ्गने । अश्लिषत् । श्लिष्यति शब्दप्रकरणे । अश्लिषत् । क्षुध बुभुक्षायाम् । अक्षुधत् । शुध शौचे । अशुधत् । तिम संराद्धौ । अतिमत् । रुष हिंसायाम् । अरुषत् । तृप प्रीणने । अतृपत् । दृप हर्षमोहनयोः । अदृपत् । मुह वैचित्ये । अमुहत् । द्रुह जिघांसायाम् । अद्रुहत् । ष्णुह उद्गिरणे । अस्नुहत् । ष्णिह प्रीतौ । अस्निहत् । नश अदर्शने । अनशत् । शम दम उपशमे । अशमत् अदमत् । तमु काङ्क्षायाम् । अतमत् । श्रमु तपसि खेदे च । अश्रमत् । भ्रमु अनवस्थाने । अभ्रमत् । क्षमूष् सहने । अक्षमत् । क्लमु ग्लानौ । अक्लमत् । मदी हर्षे । अमदत् । असु क्षेपणे । आस्थत् । यसु प्रयत्ने । अयसत् । जसु मोक्षणे ।

अत्रसत्। तसु दसु उपक्षये। अतसत्। अदसत्। अवुसस्य। अनस्य।। प्लुष दाहे। अप्लुषत्। विष प्रेरणे। अविषत्। कुश स्नेहने। अकुशत्। वुस उत्सर्गे। अवुसत्। कुश श्लेषणे। अकुशत्। मसि परिणामे। अमसत्। लुठ विलोडने। अलुठत्। उच समवाये। औचत्। भृश भ्रंश अधःपतने। अभृशत्। वृश वरणे। अवृशत्। कृश तनूकरणे। अकृशत्। ञितृष पिपासायाम्। अतृषत्। तुष हृष तुष्टौ। अतुषत्। अहृषत्। कुप रुष रिष रोषे। अरुषत्। डप डिप क्षेपे। अडिपत्। पुष स्नेहने। अपुषत्। गुप व्याकुलत्वे। अगुपत्। युप रुप लुप विमोहने। अयुपत्। अरुपत्। अलुपत्। लुभ गार्ध्ये। अलुभत्। क्षुभ संचलने। अक्षुभत्। नभ तुभ हिंसायाम्। अनभत्। अतुभत्।। क्लिदू आर्द्रीभावे। अक्लिदत्। ञिमिदा स्नेहने। अमिदत्। ञिक्ष्विदा मोचने। अक्ष्विदत्। ऋधु वृद्धौ। आर्धत्। गृधु अभिकाङ्क्षायाम्। अगृधत्। इति पुषादिः। पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मै (?) । पुषादिः समाप्तः। अनुपसर्गादपि। अशुषत्। अतुषत्। शिष्ल आगरणे।

शिवादीनां हस्व ॥ ४८९ ॥ शिवादीनां हस्वो भवति।

अरिवत्। घुर परिवर्तने। अघुरत्। पट पुट लुठ संघाते। अपटत्। अपुटत्। अलुठत्। शुम संचलने। अशुमत्। असु असु असु क्षेपणे। अअसत्। असस्त्। असु गतौ च। अअसत्। यसु निराशे। अयसत्। वृत वर्तने। अवृतत्। वृध वृद्धौ। वृधु वर्तने। अवृधत्। शृधु शब्दकुत्सायाम्। अशृधत्। स्यन्दू प्रस्रवणे। अस्यदत्। कृपू सामर्थ्ये। अकृपत्। गृधु अभिकाङ्क्षायाम्। अगृधत्।

भवतो लुक् ॥ ४६० ॥ रूपमिति लुक् भवति । अभवन् । इति धुतादि ॥

भावसेनत्रिविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ।
कृतायां रूपमालायामाख्यातं परिपूर्यते ॥ १ ॥

अथ कृदन्ताः केचित्प्रदर्श्यन्ते ।

सिद्धिरिज्वद्ञणानुबन्धे ॥४६१॥ ञ्णानुबन्धे कृत्प्रत्यये परे इग्वत् कार्यमतिदिश्यते यथा सम्मर्थ ।

धातोः ॥ ४६२॥ अयमपि पदं धातोरित्यधिकारो वेदितव्यः ।

कृत् ॥४६३॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञका वेदितव्याः ।

कर्तरि कृत् ॥४६४॥ कृत्प्रत्ययान्ताः कर्तृकारके भवन्ति ।

वर्तमाने शन्तृङानशावप्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयोः ॥ ४६५ ॥ अप्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयोः परतो वर्तमानार्थात् धातोः शन्तृङानशौ भवतः ॥

सार्वधातुकवत् ॥४६६॥ शानुबन्धे कृति परे सार्वधातुकवत्कार्यं भवति । इग्वत्सा माया वाम्यसिद्धा । शन्तृङन्तं लिङ्गवत् धातुत्वं न जहाति । भवन् पुमान् । भवन्ती स्त्री । भवत्कुलम् । सोऽस्ते-पचमानशानशानात्मनेपदे ।

आनोऽप्यात्मने ॥ ४६७ ॥ अत्र आन प्रत्यय आत्मनेपदं भवति ।

आमोन्त आने ॥४६८॥ अकारान्तान्मकारागमो भवति आने परे ॥ पचमानः पुरुषः । पचमाना स्त्री । पचमानं कुलं । तथा पचन् पचन्ती पचत् । पचमानः पचमाना पचमानमित्यादि ॥ अदन् अदन्ती अदत् । शयान शयाना शयानं ।

इ न गुणः ॥ ४८६ ॥ नाम्यन्तमधातुविकरणयोरग्गुणो न भवति शानुबन्धे कृति परे । भुवन् भुवानः । ध्रुवत् ध्रुवानः । दधत् दधान । बीभ्यत् । सुम्मानः । सुन्वन् सुन्वानः । अश्नुवानः । सर्वेषामासने इत्यादिना गुणो न भवति । बिभ्यत् बिभ्रानः । भावे भूयमानं वेदवचनेन । पच्यमानमसामि । भाव सर्वत्र नपुंसकलिङ्गत्व पक्षते च । कर्मणि । पच्यमान ओदन । पच्यमानी यावती । पच्यमानाः ओदना । क्रियमाणः कट इत्यादि ।

वेत्तेः शन्तुर्वसुः ॥४ ॥ विदः परस्य शन्तुर्वसुर्भवति । विद्वान् विदुष्मती ॥

कन्तुकानौ परोक्षावत् ॥४ १॥ भावे परोक्षावत्परौ क्वन्सुकानौ भवतः ॥ क्वन्सु वरसौ कान आत्मनेपदं भवति ।

के यजुष्च य ईडवजनम् ॥४०२॥ यानुबन्धे कृति परे क्वन्सावर्थे भवति ताक वर्जकत्वा । इति न गुणः । बभूवान् बभूवांसौ बभूवांसः । पपाबभिवान । पपाबभवा । अत्र साम्यादेशु स्मत इत्यादिना आम् इप् प्रयुज्यते इत्यनुपयोग । पेचिवान् पेचान । चक्रिवान् चकारा ।

म्योश्चपचमऽवे ॥४ ३॥ मान्तर्वेगतरवणरवार्णोपो भवति अवरवर्ते इति क्वन्सु परे जग्मी शब्दे । जुगन्वान । जघ्नी

बिभूलन । चरमासान् विद् श्रीडायौ । गिविवान् । गिवु उन्मुसन्वान ।
सिपिवान । ग्रिवु बिवु निरसने । तिष्ठिवान् । चिरिवाम् ।

गमहनविदविशदृशां वा ॥५०४॥ एषां वन्स भाजारच् वा भवति मयास८व उपधालोपः । जग्मिवान् । इडभाव ।

वमोम ॥५ ५॥ वमोम्य परपार्श्वतार्मो ना भवति । अगन्वान् जमिवान् । अघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान । विविशिवान् । विमिषान् । ददृशिवान् ।

दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ॥ ५०६ ॥ एते क्वस्नुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । दाम् दाने । दाश्वान् । षह मर्षणे । साह्वान् । मिह सेचने । मीढ्वान् ।

तव्यानीयौ ॥५ ७॥ धातोस्तव्यानीयौ भवत ।

ते कृत्याः ॥५ ८॥ ते तव्यादयः कृत्या भवन्ति ।

भावकर्मणोः कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ५ ९ ॥ भावे कर्मणि च कृत्यक्तखलर्थाः भवितव्याः ॥ पूर्वस्यापवादोऽयं ॥ सुप्तनन भवितव्यं । भवनीयं । अनुक्ते कर्तरि तृतीया । एधितव्यं । एधनीयं । उक्ते कर्मणि प्रथमा । अभिभवितव्यः शत्रुः । अभिभवनीयः । कर्त व्यः कारणीयः कटः । दातव्यं दानीयं धनं ।

कृत्यपुटोऽन्यत्रापि च ॥५१०॥ कृत्या युट् च अन्यत्रापि भवन्ति । स्ना शौचे । स्नानीयं चूर्णं । दानीयो ब्राह्मणः । वृत् वर्तने । समावर्त्त नीयो गुरुः ॥

स्वराद्यः ॥५११॥ स्वरान्ताद्धातोर्यः प्रत्ययो भवति । चयं जयं नयं ।

वदीसुभ्यां क्यप् स्वरवत् ॥४१२॥ वदीभ्यां परं क्यप् स्वरवद्भवति । [illegible] ॥

शकिसहिपवर्गान्ताच्च ॥४१३॥ शकिसहिभ्यां पवर्गान्ताच्च यो भवति । शक्यं शाक्यं । शक्यम् । सह्यम् । जप्यम् । लभ्यम् ।

आस्खनोरिच ॥४१४॥ आकारान्ताद्धातोः खनेश्च यो भवति अनयोरन्त्य इकारागमो भवति । देयं पेयं [illegible] । खनेरि खनेयम् । अन्येषामागम । लेयं ।

यमिमदिगदां त्वनुपसर्गे ॥४१५॥ एषामनुपसर्गभावे यो भवति । यम्यं मद्यं गद्यं । अनुपसर्गे इति किं ? प्रयाम्य । समाद्य प्रगाद्य ।

चरेराङि चागुरौ ॥४१६॥ अनुपसर्गे आङि च चरेर्यो भवति अगुरौ । आचर्यो देशः । अनुपसर्गे इति किं ? अभिचार्यं । अगुराविति किं ? आचार्यो गुरुः ।

पण्यावद्यवर्या विक्रेयगर्ह्यानिरोधेषु ॥४१७॥ एतेष्वर्थेषु एते निपात्यन्ते यथासंख्यम् । पण्यमिति निपात्यते विक्रेयार्थे । अवद्यमिति निपात्यते गर्ह्यार्थे । वर्यमिति निपात्यते अनिरोधार्थे । पणु व्यवहारे स्तुतौ च । वद व्यक्तायां वाचि । वृञ् वरणे । पण्यं । अवद्यं । वर्यं ।

वह्यं करणे ॥४१८॥ वह्यमिति निपात्यते करणेऽर्थे । वह्यं शकटं वाह्यमन्यत् ।

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥४१९॥ अर्य इति निपात्यते स्वामिनि वैश्ये चार्थे । अर्यतीति अर्यः स्वामी अर्यो वैश्यः ।

उपसर्या काल्याप्रजने ॥५२०॥ प्रजने प्राप्तकाले यत् उपसर्या इति निपात्यते । सृ गतौ । उपसर्या ऋतुमतीत्यर्थः ।

अजर्यं संगते ॥५२१॥ अजर्यमिति निपात्यते संगतेऽर्थे । न जीर्यत इत्यजर्यं आर्यसंगतं ।

नाम्नि वदः क्यप् च ॥५२२॥ नाम्नि उपपदे वद क्यप् भवति यच ।

सप्तम्युक्तमुपपदम् ॥५२३॥ धात्वधिकारे सप्तम्या निर्दिष्टमुपपदसंज्ञं भवति ।

तस्मिन्नाम यत् ॥५२४॥ तदुपपदं नाम धातोः प्राग्भवति ।

तस्य तेन समास ॥५२५॥ तस्य नामोपपदस्य तेन कृदन्तेन सह समासो भवति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

भावे भुवः ॥५२६॥ नाम्नि उपपदे भुवो धातोः क्यप् भवति भावे । ब्रह्मभूयं गतः ब्रह्मत्वं गत इत्यर्थः ।

हनस्त च ॥५२७॥ नाम्नि उपपदे हन्तेः क्यप् भवति तस्य तकारादेशो भवति । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या ।

इणस्तुशासुवृदृजुषां क्यप् ॥५२८॥ एभ्यः क्यप् भवति । पुनः क्यब्ग्रहणं अधिकारार्थमित्यर्थः । तेन नाम्नि भावे इति निवृत्त्यर्थं ।

धातोस्तोन्तः पानुबन्धे ॥५२९॥ ह्रस्वान्तस्य धातोस्तोऽन्तो भवति पानुबन्धे कृति परे । इत्य स्तुत्य । जुषी प्रीतिसेवनयोः ।

स्नोरुभ्यां रूयः स्वरतम् ॥५१२॥ स्नोरुभ्यां परं रूप स्वरवद्भवति । स्नाव्य प्रस्नाव्यम् ॥

शकिसहिपवर्गान्ताच्च ॥५१३॥ शकिसहिभ्यां पवर्गान्ताच्च यो भवति । शक्यं शक्यौ । शक्यं । साप्य । लभ्यं । गम्य ।

आतश्चोपीप ॥५१४॥ आकारान्ताद्धातोर्यो भवति अन्त्यस्येत्व एकारागमो भवति । देयं पेयं ज्ञानु सम्पाद्य । स्नेरि समादेश । सम्पेयपानम् । सेयं ।

यमिमदिगदां त्वनुपसर्गे ॥ ५१५ ॥ एषामनुपसर्गाभावे यो भवति । यम्यं मद्यं गद्यं । अनुपसर्गे इति किं ? प्रयम्-प्रयाम्यं । प्रमाद्य प्रगाद्य ।

चरेराङि चागुरौ ॥ ५१६ ॥ अनुपसर्गे आङि चरेर्यो भवति अगुरौ । आचर्यो देशः । अनुपसर्गे इति किं ? अभिचार्यं । अगुरा-विति किं ? आचार्यो गुरुः ।

पण्यावद्यवर्या विक्रेयगर्ह्यानिरोधेषु ॥ ५१७॥ एतेष्वर्थेषु एते निपात्यन्ते यथासंख्यम् । पण्यमिति निपात्यते विक्रेयार्थे । अवद्यमिति निपात्यते गर्ह्यार्थे । वर्येति निपात्यते । अनिरोधार्थे । वर्या स्त्रीनारे स्त्री च । वर्या स्त्रीनामे भवति । वृञ् वरणे । पण्यं । अवद्यं । वर्या ।

वह्यं करणे ॥ ५१८ ॥ वह्यमिति निपात्यते करणेऽर्थे । वह्यं शकटं वाह्यमन्यत् ।

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥५१९॥ अर्यमिति निपात्यते स्वामिनि वैश्ये चार्थे । अर्यते इति अर्यः स्वामी अर्यो वैश्यः ।

पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे । न स्कम्भ इति सम्बन्धः ।

भिद्योद्ध्यौ नदे ॥ ५३८ ॥ एतौ कर्तरि नदे निपात्येते । भिनत्ति कूलानीति भिद्यः । उज्झत्युदकमित्युद्ध्यः ।

युग्यं च पत्रे ॥ ५३९ ॥ युजमिमि निपात्यते पत्रे वाहनार्थे युज्यते अनेनेति युग्यम् ।

कृष्टपच्यकुप्यसंज्ञायाम् ॥ ५४० ॥ एते निपात्यन्ते संज्ञायाम् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्या व्रीहयः । कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यत् ।

ऋवर्णव्यञ्जनान्तात् ण्यत् ॥ ५४१ ॥ ऋवर्णान्तात् व्यञ्जनान्ताद्धातोः ण्यत् भवति । ककार इत्कार्यार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । कार्यम् । मृज आच्छादने । निस्तार्यम् । वाक् वाच् दर्शने । वाक्यम् वाच्यम् वाग्मी । हृञ् हरणे । हार्यम् । राज्यम् ।

चजोः कुघिण्ण्यतोः ॥ ५४२ ॥ चज कुत्वं घिति ण्यति च परे । पाक्यम् पाच्यम् योग्यम् भाग्यम् ।

न कवर्गादिव्यजाम् ॥ ५४३ ॥ कवर्गादि व्रजं व्यजश्च कुत्वं न भवति । कौज कूज गुज अव्यक्ते शब्दे ॥ कूप कूज गज मन्थ । गम्यम् । मार्ग्य । व्रज सृज्य । भाग्य ।

ण्यण्यावश्यके ॥ ५४४ ॥ आवश्यके गम्यमाने चजोः कुत्वं न भवति ण्यति परे । अवश्यपाच्यम् । अवश्यमोज्यम् ।

प्रथमाविभक्तिविशेषणविशेष्यमित्यसाम् ॥ ५४५ ॥ यथं चजा

गुप्यत इति गुप्यं । नम्य । शासु अनुशिष्टौ ॥ शासेरिदुपधाया इत्वं विना आकारस्य इत्वं । शिष्य । स्तुत्य । गुह्य ।

ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृते ॥ ५२० ॥ क्लृपि चृति वर्जित ऋकारोपधाद्धातोः क्यप् भवति । वृत्यं वृध्य दृश्यं स्पृश्य ।

मृजोऽर्थसंज्ञायाम् ॥ ५२१ ॥ मृज अर्थसंज्ञायां क्यप् भवति । मृज्यत इति मृज्य ।

ग्रहोऽपिप्रतिभ्यां वा ॥ ५२२ ॥ अपिप्रतिभ्यां परात् ग्रहः क्यप् भवति वा । अपिगृह्य । अपिग्राह्य । पक्ष्य क्यप् । प्रतिगृह्य । प्रतिग्राह्य ।

पदपक्ष्ययोश्च ॥ ५२३ ॥ पदपक्ष्ययोरर्थयोर्ग्रहेः क्यप् भवति । गृह्ये मत पक्ष्य । प्रगृह्य पद । पक्ष्य मनु प्रगृह्य सेना ।

वो नीपूज्भ्यां कल्कमुञ्जयोः ॥ ५२४ ॥ विउपपदे नीपूञ्भ्यां कल्कमुञ्जयोरर्थयोः क्यप् भवति । विनीय कल्कः । विपूयो मुञ्जः ।

— कृवृषिमृजां वा ॥ ५२५ ॥ कृवृषिमृजिभ्यो वा क्यप् भवति । कृत्यं कार्य । वृष वृष्य सवने । वृष्य वर्ष्य । मृज्यं । मार्ग्य ।

मृजो मार्जि ॥ ५२६ ॥ मृज इत्येतस्य धातोर्मार्जिरादेशो भवति । मजा गतौ गुरुधातुपदस्येतिवि अकारस्य गत्वर । मार्ग्य मार्ग्यं ।

सूर्यरुच्याव्यथाः कर्तरि ॥ ५२७ ॥ एते कर्तरि निपात्यन्ते । सरति सूर्य वा सोऽवगमिति सूर्य । रोचत इति रुच्य । व्यथ

सन्निदृष्यसप कृतौ ॥ ५५२ ॥ सपूर्वाद्विनीतः कुप्यपूर्वो-स्थिततर्येस् भवति म च स्वरवत कृताभिधेये । सह्राय क्रतु । कुप्यपाय क्रतु ।

राजसूयम ॥ ५५३ ॥ क्रत्वाभिधेये राजसूय इति निपात्यते । राजा सोमम् राजा वा सूयते इति राजसूय ।

सामाय्यानाय्यौ हविर्निवासयोः ॥ ५५४ ॥ एतौ निपात्येते हविर्निवासयोरर्थयोः । सामाय्यं हविः विशिष्टमन्त्रनिकाय्यो निवास ।

परिचाय्योपचाय्यावग्नौ ॥ ५५५ ॥ एतावग्न्यर्थे निपात्येते । परिचाय्योऽग्निः । उपचाय्योऽग्नि ।

चित्याग्निचित्ये च ॥ ५५६ ॥ एतावग्न्यर्थे निपात्येते । चयनं चित्य । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ।

अमावास्या वा । ५५७ । अमा-सहार्थे अमापूर्वाद्वसते र्ण्येय भवति कालाधिकरणे वा दीर्घत्वं निपात्यते । अमा सह वसतः चन्द्रार्कौ यस्यां तिथौ सा तिथि अमावस्या । अमावास्या । एतद्-यतनामुपपन्न तत्सर्वं निपातनात्सिद्ध ।

कुण्डपाय्यौ । ५५८ ॥ पाणौ कु पृथौ भवत ।

पुवुलामनाद्यन्ताः ॥ ५५९ ॥ पुवुलौ स्थाने यथासंख्यं अनअक अन्त इत्येते भवन्ति । भवतीति भावकः भविता । कारक कर्ता । नायक नेता । हारक हर्ता । कुमूपक । अस्य च लोप क्मू

ण्यौ न भवतो ष्यणि परे । प्रकाम्य । कार्म्य । रोचक । पाचक । याम्य । त्यज हानी । त्याज्य ।

नि प्राभ्यां युजेः शक्ये ॥ ५४६ ॥ निप्राभ्यां परस्य युजेर्णो न भवति शक्यार्थे ष्यणि परे । नियोक्तुं शक्यः नियोज्यः । एवं प्रयोज्यः सूत्र ।

भुजोऽन्ने ॥ ५४७ ॥ भुजो गो न भवति शक्यार्थे ष्यणि परे अन्ने । भोक्तुं शक्यं भोज्यं अन्नं भोज्यं पयः ।

आसुयुवपिरपिलपित्रपिदमिचमां च ॥ ५४८ ॥ आङ्पूर्वात्सुनोतेर्युप्रभृतिभ्यश्च ष्यण् भवति । आसाव्य । यु मिश्रणे । पूजने याव्य । टुवपू बीजसन्ताने । वाप्य । रप लप व्यक्तायां वाचि । राप्यं । लाप्यं । त्रपूष् लज्जायां । त्राप्य । दंभेरपि मदतिनाप । आचाम्यं । आचाम्यं ।

उदर्कादाररपके ॥ ५४६ ॥ उदर्कान्तात् ष्यण् भवति अररपभावे गम्यमाने । अवश्यं लूयत इति लाव्य । एवं नाम्य । माल्यं ।

पाणौमर्निमामिचेभ्यः ॥ ५५ ॥ पाणोरित्येतपाणर्मिसामिचेभ्यश्चार्थचार्थर्स्य ष्यण् भवति । पाणिरिन्पाशब्दान्नमिति पाणि मत्स्य । पान्य । पार्व्य । मर्मिचेभ्यो घञ् ।

माण्डनिपोऽर्थभवानित्यसा स्वरवत् ॥ ५५१ ॥ माण्डूपपदात्पानिधे ऋणाद्र्थभवानित्यथोपेयासंदर्भ ष्यण् भवति स च स्वरवत् । मण्डाप्यवधाट । निमाय इत्यर्थः । यो गार्भ्यस्पकामोक्त इति च वानित्यो भवति । आनाय्यो दक्षिणाग्नि ।

वा स्वरे ॥५६६॥ गिरते रफस्य वा लकारो भवति स्वरे परे। गीर्ण। गलितः। गल्ल।

उपसर्गे धातो घ ॥५६७॥ उपसर्गे तु धात्वाकारान्ताद्धो भवति। सुखं। सुस्थ। प्रस्थ। प्रद्व। छो छेदन। पच्छ।

घेटदाविषप्यमाध्म्यः शः ॥५६८॥ उपसर्गे उपपदे एभ्यः शो भवति। स्वधय। उत्पश्य। उत्पिब। अभिघ्र। उद्धम।

साह्यसातिवेद्युदेजिधारिपारिलिम्पविदां त्वनुपसर्गे ॥५६९॥ एषामनुपसर्गे शो भवति। साहयतीति साहय। एव सातय। वेदय। एजृ कम्पने। उदेजय। चिती संज्ञाने। चेतय। धृङ् धारणे धारय। पार तीर कर्मसमाप्तौ। पारय। लिम्प। विन्द।

वा ज्वलादिदुनीभुवो णः ॥५७०॥ ज्वलादिभ्यो दुनोतेर्नयतेर्भवतेश्च अनुपसर्गे णो भवति वा पक्षे अच्। ज्वल दीप्तौ। ज्वाल ज्वाल। चल कम्पने। चल चाल। कसपर्यन्तो ज्वलादिः। टुदु उपतापे। दव दाव। नय नाय। भव भाव।

समाङ्भ्यां स्रुवः ॥५७१॥ समाङ्भ्यां स्रवतेर्णो भवति। संस्राव। आस्राव। समाङ्भ्यामिति किं? परिस्रव।

अवे ह्रवोः ॥५७२॥ अव-उपपदे हरते स्यतेश्च णो भवति। हृञ् हरणे। अवहार। षोऽन्तकर्मणि। अवसाय।

दिहिलिहिश्लिषिश्वसिव्यधिम्मिन्प्यपतीणहृग्राहां च ॥५७३। एषां णो भवति। दिह उपचये। देह। लिह आस्वादने। लेह। श्लिष

पिया । गुरुरचेक्षीपित । बोभूयकः । बोभूयिता । मावकः । भावयिता । पुत्रीयिकः पुत्रीयिता ।

इन्तेस्तः ॥ ६६० ॥ इन्तेर्नकारस्य तो भवति ञ्णानुबन्धे प्रत्यये परे । इन्तेर्घातः इत्येवमादयो । घातकः । इन्ता । इन हिंसागत्योः । आमिदिच्यान्तस्यायं वावकः । दाता । चञ्चलकः । चञ्चलिता । गावकः । गाता ।

नसुगेऽमन्तस्यायमिकमियमाम् ॥ ६६१ ॥ संयोगान्तस्य चमिकमियमिवमिवर्जितस्य इति हूर्न कार्ये न भवति ञ्णानुबन्धे इति परे । शमकः शमिता । दमकः दमिता । धमकः धमिता ।

अन् पचादिम्यश्च ॥ ६६२ ॥ पचादिम्यः अन् भवति । सर्वे धातव पचादिषु पठ्यन्ते । पच पठः चरः चरः ।

न यादेषु ॥ ६६३ ॥ नन्यादेर्भवति । सर्वे धातवः नन्यादौ पठ्यन्ते । नन्दतीति नन्दन । रमु क्रीडायां रमणः । राध साध संसिद्धौ । राधन साधन ।

ग्रहादेर्णिन् ॥ ६६४ ॥ ग्रहादेर्धातोः णिन् भवति । सर्वे धातव ग्रहादौ पठ्यन्ते । ग्राही माहिणा माहिणः । स्थायी मायी भावी

नाम्युपधात्प्रीकृगृज्ञः कः ॥ ६६५ ॥ नाम्युपधात् प्रीणातिकिरतेर्गिरतेर्जानातेश्च को भवति । क्षिप प्रेरणे । विक्षिपः । लिख विलेखने । विलिखः । बुधः । प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । प्रियः ॥

वा स्वरे ॥५६६॥ गिरतेः रेफस्य वा लकारो भवति स्वरे परे । उद्गिर । उद्गिल । प्रगर ।

उपसर्गे घातो ड ॥५६७॥ उपसर्गे तु आकारान्ताड्डो भवति । सुग्लः । सुम्लः । प्रस्थः । प्रज्ञः । छा छेदने । पन्छः ।

धाट्दशिप्राघ्मा णः ।५६८॥ उपसर्गे उपपदे एभ्यो णः भवति । उद्धयः । उद्धायः । उत्पिबः । अभिजिघ्रः । उद्धमः ।

साहिसातिविदुनेदिधारिपारिलिम्पिविन्दिभ्यः स्त्वनुपसर्गे ॥५६९॥ एभ्योऽनुपसर्गे शः भवति । साहयतीति साहयः । एवं सातयः । वेदयः । णुद् प्रेरणे । उद्वेजयः । चिती संज्ञाने । चेतयः । धृङ् धारणे धारयः । पार तीर समाप्तौ । पारयः । लिम्पः । विन्दः ।

वा ज्वलादिदुनीभुवो णः ॥५७०॥ ज्वलादिभ्यो दुनोतेर्नयतेश्च अनुपसर्गे णः भवति वा पक्षे अच् । ज्वल दीप्तौ । ज्वालः । ज्वलः । चल कम्पने । चालः । चलः । कसपर्यन्तो ज्वलादिः । दु उपतापे । दव दावः । नय नायः । भव भावः ।

समाङोः स्रुवः ॥५७१॥ समाङोः स्रवतेर्णो भवति । संस्रावः । आस्रावः । समाङोरिति किं ? परिस्रवः ।

अव हृपोः ॥५७२॥ अव-उपपदे हरतेः स्यतेश्च णो भवति । हृञ् हरणे । अवहारः । षोऽन्तकर्मणि । अवसायः ।

दिहिलिहिश्लिषिश्वसिव्यध्यतीणुरपानां च ॥५७३॥ एभ्यो णो भवति । दिह उपचये । देहः । श्लिष आलिङ्गने । श्लेषः । श्वस

भाविन्यूने रसपः। भस भाषन भासः। भ्यप शाठने भ्याप। भस्याप। चमुट् चय च मुट् मुषु मुद् पट् गाव स्यैद् पशौ। भवस्याप। वस। पाव। प्रस्याम प्रस्यादि।

प्रादेर्वा ॥५७४॥ प्रादेर्णो वा भवति। प्राशो बलचर भट।

स्वरवृद्गमिग्रहामल् ॥५७५॥ स्वरान्ताद् वृद्गमिग्रहिभ्यश्च अल् भवति घञोऽपवादः।

गेहे ग्राहः ॥५७६॥ ग्रहेर्गेहेऽभिधेये तु णो भवति। गृह्णातीति गृहं। गृहं दाराः।

नृतिखनिरञ्जिभ्य एव शिल्पिनि ष्वुन् ॥५७७॥ एभ्य एव शिल्पिनि अभिधेये ष्वुन् भवति। नर्तकः नर्तकी खनकः खनकी। रंज राग।

ठपि मिनीयोप ॥५७८॥ रंजेः पावको लोप्यो भवति ष्वि-मिनो परत ॥ एभ्यो ह्रस्वेन शिल्पमत्र॥ रजकः रजकी।

गस्थकः ॥५७९॥ गायतेः शिल्पिन्यर्थे थको भवति। गाथकः। गाथकी।

ण्युट् च ॥५८०॥ गायतेः शिल्पिन्यर्थे ण्युट् च भवति। गायनः गायनी।

हः कालव्रीह्योः ॥५८१॥ जहातेः काले व्रीहौ चार्थे ण्युट् भवति। जहाति भावानिति हायनः संवत्सरः। जहत्युदकमिति हायना व्रीहयः।

आशिष्यकः ॥५८२॥ आशिषि गम्यमाने धातोरकप्रत्ययो

समि ख्यः ॥५११॥ कर्मणि समि चोपपदे ख्यातेः को भवति।

चक्षिङः ख्याञ् ॥५१२॥ चक्षिङ् इत्येतस्य ख्याञादेशो भवति असार्वधातुके। गां संचष्टे गोसंख्यः।

गापोष्टक् ॥५१३॥ कर्मण्युपपदे गापाभ्यां टक् भवति। मधुरं गायतीति मधुरगी। सामगी।

सुराशीध्वोः पिबतेः ॥५१४॥ सुराशीध्वोरुपपदयोः पिबतेष्टक् भवति। सुरापी। सीधुपी।

हृञोऽच् वयोऽनुद्यमनयोः ॥५१५॥ कर्मण्युपपदे हरतेरच् भवति वयसि अनुद्यमने गम्यमाने। ऊर्ध्वं नमनमुद्यमनं ततोऽन्यदनुद्यमनं। कवचहरः अस्थिहरः।

आङि ताच्छील्ये ॥५१६॥ कर्मण्याङि चोपपदे ताच्छील्यार्थे हरतेरच् भवति। पुष्पाण्याहर्तुं शीलमस्य पुष्पाहरः फलाहरः।

अर्हेश्च ॥५१७॥ कर्मण्युपपदे अर्हतेरच् भवति। पूजामर्हतीति पूजार्हः।

धृञः प्रहरणे चादण्डसूत्रयोः ॥५१८॥ दण्डसूत्रवर्जिते प्रहरणवाचके कर्मणि धृञोऽच् भवति वज्रधरः। अदण्डसूत्रयोरिति किं? दण्डधारः। सूत्रधारः।

अनूदुपसंप्रेभ्यो मदेस्तु यमविधौ मदेर्वा ॥५१९॥ एषूपपदेषु मदेरल्वा भवति। अनुमदः अनुमादः। उन्मदः। उन्मादः। संमदः संमादः। प्रमदः। प्रमादः।

मधुशाम्य मधु शमाप । मद्रिमाद्र मद्रिमाद्र । तोमरमद्र ।
तोमरभाद्र ।

स्तम्बकर्णयो रमिजपो ॥६०॥ स्तम्बकर्णयोरुपपदयोर
मिजपिभ्यां अच् भवति । स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णेजप पिशुन ।

शंपूर्वेभ्य सञ्ज्ञायाम् ॥६०१॥ शंपूर्वेभ्यो धातुभ्य सञ्ज्ञायां
अच् भवति । शं करोति इति शंकर । शंभव । शंवद ।

शीङोऽधिकरणे च ॥६०२॥ अधिकरणे च नाम्नि उपपदे
शीङ अच् भवति । खे शेते खशय । वनशय—

पार्श्व पृष्ठादौ करणे ॥६०३॥ पार्श्वपृष्ठादौ करणे उपपदे शीङ
अच् भवति । पार्श्वेन शेते पार्श्वशय पृष्ठशय कुम्भ ।

चरेष्ट ॥६०४॥ अधिकरणे नाम्नि उपपदे चरेष्ट भवति ।
कुरुषु चरति कुरुचर । व्यवमतीचर ।

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्ते ॥६०५॥ एषूपपदेषु सर्तेष्ट भवति ।
पुरस्सर । अग्रत सर अग्रेसर ।

पूर्वे कर्त्तरि ॥६०६॥ पूर्वशब्दे कर्त्तृषु पपदे सर्त्तेष्टो भवति ।
पूर्वसर पूर्वसरी ।

कृञ्। हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वशब्दश्लोककलहगाथावैर
चाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥६०७॥ अशब्दादिषु कर्मसूपपदेषु हेतौ
ताच्छील्ये आनुलोम्ये कृञष्टो भवति । हेतौ यशस्करी विद्या ।
ताच्छील्ये श्राद्धकर । आनुलोम्य वचनकर । अशब्दादिष्विति किं

शब्दकार । श्लोककार । कलहकार । गाथाकार । वैरकार । चाटुकार । सूत्रकार । मन्त्रकार । पदकार ।

संख्याद्यन्तानन्तकारबहुबाह्वहर्दिवाविभानिशाप्रभाभास्करचित्रकर्तृ नान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिक्षेत्रजङ्घाधनुररुष्षु च ॥ ६८ ॥ एतादिषु कर्मसूपपदेषु कृञष्टो भवति । संख्यायां एककर द्विकर । अन्तिमानन्तस्य मकार । कारकर । बाहुकर । अन्तकर । अनन्तकर । कारकर । बहुकर । बाहुकर । अहस्कर । दिवाकर । विभाकर । निशाकर । प्रभाकर । भास्कर । चित्रकर । कर्तृकर । नान्दीकर । किंकर । लिपिकर । लिबिकर । बलिकर भक्तिकर । क्षेत्रकर । जङ्घाकर । धनुष्कर । अरुष्कर । दिवाकर । इत्यादि । चकारात् रजनीकर ।

भृतौ कर्मशब्दे ॥ ६९ ॥ कर्मशब्दे उपपदे टप्रत्ययो भवति भृत्यर्थे । कर्मकर भृत्य ।

स्तम्बशकृतो व्रीहिवत्सयो ॥ ६१० ॥ स्तम्बशकृतो रुपपदयो कृञ इर्भवति स्तम्बकरि व्रीहि । शकृत्करि व्रीहि शकृत्करि वत्स ।

हरतेर्दृतिनाथयो पशौ ॥ ६११ ॥ दृतिनाथयोरुपपदयो हरतेरिर्भवति पश्वर्थे । दृतिहरि । नाथहरि । पशु ।

फलेमलरज ग्रहे ॥ ६१२ ॥ एषूपपदेषु ग्रहेरिर्भवति । फलेग्रहि । मलग्रहि । रजोग्रहि ।

देवतात्पारापारे ॥६१३॥ देवतात्पारपारयोरुपपदयोरात्तेर्डिर्भवति ।
देवानाप्नोति देवापि । ममापि ।

आत्मोदरकुक्षिषु भृञः खिः ॥ ६१४ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु भृञः खिर्भवति । नम्नु कयचित् इति नजाप ।

ह्रस्वारुषोर्मोऽन्तः ॥ ६१५ ॥ ह्रस्वान्तस्यानव्ययस्यारुषश्च पदस्य मकारोऽन्तो भवति खानुबन्धे कृति परे । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । उदरम्भरिः । कुक्षिम्भरिः ।

एजेः खश् ॥ ६१६ । कर्मण्युपपदे एजतेर्णिजन्तात् खश् भवति । अङ्गमेजयः । जनमेजयतीति जनमेजयः ।

शुनीस्तनमुञ्जकूलास्यपुष्पेषु धेटः ॥ ६१७ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु धेटः खश् भवति ।

दीर्घस्यापदस्यानव्ययस्य खानुबन्धे च ॥ ६१८ ॥ दीर्घान्तस्यानव्ययस्योपपदस्य ह्रस्वो भवति खानुबन्धे कृति परे । धेट् पाने । शुनीं धयतीति शुनिन्धयः । स्तनं धयतीति स्तनन्धयः । मुञ्जन्धयः । कूलन्धयः । आस्यन्धयः । पुष्पन्धयः । शुनिन्धयी ।

नाडीकरमुष्टिपाणिनासिकासु ध्मश्च ॥ ६१९ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु धमतेर्धेटश्च खश् भवति । नाडिन्धमः । करन्धमः । करन्धयः । मुष्टिन्धमः । पाणिन्धयः । पाणिन्धमः । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ।

विध्वरुस्तिलेषु तुदः ॥ ६२० ॥ एषु कर्मसूपपदेषु तुदः खश् भवति । विधुन्तुदः ।

संयोगादर्धुट॰ ॥ ६२१ ॥ संयोगादेर्धुटो वा भवति धुटि परे। धर्स्नुत । शिक्षुत ।

मघवपयोट श॰ ॥ ६२२ ॥ अनयोरपदप्रयोटा वा भवति। मघुपरपा राजवाराः। सम पस्या राजवारा। सम परया।

ललाटे तप । ६२३ । ललाटे उपपदे तपतेः खश् भवति। ललाटंतपः।

मितनखपरिमाणेषु पच॰ ॥ ६२४ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु पच॰ खश् भवति। मितम्पचा ब्राह्मणी। नखंपचा यवागूः। प्रस्थंपचा। द्रोणंपचा स्थाली।

कूल उद्रुजोद्वहो॰ ॥ ६२५ ॥ कूले उपपदे उद्रुजोद्वहो खश् भवति। कूलमुद्रुजो मगः। कूलमुद्वहा नदी। कूलमुद्वहः समुद्रः।

वहलिहाभ्र लिहपरन्तपेरम्मदाश्च ॥६२६। एते खशन्ता निपात्यन्ते। वहंलिहा गौ। अभ्रंलिहो वायुः। परंतप क्षत्रः। इर मदो वीरः। अरंतप गगनमदन्तीति पत्रमदा। अरुंतुदः अरुन्तीति वाक्यार्था माया।

प्रिय वशः प्रियवदाम्मा ॥ ६२७ ॥ अनयोरुपपदयोर्वदे खच् भवति। प्रियंवदः। वशंवदः।

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कष ॥ ६२८ ॥ एषूपपदेषु कषतेः खच् भवति। कष हिंसेति दृष्टव्यम्। सर्वंकषः खलः। कूलंकषा नदी। अभ्रंकषो गिरिः। करीषंकषा वात्या।

मयार्तिमेषपु कृञ ॥ ६ ॥ ण्यूपदेषु कृञ स्त्र भवति। मयकर । आर्तिकर । मेषकर ।

क्षेमप्रियमद्रे ण्वाण च ॥ ६३० ॥ ण्यूपपदेषु कृञ ख्य भवति अरच । क्षेमंकर क्षेमकार प्रियंकर प्रियकार । मद्रंकर मद्रकार ।

नाम्नितृवृस्त्यीधमत्तरिसहितपिदमिसहां संज्ञायाम् ॥ ६३१ ॥ नाम्न्युपपदे ख्य संज्ञायां ख्य भवति । रथन तरतीति रथंतर साम विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरा भू । पतिं वृणाते पतिंवरा कन्या । धन जयतीति धनञ्जय । वसु धारयतीति वसुन्धरा । शत्रुं तापयतीति शत्रुंतप । अरिं दमयतीति अरिन्दम । शत्रुं सहते इति शत्रुंसह ।

गमश्च ॥ ६३२ ॥ नाम्नि उपपदे गमश्च ख्य भवति संज्ञायां सुतंगम । हृदयंगमा वाच ।

उरोविहायसारुरविहो च । ६३३ ॥ उरोविहायसोरुरविहौ भवत गमश्च ख्य भवति संज्ञायां । उरसा गच्छतीति उरङ्गम । विहायसा गच्छतीति विहङ्गम ।

डोऽसंज्ञायामपि ॥ ६३४ ॥ नाम्नि उपपदे गमेर्डो भवत्य संज्ञायामपि । भुजाभ्यां गच्छतीति भुजग । तुरग । पन्नग । प्लवग । अध्वग । दूरग । पारग । सर्वग । सुग । दुर्ग । नग । खग । उरग । विहग ।

विहङ्गतुरङ्गभुजङ्गाश्च । ६३५ ॥ एते शब्दा निपात्यन्ते संज्ञायां । विहङ्ग । तुरङ्ग । भुजङ्ग ।

अनन्तोऽपि च ॥ ६३६ ॥ नाम्नि उपपदे गमेरन्यस्मादपि

डो भवति । वारि चरतीति वारूचः हंसः । गिरौ शेते गिरिशः । परानभिभवन्तीति भराटः । परिखन्यते परिखा ।

हन्तेः कर्मण्युपाशीर्गम्ये ॥६३७॥ कर्मण्युपपदे आशिषि गम्ये च वर्तमानाद्धन्तेर्डो भवति । शत्रुं वध्यात् शत्रुहः । क्लेशं हन्तीति क्लेशहः ।

अपात्क्लेशतमसोः ॥६३८॥ क्लेशतमसोरुपपदयोरपाद्धन्तेर्डो भवति क्लेशापहः । तमोपहः । दुःखापहः । ज्वरापहः । विषापहः । अन्यस्मादपि भवति वर्षापहः ।

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥६३९॥ कुमारशीर्षयोरुपपदयोर्हन्तेर्णिन् भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती ।

टग्लक्षणे जायापत्योः ॥६४० ॥ जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टग् भवति लक्षणवत्कर्तरि । जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नी वृषली ।

अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥६४१॥ अमनुष्यकर्तृकेऽपि च वर्तमानात् हन्तेरपि टग्भवति । जायाघ्नः तिलकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । वातघ्नं तैलं । श्लेष्माणं हन्तीति श्लेष्मघ्नं त्रिकटुकं । अमनुष्यात् हन्ता ।

हस्तिबाहुकपाटेषु शक्तौ ॥६४२॥ एषूपपदेषु हन्तेष्टग्भवति शक्तौ । हस्तिनं हन्तीति हस्तिघ्नः । एवं बाहुघ्नः । कपाटघ्नः ।

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥६४३॥ एतौ शिल्पे निपात्येते । पाणिना हन्तीति पाणिघः । ताडघः ।

नग्नपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाढ्येष्वभूततद्भावे कृञः ख्युन्

करणे ॥४४४॥ नग्नादिषूपपदेषु अभूततद्भावे कृञः ख्युट् भवति करणे । अनग्नो नग्नः क्रियते अनेन नग्नङ्करणं द्यूतं । एवं पलितङ्करणस्तैलं । प्रियङ्करणं शीलं । अन्धङ्करणः शोकः । स्थूलङ्करणं दधि । सुभगङ्करणं रूपं । आढ्यङ्करणं वित्तं ।

भुवः खिष्णुखुकञौ कर्तरि ॥४४५॥ नग्नादिषूपपदेषु अभूततद्भावे भुवः खिष्णुखुकञौ भवतः कर्तरि । अनग्नो नग्नो भवति नग्नम्भविष्णुः । नग्नम्भावुकः । पलितम्भविष्णुः । पलितम्भावुकः । प्रियम्भविष्णुः । प्रियम्भावुकः । अन्धम्भविष्णुः । अन्धम्भावुकः । स्थूलम्भविष्णुः । स्थूलम्भावुकः ।

कर्मणि भजो विण् ॥४४६। कर्मणि भजो विण् भवति । वर्णोपाऽपृक्तस्य इति वर्णोपो भवति ॥ अर्द्धभाक् । पादभाक् ।

सह छन्दसि ॥४४७॥ छन्दसि भाषायां सहो विण् भवति । तुरासाट् ।

सहेर्षो ढः ॥४४८॥ सहेः सकारस्य षत्वं भवति हकारस्य ढकारो भवति येन । तुराषाड् तुराषाडौ तुराषाडः ।

वहश्च ॥४४९॥ नाम्नि उपपदे वहश्च विण् भवति । प्रष्ठ-वाद् प्रष्ठौही ।

अनसि डश्च ॥४५० ॥ अनस्युपपदे वहश्च विण् भवति । अनसश्च डो भवति । अनड्वान् । अनडुही ।

दुहः को घश्च ॥४५१॥ दुहः को भवति अन्तस्य घादेशः । [illegible]दुघा । कामदुघा ।

विद् कमिगमिखनिसनिघनीनाम् ॥५४२॥ न्यस्मि परतो वि भवति ।

विड्‌वनोरा: ॥५४३॥ विटि च वनि च प्रत्यये परे पञ्चमस्य आकारो भवति । जनिवा ।) आम गा । विसर्गा । गत्वा । भक्षजा ।

आतो मन् क्वनिप्वनिप्विच ॥५४४॥ आकारान्ताद्धातो: मन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया भवन्ति । मन् सुष्ठु ददातीति सुदामा । अश्व इव तिष्ठतीति अश्वत्थामा । क्वनिप् । सुधीवा । सुपीवा । वनिप् । भूरिदावा । घृतपावा । विच् । कीलालपा । सर्वस्मादिति प्रत्ययविधेः ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥१३३॥ अन्येभ्योऽपि धातुभ्य एव प्रत्यया दृश्यन्ते । मन् इतवर्मा । क्वनिप् । इण् गतौ । प्रातरित्वा । मातरिश्वा । वनिप् । यज्वा । विच्—रिष हिंसायां रिट् ।

विड्‌वनो ॥५४५॥ वनोऽ विकरणः स्यात् । वनावा स्य वने वना वन् । पर्यावन् ।

वा क्वौ ॥६४७॥ वेग सम्प्रसारणं दीर्घमापद्यते क्वावेव । ऊ. क्वौ उत ।

प्याप्यो ॥६४८॥ प्यायतेः सम्प्रसारणं दीर्घमापद्यते क्वौ परे । आपी आपी । आपीः बधसात्सम्प्रसारणं सिद्धम् ।

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥६४९॥ पञ्चमान्तस्योपधाया क्वौ धुटि चागुणे प्रत्यये परे दीर्घो भवति ।

मो नो धातोः ॥ ६६० ॥ धातोर्मकारस्य नकारो भवति पुम्प्रत्यये च । प्रशान् । प्रतान् ।

च्छ्वोः शूठौ पञ्चमे च ॥६२१॥ छकारवकारयोः शू ऊठ् इत्येतौ भवतः क्वौ धुम्प्रत्यये पञ्चमे च । विश्नः विश्नं गतो । विद गोविद् प्रच्छ ग्रश्रया । पश्निमाद्‌ क्वचिद् हस्वस्य दीर्घता । दिव् अक्षयू । पिव् स्यू । प्रच्छ प्रष्ट पृष्टवा । विव् द्यूनः । द्यूत्वा । विच्छ विस्नः । इत्य त्रि पाठे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव ।

श्विव्यविमविद्वरित्वरामुपधायाः ॥२२२॥ एषामुपधाया सह वकारस्य ऊठ् भवति क्वौ धुम्प्रत्यये पञ्चमे च । श्रिवु गतिशोषणयोः । अ । अव रक्ष पालने । मव् ऊः । मव्य बन्धने मूः । ज्वर रोगे जूः । त्वर तूः ।

राल्लोपौ ॥२२३॥ रेफात्परौ छकारवकारौ लोप्यौ भवतः क्वौ धुम्प्रत्यये पञ्चमे च । मूर्च्छ मूः । धूर्व धूः ।

वदे पञ्चम्यां प्र श ॥६६४॥ वद पञ्चम्यन्त उपपदे प्र श क्विप् भवति । प्रश्न प्र श ग्रय पचने । महान् अस्यन्त इति महाभद् ।

सूरघोऽनुदके ॥६६२॥ अनुदके नाम्नि उपपदे सुरा क्विप् भवति । सुरा सरघा । घृतस्पृक् मन्त्रस्पृक् ।

अदोऽनन्ने ॥६६६॥ अनन्ने उपपदे अद क्विप् भवति । अस्यमसीति सस्याद् । क्रव्यात् ।

क्रव्ये च ॥६६७॥ क्रव्य उपपदे अद क्विप् भवति क्वकेऽर्थे । क्रव्यात् । पुनर्वचनादण् अपक्वेऽपि । क्रव्याद राक्षस

भ्रसिभ्रस्ज्स्रंसिदिवुप्रियवहः ।६६८॥ एते क्विबन्ता दिव स्यन्ते । ऊधी भवतीति त्वपि वपि इत्यादिना संप्रसारणे ऊकार्ये इति वर्तते । ध्वस्विद् । पुष्णातीति पुष्ट् । भ्रड् । दिड् । प्रियाड् ।

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि ।६६९। एष्वसुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि नाम्नि अप्यनाम्नि उपपदे क्विप् भवति । उपसीदतीति उपसत् । सत् । सभासत् । सूतेरपि प्रसू । सू । अण्डसू । द्विप् अप्रीतौ । विद्विट् । द्विट् । मित्रद्विट् । द्रुह जिघांसायां प्रध्रुक् । ध्रुक् । मित्रध्रुक् मधुक् गोधुक् । प्रयुक् युक् अश्वयुक् । संवित् वित् वेदवित् । प्रभित् भित् काष्ठभित् । प्रच्छित् छित् रज्जुच्छित् । प्रजित् जित् धनञ्जित् । प्रणी नी सेनानी । विराट् राट् गिरिराट् ।

कर्मण्युपमाने त्यदादौ दृशः टक्सकौ च ॥६७०॥ कर्मण्युपमाने त्यदादौ उपपदे दृशः टक्सकौ च भवतः । चकारात् क्विप् च ।

आ सर्वनाम्नः ॥६७१॥ दृग्दृशदृक्षेषु परतः सर्वनाम्न आकारो भवति दृशिर् प्रेक्षणे । स इव पश्यतीति प्रकृत्या स इव दृश्यते इति तादृशः । तादृक्षः । तादृक् । यादृशः । यादृक् । यादृक्षः । एतादृशः । एतादृक्षः । एतादृक् ।

इदमी ॥ ६७२ ॥ दृगादिषु परत इदमी भवति । इदमिव पश्यतीति ईदृशः । ईदृक्षः ईदृक् ।

किं की ॥ ६७३ ॥ दृगादिषु किं कीर्भवति । किमिव पश्यतीति कीदृशः । कीदृक्षः कीदृक् ।

अदसोमुः ॥ ६७४ ॥ दृगादिषु अदस् अमूर्भवति । अमुमिव पश्यतीति अमूदृशः । अमूदृशः अमूदृक् ।

दृग्दृशदृक्षेषु समानस्य सः ॥ ६७५ ॥ दृगादिषु परेषु समानस्य सभावो भवति । समानमिव पश्यतीति सदृशः । सदृक्षः । सदृक् ।

नाम्न्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ६७६ ॥ अजातौ नाम्नि उपपदे धातोर्णिनिर्भवति ताच्छील्यार्थे तच्छब्देन धात्वर्थो गृह्यते । उष्णं भोक्तुं शीलमस्य उष्णभोजी । धर्ममवभासितुं शीलमस्य धर्मं अवभासयत इति एवं शीलः धर्मावभासी । प्रियवादी । प्रियवादिनी ।

कर्त्र्युपमाने ॥ ६७७ ॥ कर्तृवाचिनि उपमाने उपपदे धातोर्णिनिर्भवति । उष्ट्र इव क्रोशतीति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । हंसगामिनी ।

व्रताभीक्ष्ण्ययोश्च ॥ ६७८ ॥ व्रताभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्धातोर्णिनि र्भवति व्रतं शास्त्रविहितो नियमः । आमोदयं पीनं पुरुषः । अश्राद्धभोजी । स्थण्डिलशायी । क्षीरपायिण उशीनराः । सौवीरपायिणो बाह्लीकाः ।

मनः पुंवच्चाद्य ॥ ६७९ ॥ कर्मण्युपपदे मन्यतेर्णिनिर्भवति उपपदस्य पुंवद्भवति यथासम्भवं । पटुमानी । पट्वीमात्मानं मन्यते पटुमानिनी ।

खश्चात्मने ॥ ६८० ॥ कर्मण्युपपदे आत्मार्थे मन्यतेर्णिनि र्भवति खश्च प्रत्ययः पुंवच्च । विदुषीमिव आत्मानं मन्यते विद्वन्मा

निन्दी । पटुमिवात्मानं मन्यते पटुमन्य ।

करणेऽतीते यज ॥ ६८१ ॥ करणे उपपदे यजेर्णिन् भवति अतीतेऽर्थे । अग्निष्टोमेन इष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । वाजपेययाजी ।

कर्मणि हन इत्सायाम् ॥ ६८२ ॥ कर्मण्युपपदे हन्तेर्णिनिर्भवति अतीते काले वर्तमानात् कुत्सायां । पितृघाती । मातुलघाती ।

क्विप् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु ॥ ६८३ ॥ ब्रह्मादिषूपपदेष्वतीते हन्तेः क्विप् भवति । ब्रह्माणं हन्ति स्म ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा ।

कृञः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदेषु ॥ ६८४ ॥ एषूपपदेषु कृञः क्विप् भवति अतीते । सुष्ठु करोतिस्म सुकृत् । पुण्यकृत् । पापकृत् । कर्मकृत् । मन्त्रकृत् । पदकृत् ।

सोमे सुञः ॥ ६८५ ॥ सोमे उपपदे सुञः क्विप् भवति अतीते । सोमं सुनोतिस्म सोमसुत् ।

चेरग्नौ ॥ ६८६ ॥ अग्नावुपपदे चिनोतेः क्विप् भवति । अतीते अग्निं चिनोतिस्म अग्निचित् ।

। विक्रिय इन् कुत्सायाम् ॥ ६८७ ॥ विक्रेयादुपपदात् क्रीणातेः कुत्सायां इन् भवति । सोमं विक्रीणीतेस्म सोमविक्रयी । कुत्सायां किम् धान्यविक्रयी ।

दृशेः क्वनिप् ॥ ६८८ ॥ कर्मण्युपपदे दृशः क्वनिप् भवति अतीते । मेरुं दृष्टवान् मेरुदृश्वा ।

सहराज्ञोर्युधः ॥ ६८९ ॥ सहराजोपपदयोर्युधः क्वनिप् भवति भूते । युधं सम्प्रहारं सह युद्धवान् सहयुध्वा । राजानं युद्धवान् राजयुध्वा ।

कृञश्च ॥ ६९० ॥ सहराजयोरुपपदयोः कृञः क्वनिप् भवति भूते । सहकृत्वा । राजकृत्वा ।

सप्तम्यां जनेर्डः ॥ ६९१ ॥ सप्तम्यन्ते उपपदे जनेर्डो भवति भूते । जले जातं जलजं । सरसिजं । संस्कारात् जातं संस्कारजं । बुद्धिजं । पङ्के पङ्केजं । नीरजं ।

अन्यत्रापि च ॥ ६९२ ॥ अन्यस्मिन्नप्युपपदे जनेर्डो भवति भूते । न जातं अजं । ब्राह्मणात् जातो द्विजः । अभिजः । अग्रजः । अनुजः । पुमांसमनुजातः ।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ॥
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ १ ॥
वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ॥
षोडशादौ विकारः स्याद्वर्णनाशः पृषोदरे ॥ २ ॥
वर्णविकारनाशाभ्यां धातोरतिशयेन यः ।
योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ ३ ॥

महीं रौतीति मयूरः । भ्रमन् रौतीति भ्रमरः । स्यात् समासान्तस्य अनुमादिति स्यात् पुंसोऽनुजस्य लोप इति सूत्रेण अन्तस्य लोपः । संयोगान्तस्य लोप इति सलोपः । पुमनुजः । स्त्र्यनुजः ।

निष्ठा ॥ ६९३ ॥ धातोर्निष्ठासंज्ञको भवति भूते क्तः ।

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ ६९४ ॥ क्तक्तवतू निष्ठासंज्ञौ भवतः ।

न भूपुनर्वपूशां मनुबन्धे ॥ ६६४ ॥ मध्यस्वरूपोऽन्तस्य भूधूभूयस्मस्य च नड् भवति कानुबन्धेऽसार्वधातुके । भित मितवान् । पुतः पुतवान् । भूतः भूतवान् । पूतः पूतवान् ।

रात्मिद्युतो नोऽपमूर्छिमादिस्याध्माभ्यः ॥ ६६६ ॥ रेफस्वरस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति नतु मूर्छिमदिख्या-ध्याभ्य । शृ हिंसायां । शीर्णः शीर्णवान् । कीर्णः कीर्णवान् । गीर्णः गीर्णवान् । प्रतिषेधः किम् ? पृ पूर्णः पूर्णवान् । मूर्च्छा मोहसमु-च्छ्राययो । मूर्तः मूर्तवान् । मत्तः । म डीङ्शीङ्नुबन्धवेटामपति-निष्ठयोरिति इट्प्रतिषेधः । स्यानः । ध्यातः ।

निष्ठठीनः ॥६६७॥ निष्ठायामिटि परे इत्ये लोपो भवति । चोर्यं तेस्म चोरितः चोरितवान् । कारितः कारितवान् ॥ क्षुधिवसो रित्येति वर्तते ।

निष्ठायाश्च ॥ ६६७ ॥ क्षुधिवसोर्निष्ठायां वा मट् भवति ।

क्षुमो निमोहने ॥ ६६८ ॥ विमोहनेऽर्थे क्षुभो निष्ठायां वा नेट् भवति । क्षुभितः क्षुभितवान् । वसितः वसितवान् । क्षुभ गार्ध्ये क्षुभितः क्षुभितवान् । क्षुब्धः क्षुब्धवान् ।

पूङ्क्लिशोर्वा ॥ ७० ॥ पूङः क्लिशश्च निष्ठायामिट् वा भवति । पूतः पूतवान् । पवितः पवितवान् । क्लिश् विबाधने । क्लिष्टः क्लिष्टवान् । क्लिशितः क्लिशितवान् ।

न डीङ्शीङ्नुबन्धवेटामपतिनिष्ठयोः ॥ ७१ ॥ डीङ् शीङोरुकारानुबन्धस्य च वेटस्य निष्ठायां नेट् भवति अपतिनि-ष्ठयो ।

स्वादोदनुबन्धाच्च ॥ ७०२ ॥ सूयादिभ्य ओदनुबन्धेभ्यश्च परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति। डीङ् विहायसा गतौ। डीन डीनवान्। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः।

वदीर्घमन्त्यम् । ७०३ ॥ तस्य सम्प्रसारणमस्य चेद्दीर्घमापद्यते। शून शूनवान् दीन दीनवान्। ओलजी ओलस्जी व्रीडार्थौ। लस्जेस्त अन्तरङ्गत्वात् जश्त्वं कृते पुनि चानुबन्धयोरिति तकारस्य नकारः। लग्न लग्नवत्।

द्युति स्रनिर्वानिमनाम् ।।७०४।। एषां पञ्चमान्तस्य आकारो भवति द्युति परे। स्यात। स्नात। स्नात स्नातवान्। पठ—गुरु उद्यमने। ह ढलोपे दीर्घश्चोपधायाः। गूढ गूढवान्।

दारस्य च ॥ ७ ५ ॥ दकारात्परस्य निष्ठातकारस्य दस्य च नकारो भवति।

मादनुबन्धाच्च ।।७ ६।। आकारानुबन्धाद्धातोर्नेड् भवति निष्ठायां। ञिमिदा स्नेहने। मिन्न मिन्नवान्। क्लिदू आर्द्रीभावे। क्लिन्नः क्लिन्नवान्।

धातोऽन्तस्थासंयुक्तात् ।।७०७।। अन्तस्थासंयुक्तादाकारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति। म्लै हर्षक्षये। म्लान म्लानवान्। म्लै गात्रविनामे। म्लानः। श्रा पाके। श्राणः। द्रा कुत्सायां गतौ। विद्राण विद्राणवान्।

ऋरयेः क्षय ।।७ ८।। ऋत परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति क्षमास्तावेय । मस्तू चेष्टने। सम्प्रसारणं। सुस्य सुस्यवान्।

वेणुपिपर्वा मक्वाः ॥७०६॥ पम्पा निष्ठान्तस्य पथा-सम्भं मक्वा भवन्ति । वे दे पे चय । वाम वामवान् । शुष्कः । पक्वः ।

० घनतिघ्नोस्पारिम्रविपिद्देटां पुटि पञ्चमोऽन्त्यान्तः ॥७१ ॥ पञ्चतस्तमास्पारे भविष्यद्देश पञ्चमस्य लोपो भवति कुत्र्गुणे पञ्चम च । भाभरस्य भद् भवति । वस वस्त समस्तौ । पतः । मतः । हतः । मतः । रतः मतः गतः । गतवान् ।

वपिवमिरुपामिद् वा ॥७११॥ वपिवमिरुपामिद् वा भवति निष्ठायां । वप निमासने च । वम वमवान् । वपित वपितवान् । वान्त वान्तवान् वमित वमितवान् ।

स्यात्रुम्यां यस ॥७१२॥ स्यात्रुम्यां परस्य यस इड् वा भवति निष्ठायां । विषस्तः । विषसितः । विषस्तवान् विषसितवान् । भाषस्त भाषस्तवान् । भाषसित भाषसितवान् ।

भावादिकर्मणोर्वा ॥७१३॥ भावकर्मणोरादिकर्मणि भारि-निपातात् इड् वा भवति निष्ठायां ।

शीङ्पूङ्धृषिक्ष्विदिस्विदिमिदा निष्ठासेट् ॥७१४॥ शीङा-दीनां निष्ठा सेट् गुणी भवति । शयितः शयितवान् । पवितः पवितवान् । मिधृषा प्रागल्भ्ये । धर्षितः धर्षितवान् । प्रक्ष्वेदितः प्रक्ष्वेदितवान् । प्रस्वेदितः प्रस्वेदितवान् । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् ।

स्यसेः स्फीः ॥७१५॥ स्यसेः स्फीतादेशो भवति निष्ठायां

रुदयी मोष्मायी ईंदी । रुदित रुदितवान् ।

भावादिकर्मणोर्वोदुपधात् ॥७१६॥ उदुपधात्परो निष्ठा सेट गुणो भवति वा भाव आदिक्रियायाम् । द्योतितमनेन द्युतितमनेन । प्रद्योतित प्रद्युतित ।

यपि चादो जग्ध ॥७१७॥ तकारादौ अगुणे यपि च परे अदेर्जग्धिर्भवति । जग्ध जग्धवान् निजग्ध ।

पतिस्यमास्थां स्यगुणे ॥७१८॥ एषां तकारादावगुणे प्रत्यये परे इड् भवति । सो अवसायते । सितवान । अवसित । मा मान । मितः । स्थित । स्थितवान् ।

वा छाशो ॥७१९॥ आतोऽस्तकारादावगुणे इड् वा भवति । छो छेदने । अवच्छित अवच्छात । शो तनूकरणे निशित निशात ।

दधातेर्हिः ॥७२०॥ दधातेर्हिर्भवति तकारादावगुणे । अभिहित । अभिहितवान ।

स्वरान्तादुपसर्गात् ॥७२१॥ स्वरान्तादुपसर्गात्परस्य दार्मध्यमस्य ता भवति तकारादावगुणे । प्रत्त प्रत्तवान् । नित्त नित्तवान ।

ददातेऽपः ॥७२२॥ अपदो दार्मध्यमस्य दद्भवति तकारादावगुणे । दत्त दत्तवान् । दत्त्वा दत्ति । भाव गतिगुणवृत्ता । यथा सृष्टी ।

अवर्णोऽष्ठो वृद्धिः ॥७२३॥ अवर्णान्तस्य धातोः वृद्धिर्भवति । पीत ।

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥७२४॥ आदिक्रियायां कर्तरि च क्तो भवेदिति वेदितव्यः। प्रकृतः कटं भवान्। प्रकृतः कटो भवता। भुक्तो भवान्। प्रभुक्तं भवता। प्रारम्भ आदिक्रियायामित्यर्थः।

गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥७२५॥ गत्यर्थेभ्य अकर्मकेभ्यश्च श्लिषादिभ्यश्च कर्तरि क्तो भवति। ग्रामं गतो भवान्। ग्रामो गतो भवता। ग्रामं गतवान् भवान्। ग्रामो गतो भवता। ग्लानो भवान्। ग्लानं भवता। आसितो भवान्। आसितं भवता। अकर्मकाः। शयितो भवान् शयितं भवता। क्रियान्तरापेक्षया सोपसर्गाः सकर्मकाः। आश्लिष्टो गुरुं भवान्। आश्लिष्टो गुरुर्भवता। शिङ् आलिङ्गने। अधिशयितो वसुधां भवान्। अधिशयिता वसुधा भवता। उपस्थितो गुरुं भवान्। उपस्थितो गुरुर्भवता। उपासितो गुरुं भवान्। उपासितो गुरुर्भवता। वस निवासे। अनूषितो गुरुं भवान्। अनूषितो गुरुर्भवता। अनुजातो गुरुं भवान्। अनुजातो गुरुर्भवता। आरूढो वृक्षं कपिः। आरूढो वृक्षः कपिना। जृष् वयोहानौ। अनुजीर्णो वृषलीं भवान्। अनुजीर्णा वृषली भवता।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥७२६॥ ध्रुवस्य भावो ध्रौव्यं प्रत्यवसानं भोजनम्। ध्रौव्यार्थेभ्यः गत्यर्थेभ्यः प्रत्यवसानार्थेभ्यश्च क्तो भवति अधिकरणे चकारात् कर्मणि। इदं माषितमेषाम्। आसितोऽयं। इदमेषां यातं। इदं तैर्यातं। ग्रामं ते याता। इदमेषां भुक्तं। इदं तैर्भुक्तं। ओदनं ते भुक्ताः। इदमेषां पीतं। पयस्तैः पीतं। पयस्ते पीताः। पीतं पयः।

म्यनुष चमतिवुद्धिपूजार्थेभ्य क्त ॥ ७२७॥ मतिरिच्छा बुद्धिर्ज्ञान पूजा सत्कार । म्यनुष चमतिबुद्धिपूजार्थेभ्य क्तो भवति वर्तमानकाल भाव कर्मणि कर्त्तरि च यथासम्भवं । मिमिदा स्नेहने । मिन्न । स्विन्न स्विन्नवत् । राज्ञां मतः । सम्मानित । बुद्धा राज्ञां बुधा । राज्ञां ज्ञात । पूज पूजायां । राज्ञां पूजित सन्मानित ।

नपु सके भावे क्त ॥ ७२८ ॥ भावे क्त भवति नपुंसके । हसितमत्र । सुप्तमिनं । कुमारस्य शयितं । आस उपवेशन । आसितं पुत्रस्य एधितं ।

युट् च ॥ ७२९ ॥ भावे नपुसके युट् च भवति । भवनं । पचनं । भवनं । असन । वपन । तोडन । शयनं । करणं । मननं । इत्यादि सर्वधातुभ्यश्च ।

तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्त्तृषु ॥ ७३० ॥ आ क्व काऽर्थे. क्रियमधिकारार्थ इत्यर्थः । तच्छीलादिषु कर्तृषु अत पर वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः ।

तृन् ॥ ७३१ ॥ तच्छीलादिषु धातोस्तृन भवति भविता जनापवादान् मूर्ख । मुण्डयिता आविष्टायितामा । आधीर ज्ञान ।

भ्राज्यलङ्कृञ्भूयुर्वि्तरुचिवृत्तिवृधिसहिचरिप्रजनापत्रपनामिष्णुच्७३२

एभ्य इष्णुच् भवति तच्छीलादिषु । भ्राजिष्णु । अलङ्करिष्णु । भविष्णु । सहिष्णु । रोचिष्णु । वर्तिष्णुः वर्धिष्णु । चरिष्णु । प्रजनिष्णु । अपूप् लज्जायां । अपत्रपिष्णु । इत्यादि । धारयिष्णु ।

मदिपचिपतामुदि ॥ ७३३ ॥ उपसर्गेभ्य एभ्य इष्णुच

भवति । तच्छीलादिषु । उन्मदिष्णु । उत्पतिष्णु । अलंकरिष्णु ।

जिभुवोः ष्णुक् ॥ ७२४ ॥ आभ्यां ष्णुक् भवति तच्छीला-दिषु । जिष्णु । भूष्णु ।

कुपिमण्डिरुषिलषिप्रभृत्यर्थेभ्यो युः ॥७२५॥ एभ्यो युर्भवति तच्छीलादिषु । कुप क्रुध रुष रोषे । कोपनः । क्रोधनः । रोषणः । लष कान्तौ । अभिलषणः । मडि भूषायाम् । मण्डनः । भूष अलङ्कारे । भूषणः । चङ्क्रमणः । चल कम्पने । चलनः । टुवेपृ कम्पने । वेपनः कम्पनः । शब्दार्थानाम् । रवणः भाषणः ।

तथादेश्च व्यञ्जनादेः ॥७२६॥ व्यञ्जनादेश्च यकारादेर्युर्भवति तच्छीलादिषु । रोचनः । शोचनः । वर्तनः । वर्धनः । दीपनः ।

भञ्जो भासेर्घुरः ॥७२७॥ भञ्जेर्भासिमिदाञ्च घुरो भवति तच्छीलादिषु । भङ्गुरमिति इति भङ्गुरम् । भासुरः ।

कसिपिसिभासीशस्थाप्रमदां च ॥७२८॥ वरो भवति तच्छीलादिषु ।

घोषवत्योश्च कृति ॥७२९॥ घोषवति वौ च कृति इट् न भवति । कस्वरः । पेस्वरः । भास्वरः । ईश्वरः । स्थावरः । प्रमद्वरः ।

सनन्ताशंसिभिक्षामुः ॥७३०॥ सनन्तस्याशंसेर्भिक्षेश्च उर्भवति तच्छीलादिषु । बुभूषुः । पिपासुः । बुभुक्षुः । चिकीर्षुः । शंसि स्तुतौ च । आशंसुः । भिक्ष याच्ञायाम् । भिक्षुः ।

उणादयो भूतेऽपि ॥७३१॥ उणादयः प्रत्यया वर्तमाने भूतेऽपि भवन्ति ।

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूदृसनिजनिचरिचटिभ्य उण् ॥ ७४२॥ एभ्यो धातुभ्य उण् प्रत्ययो भवति । णकार इत्संज्ञकः । करोतीति कारुः । वा गतिगन्धनयोः । वातीति वायुः । पायुः । जायुः । मीञ् हिंसायां । मायुः स्वद आस्वादने । स्वादुः । साध संसिद्धौ साध्नोतीति साधुः । अशूङ् व्याप्तौ । अश्नुत इति आशुः । दॄ विदारणे । दृणातीति दारुः । षणु दाने । सनोतीति सानुः । जनिर् प्रादुर्भावे । जायत इति जानुः । चर गतिभक्षणयोः । चरतीति चारुः । चट भेदने । चटतीति चाटुः । 'मरुधातुभ्य उण्' मसु दान । मृ गतौ । तिज निशाने । दृभो भङ्ग । मनुः । मरुः । तरुः । रागः ।

भविष्यति गम्यादयः ॥७४३॥ भविष्यदर्थे गम्यादयः साधवो भवन्ति । भविष्यत्कालप्रवृत्तिभ्यः गम्यादिभ्यः इनादयः स्युरित्यर्थः ।

गमेरिनुणिनौ च ॥७४४॥ गम्लृ गत्यादिरूपलक्षणात्स्मादिनिर्णिनिश्च भवतः । ग्रामं गमिष्यतीति ग्रामं गमी । ग्रामं गामी ।

भवतेश्च ॥७४५॥ भू सत्तायां इत्येतस्मादिनिर्णिनौ भवतः भविष्यत्काले । भविष्यतीति भवी भावी । इत्यादि सकलमुणादिषु बोद्धव्यम् ।

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥७४६॥ क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे धातोस्तुमुन्ण्वुलौ भवतः भविष्यदर्थे वर्तमानात् । पाचको व्रजति । पक्तुं व्रजति । पक्ष्यामि इति व्रजति इत्यर्थः । एवं गन्तुं कर्तुं पक्तुं पठितुं तरितुं पातुं भावयितुं मन्तुं हन्तुं भक्तुं ।

सिविमहोरोदवर्णस्य ॥७४७॥ सिव्योरवर्णस्य ओत्वं भवति घुटि परे। स्योतु। मोतु।

शन्त्रानौ स्यसहितौ शेषे च ॥७४८॥ क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थे वर्तमानाद्धातोः स्यसहितौ शन्त्रानौ शन्त्रानशौ भवतः। करिष्यामि इति व्रजति करिष्यन् व्रजति। करिष्यमाणो व्रजति। शेषे च करिष्यतीति करिष्यन् करिष्यमाणः। पक्ष्यन् पक्ष्यमाणः।

पदरुजविशस्पृशो वा घञ् ॥७४९॥ एभ्यो घञ् भवति वा। पादः। रोगः। वेशः। स्पर्शः। घञ् समवाये भावः।

भावे ॥७५ ॥ सर्वस्माद्धातोर्घञ् भवति। पाकः। त्यागः। भोगः। त्यज हानौ। त्यागः। भागः। भावः। पाठः। भावः इत्यादि ॥

घञि चेः ॥७५१॥ इन्धेः पञ्चमस्य लोपो भवति भावकरण-योर्विहिते घञि परे। निदाघो दीर्घो। इध्मम् एधः ॥

रभेर्भावकरणयोः ॥७५२॥ रभेर्भावकरणयोर्विहिते घञि परे पञ्चमो वाऽऽगमो भवति। रम्भः रागः। रम्भणं रभः।

उपसर्गात्सुदुर्भ्यां लभे: प्राग् भात् खलघञोः ॥७५३॥ सुदुर्भ्यां विना उपसर्गात्परस्य लभेर्भात् प्राक् नकारागमो भवति खल्घञोः परतः।

उपसर्गस्य घञि बहुलम् ॥७५४॥ उपसर्गस्य दीर्घो भवति बहुलं घञि परे। सुलभम् प्राप्ती। प्रलम्भः प्रालम्भः। नलम्भः नालम्भः। असुदुर्भ्यामिति किं। सुलभः दुर्लभः।

ग्भुरस्य विकल्पेनोत्वमन्त्यस्य भवति । भावे गुम्फनं गुम्फनम् । यावत्
भावे गावनं गुम्फनम् इत्यर्थः । यावत्पर्यन्तं पर्यन्तम् । यावन्तं अर्पित
यावन्तं यापितं इत्यर्थः ।

कर्मणि चानयमान ॥८००॥ उपमाने कर्मणि कृत्यात् धातो
परः णमुल् च भवति । घृतं इव नष्टं घृतनाशं नष्टः । गुरुरिव
अमन्यत गुरुभावममन्यत । रत्नमिव निहितं रत्ननिधायं निहितं ।

निमूलसमूलयोः कषः ॥८०१॥ निमूलसमूलयोः उपपदयो
कषतेर्धातोः णमुल् भवति । निमूलकाषं कषति निमूलं कषतीत्यर्थः ।
समूलकाषं कषति समूलं कषतीत्यर्थः । अभ्यासं करोति अभ्यस्य करोति
इत्यर्थः । आवर्त्तमिव पश्य आवर्तपाकं पक्वः । इत्यादि यथागमं
मुख्य बोध्यम् ।

स्त्रियां क्तिः ॥८०२॥ धातोर्भावे स्त्रियां क्तिः प्रत्ययो
भवतीति नर्त्त । भूषत भवनं वा भूतिः । नवनं नुतिः । स्तवनं स्तु
तिः । पवनं पूतिः । भाषणं भूतिः । पतनं पूतिः । यजनं इष्टिः ।
भृ निमपरस्य भवनं भूतिः । पुर परागमन भावनं पुष्टिः । भावन
कृतिः भसु मरणस्थान भ्रमणं, प्रथमा रथापा पुष्टि पाशुपः इति तन्
भाषा रोप भ्रान्तिः ।

ग्लाहाज्यादिभ्योऽपुष्पाते क्तः ॥८०३॥ ग्लाजातिरसिवादस्मात्
स्त्रात्नादिभ्यश्च परस्य क्तेर्नकारो भवति । कृतिश्च करणं कोपेव
इति या कीर्ति । गरणं गीर्णि ॥ लवनं लूनिः । पुषातस्तु रता
दुपोपपस्य च पु या चनपूरणयोः पूरणं पूर्तिः । मरणं मूर्तिः ।

हाज्यास्त्राभ्यश्च ॥८०४॥ एभ्यो धातुभ्यश्च परस्य क्त
नकारो भवति स्त्रियां । ओहाक् त्यागे हानं हानिः । ज्या वयोहानौ
ज्यानं ज्यानिः । म्लानं म्लानिः ।

मीनात्यादिदादीनामा ॥ ७६२ ॥ मीनातिमिनोतिदीङा णमुलप्यपि । पिरति स्यादपि आदीनामाकारो भवति यपि परे । मीङ् हिंसायाम् । प्रमाय दुर्मिञ् प्रक्षेपणे । उपमाय । दीङ् क्षयेदीङ् अनादरे । उपदाय । मामनिनामी भावनार्थे । आमाय । निमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रस्थाय अवसाय । विहाय ।

यपि च ॥७६३॥ मन्वन्तिखनामनुनासिकान्तानां पञ्चमो लोपो भवति अन्यस्य भवत्येव, अत्रासम्भवे मुत्पत्युत्पा यपि च परे । प्रहत्य । प्रमत्य प्रहत्य ।

वा म ॥७६४॥ मन्विभिरो म्वनाने लोपो भवति वा यपि च परे । प्रगत्य प्रगम्य आगत्य आगम्य ।

ये वा ॥७६५॥ खनि सनि जनि जनामन्तस्य आकारो भवति यकारे वा । खन खन्यते । प्रखाय प्रखन्य । प्रसाय प्रसन्य । प्रजाय प्रजन्य । प्रसाय प्रसन्य । वर्जी प्रतुसनि । प्रजाय प्रजन्य ।

लघुपूर्वो यपि ॥७६६॥ लघुपूर्वः इन् अयू भवति यपि च परे । प्रशमय्य प्रणमय्य । गत्य संगमय्य विगमय्य ।

आभीक्ष्ण्ये द्विश्च पदं ॥७६७॥ पक्षमणमुलो पूर्वकाल मावमानाश्रयोरुभयेन् तथा च आभीक्ष्ण्ये पदं च द्विर्भवति । भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पायं पायं भुङ्क्ते । पक्त्वा पक्त्वा भुङ्क्ते । दर्शं दर्शं तुष्यति । दृष्ट्वा दृष्ट्वा तुष्यति । पायं पायं तुष्यति । पीत्वा पीत्वा तुष्यति ।

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमिञ् ॥७६८॥ कर्मण्युपपदे कृञः खमिञ् भवति आक्रोशे गम्यमाने । चौरंकारमाक्रोशति । अपंकारं विदधाति । बधिरंकारं आक्रोशति । पाद् कार्ये गच्छति ।

यावति विन्दजीवोः ॥७६९॥ यावतिस्वनिर्दिष्टार्थो यावति

सेट् गुणी भवति वा । मिमृषा पिपासायां । मर्षित्वा मृषित्वा । मृष सहने च । मर्षित्वा मृषित्वा । कृश विलेखने । कर्शित्वा कृशित्वा । वञ्च प्रलम्भने । वञ्चित्वा । लुञ्चु अपनयने । लुञ्चित्वा । ऋत इति सौत्रो धातुः । अर्तित्वा ऋतित्वा ।

थफान्तानां चानुषङ्गिणां ॥ ७८७ ॥ थान्तानां फान्तानां चानुषङ्गिणां क्त्वा सेट् गुणीभवति वा । ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे । ग्रन्थित्वा ग्रथित्वा । श्रन्थित्वा श्रथित्वा । गुफ गुम्फ इत्यादि गुम्फित्वा । गुफित्वा ।

जान्तनशामनिटां ॥ ७८८ ॥ जान्तनशामनिटां चानुषङ्गिणां क्त्वा सेट् गुणी भवति वा । षञ्ज सङ्गे । सङ्क्त्वा सक्त्वा । रञ्ज रागे । रक्त्वा । रंक्त्वा । मस्जो मार्जने । मक्त्वा । णश परिणाशे । नंष्ट्वा नष्ट्वा ।

मस्जिनशोधुंटि ॥ ७८९ । मस्जिनशोः स्वरात्परो नकारागमो भवति धुटि परे । टुमस्जो शुद्धौ । मङ्क्त्वा मक्त्वा । णश अदर्शने । नंष्ट्वा नष्ट्वा । स्वादिव्यंजनेप इट् वा भवति नशित्वा ।

इङ्हातेर्हिस्य ॥७९०॥ ह्यतेरिट् भवति । क्त्वा प्रत्यये । हित्वा ।

समासे भाविन्यनञः क्त्वो यप् ॥ ७९१ ॥ अनञ क्त्वान्तं समासे भाविनि क्त्वाप्रत्ययस्य यबादेशो भवति अभिभूय । अभिभवनं पूर्वं पश्चात्सिद्धिरिति । अभिभूय सिद्ध । विजित्य । प्रस्तुत्य अभीत्य उपेत्य ।

मर्हखल्वो प्रतिषेधयोः क्त्वा वा ॥ ७८ ॥ मर्हं खलु शब्दयोः प्रतिषेधार्थयोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा वा भवति। मलङ्कृत्वा गच्छति। खलुकृत्वा। मलमुक्त्वा। खलुमुक्त्वा। मर्लङ्करणेन। खलुकरणेन। मर्लमोक्षणेन। खलुमोक्षणेन।

क्त्वामसन्त्यवरान्तोऽव्यय ॥ ७८१ ॥ क्त्वामन्तरस-न्त्यवरान्ताश्च कृदन्तसंज्ञा अव्ययानि भवन्ति। अव्ययत्वाच्च विभ क्तीनां लुक्॥

एककर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ७८२ ॥ एककर्तृकयोर्धात्वर्थ-योर्मध्ये पूर्वक्रियमाणात् वर्तमानाद्धातोः क्त्वा भवति। भुक्त्वा व्रजति। स्नात्वा भुङ्क्ते। गत्वा गृह्णाति।

गुणी क्त्वा सङ्कुटादिमुषक्रियाग्रहगुपमृडमृदरुदव सप्रदां ॥७८३॥ सङ्कुटादिमुषादीनां च क्त्वा सह गुणी भवति।

उदनुबन्धपूर्ङ्क्लिशां चित्व ॥ ७८४ ॥ उदनुबन्धानां क्लि शाश्च इट् वा भवति क्त्वाप्रत्यये परे। देवनं पूर्वं पश्चात्सिविदिति देवित्वा घूत्वा। पृधु। पर्धनं पूर्वं पश्चात्सिविदिति पर्धित्वा पृध्वा। भ्रस भ्रमु अपतसने। भ्रसित्वा भ्रस्त्वा। भ्रमित्वा। भ्रन्त्वा पवित्वा। पूत्वा। क्लिशित्वा। क्लिष्ट्वा।

स्थगुनादेर्यु पधस्याको वा ।७८५॥ स्म ष्म वा। वो इत्य सस्यासौ स्थुपय। स्थगुनादेर्व्यजनादेरुपधस्याज्ञानन्तस्य धातोः क्त्वा सह गुणी भवति। धानित्वा। क्षमित्वा क्लिमित्वा।

तृषिमृषिकृषिवञ्चिलुञ्च्यृतां च ॥ ७८६ ॥ एषां क्त्वा

अनेनेति चरत्रम् । एवं वस्त्रम् ।

अर्चिशुचिरुचिसृपिछादिच्छर्दिभ्य इस् ॥७७४॥ एभ्य इस् भवति । अर्चिः । शोचिः । रोचिः । छदिः । सर्पिः । छर्दिः । वर्द्धे वमन । छर्दिः ।

सर्वधातुभ्यो मन् ॥७७५॥ वर्म ।

छदिगमिपदिनीभ्यस्त्रन् ॥७७६॥ एभ्यः परः त्रन् प्रत्ययो भवति । छाद्यते अनेनेति छत्रम् । क्विप् । समुन्नत्रम् । कुर्वन्ति अनेन नवि कटः । भूयतेऽनेनेति भत्रम् । नीञ् प्रापणे । नीयते अस्मिन्निति नेत्रः ।

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ ॥७७७ कृच्छ्रं दुःखं । अकृच्छ्रं सुखं सौख्यं । एषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् भवति भावे कर्मणि कर्त्तरि च । ईषदनायासेन क्रियते इति ईषत्करः कटो भवता । दुष्करः । सुकरः । ईषद्बोधं काव्यम् । दुर्बोधं व्याकरणं सुबोधं अभ्यस्तम् ।

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥७७८॥ ईषदादिषूपपदेषु आभ्यां कर्त्ता कर्मणा खल् भवति । ईषदाढ्यस्य भवनं ईषदाढ्यम्भवम् । भवता दुराढ्यम्भवं । भवता स्वाढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यः क्रियते ईषदाढ्यङ्करो भवान् । दुराढ्यङ्करः । स्वाढ्यङ्करः ॥

आतो युजदरिद्राते ॥७७९॥ ईषदादिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो युच् भवति अदरिद्राते ॥ ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः सुपानः । ईषत्पानः । दुर्मानः । सुपानः । ईषद्दाना । दुर्दाना सुदाना

संज्ञायां च ॥७६७॥ संज्ञायाम् धातोर्ण्वुच् भवति शिल्पे । मलो भञ्जने । उद्दालकपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दालकपुष्पभञ्जिका । एवं शालपुष्पप्रचायिका ।

प्रश्नाख्यानयोरिञ् च वा ॥७६८॥ प्रश्ने आख्याने च गम्यमाने धातोरिञ् भवति ण्वुश्च भवति । कारकाणामन्यथात्व च । त्वं कां कारिमकार्षीः कां कारिकां कां क्रियां कां कृत्यां । सर्वां कारिमकार्षं सर्वां कारिकां सर्वां क्रियां सर्वां कृत्यां । एवं त्वं कां गणिमगणीः । एवं पचिः ।

नञ्यन्याक्रोशे ॥७६९॥ नञ्युपपदे आक्रोशे गम्यमाने धातोरनिर्भवति । अकरणिस्ते वृषल भूयात् । क्रोश- मानस्य भावस्य उपलब्धिर्जीर्यन्ति । अत्र अगमन अजननिः । अप्रयाणिः ।

युट् च ॥७७०॥ नपुंसके भावे युट् भवति । गमनं । हस, हसनं । हसनं । शयनं । वमनं ।

करणाधिकरणयोश्च ॥७७१॥ करणेऽधिकरणे च युट् भवति । आप्नोत्यनेन दृश्यानि प्रवर्तन्ते इत्यनेन अस्मिन्निति वा इध्मप्रव्रश्चनः । गावो दुह्यन्तेऽस्यामिति गोदोहनी । सक्तूनि धीयन्तेऽस्यामिति सक्तुधानी स्थानं । आसनं । शयनं । यजनं ।

पुंसि संज्ञायां च ॥ ७७२ ॥ करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घ भवति ।

व्यादर्शे स्यन्दस्यन्दिप्सु च ॥७७३॥ व्याप हसः भवति च हस् हस नम् स्पिश् एषु प्रत्ययः । दर पद संचरणे । पट व्यापके

स्मयपयिभ्रमे च ॥७६१॥ स्मेरयुक्तः [illegible] पति भयिरस्या च । यथा [illegible] [illegible] । एव उपाधिः । वारिधिः । भविः । पाथिः । सम्माधिः ।

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ७६२ ॥ क्रियाव्यतिहार वर्त्तमानाद्धातोः भाव णच् भवति स्त्रियां । तस्य न पुंल्लागम स्त्रियां वृद्धिरागमो सति इति वृद्धिः । क्रियाव्यतिहारः कर्मव्यत्यय राजते च । पुनः पुनः व्यवक्रोशनं व्यावक्रोशी । व्यवक्रोशन एव व्यावक्रोशी । इति विहसन । पुनः पुनः व्यवहसनं व्यावहास । व्यावहास एव व्यावहासी ।

अभिविधौ भाव इनुण् ॥७६३॥ अभिविधिरिति [illegible] । अभिव्याप्तः सामस्त्येन क्रियासम्बन्ध इत्यर्थः । अभिविधौ गम्यमान धातोरिनुण् भवति भाव स्वार्थे अण् भवति । कुट कौटिल्ये । संकुटनं सांकोटिनं । समाटिनमेव सांमाटिनं वर्तते । एवं सांराविणम् । सांद्रावसिनं वर्तते ।

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ ७६४ ॥ षानुबन्धेभ्यो भिदादिभ्यश्च भाव अङ् भवति स्त्रियां । क्षप क्षमायां । क्षप सामर्थ्ये । क्षमा । त्रपूष् लज्जायाम् । त्रपा । व्यथ ताडने व्यथा । भिदिर् भिदा । गुहू संवरणे । गुहा । स्पृह ईप्सायां । स्पृहा ।

आतश्चोपसर्गे ॥७६५॥ उपसर्गे आकारान्ताद्धातोरङ् भवति स्त्रियां । सन्ध्या । संस्था । उपधा । अन्तर्धा ।

रोगाख्यायां ण्वुल् ॥७६६॥ रोगाख्यायां धातोर्ण्वुल् भवति स्त्रियां । प्रवाहिका । प्रच्छर्दिका ।

भावकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥७५४॥ अद्यमित कारक भावे च संज्ञायां घञ् भवति । रीयते अस्मादिति रागः । भीयते अस्मादिति भायः । एवं विपाकः । प्रास-प्रासो । प्रास्यते अस्मादिति प्रासः । आसारः । विहरन्त्यस्मिन्निति वा विहारः । भुज्यते इति भोगः ।

स्वरवृदगमिग्रहामल् । ७५६ ॥ स्वरान्ताद् दगमिग्रहिभ्यश्च अल् भवति भावे । भूयते भवनं वा भवः । भवनं भवः । अयनं अयः । वरणं वरः । दरणं दरः । गमनं गमः । ग्रहणं ग्रहः ।

ट्वनुबन्धादथुः ॥७५७॥ ट्वनुबन्धादथुर्भवति भावे । टुवेपृ कम्पने वेपनं वेपथुः । कम्पथुः । टुदु उपतापे । दवथुः । टुवमु । । वमनं वमथुः । टुओश्वि समृद्धौ । श्वयथुः । टुनदि समृद्धौ । नन्दथुः । टु ओश्वि गतिवृद्ध्योः । श्वयथुः ।

ड्वनुबन्धात्रिमक्तेन निर्वृत्ते ॥७५८॥ ड्वनुबन्धाद्धातोस्त्रिमक् भवति तेन धात्वर्थेन निर्वृत्ते पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमं एवं कृतं यत्न निर्वृत्तं कृत्रिमं ।

याचिविच्छिप्रच्छियजिस्वपिरक्षियतां नङ् ॥ ७५६ ॥ एभ्यो नङ् भवति भावे । याच्ञा । यज्ञः । शुद्धी इति शाकटः । विघ्नः । प्रश्नः । यज्ञः । स्वप्नः । रक्ष्णः । यती प्रयत्ने । यत्नः ।

उपसर्गे दः किः ॥७६ ॥ उपसर्गे उपपदे दासंज्ञकात् किर्भवति भावे । दासंज्ञोऽदाप्दापधातुक इत्याकारलोपः । आदिः । व्याधिः । प्रधिः । सन्धिः । निधिः ।

संपदादिभ्यश्च क्विप् ॥८०५॥ संपदादिभ्यः क्विप् भवति भावे स्त्रियां । पद गतौ संपद्यते संपदनं वा संपत् । षद्लृ विशरण-गत्यवसादनेषु ॥ संसदनं संसत् । परिपदनं परिपत् ।

व्रजयजोः क्यप् ॥८०६॥ आभ्यां भावे स्त्रियां क्यप् भवति । व्रज् गतौ व्रजनं व्रज्या इज्या ।

श च ॥८०७॥ कृञो भावे शः भवति क्यप् किरच स्त्रियां । क्रियते करणं वा यथाविशेषेर्न इति इकारागमः क्रिया भावोऽस्तोन्त पाठुमन्ये कृत्या इति ।

शंसिप्रत्ययात् ॥८०८॥ शंसेः प्रत्ययान्ताद्धातोरपि अप्रत्ययो भवति स्त्रियां । शंसु स्तुतौ प्रशंसनं प्रशस्यते इति वा प्रशंसा प्रत्ययान्तात् कुसूयणं कुसूयस्व इति वा कुसूया । चक्ष परिभाषणे चिचक्षया चिचक्षा । बिभित्सनं बिभित्सा । पिपठिषणं पिपठिषा । पिपासनं पिपासा । लोलूयनं लोलूया । कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । स्वार्थे यक् । कण्डूयादेर्यक् कण्डूयनं कण्डूया ।

गुरोश्च निष्ठायां सेटः ॥८०९॥ निष्ठायां सेटः गुरुमतो धातो रप्रत्ययो भवति स्त्रियां । ईह चेष्टायां ईहनं ईहस्व इति वा ईहा । ईक्ष दर्शने ईक्षणं ईक्षा । एवं सर्वमवगन्तव्यम् । [इति]

माघशुक्लत्रितिथिर्न वादिपर्वतवासिना ॥
कृताया रूपमालायां कृदन्त पर्व पूर्वत ॥ १ ॥
मन्दबुद्धिप्रबोधार्थं माघसेनमुनीश्वरः ॥
कातन्त्ररूपमालाख्यां वृत्तिं व्यरचयत्सुधीः ॥ २ ॥
वीरोऽप्यप्रकारिणा समभवत् सौजन्यमात्माधिके
सन्मार्गं श्रुतमाघसेनमुनिपे मैत्रिपदेवे मयि ॥ ३ ॥

सिद्धान्तोऽयममापि यः स्वपिरवागर्वोद्धतः केवलम्
संस्पर्द्धेत वदीयगर्वकुहरे वक्ष्यामहे मद्वचः ॥ ४ ॥

इति कातन्त्रस्य रूपमाला प्रक्रिया समाप्ता ।

अत्र उपयुक्ताः श्लोकाः ।

आरम्भात्तं श्रीमदावार्हत्प्रमोक्षश्रीपदे सुधि ।
यत्प्रसादात् व्याकरणं भवेत् सर्वार्थसाधकं ॥ १ ॥
अकारादिहसीमानं वर्णाम्नायं वितन्वता ।
अयमेवादरणाय न स्वनामास्यावमादित ॥ २ ॥

तथाहि,

अ एव स्वार्थिकेनाऽऽद्य शाद्यम् इह अयमात्मिमा
तकारादिर्जायपि पाठोऽकारादिहसीमकः ॥ ३ ॥
यः स्मरे कम वर्णेषु रादिपः स तु हान्वितः ।
अकारादिहसीमाख्ये पाठेऽर्हं मंगलं पदं ॥ ४ ॥
यथार्हत्पदसंदर्भात् वर्णाम्नायः प्रतिष्ठितः ।
तस्मै कौमारशब्दानुशासनाय नमोनमः ॥ ५ ॥
आद्म्या कुमार्या प्रथमं सारस्वत्याप्यधिष्ठितं ।
अर्हं पदं संस्मरंस्या तत् कौमारमधीयते ॥ ६ ॥
कुमार्या अपि भारत्या अनुज्ञातेऽप्ययं क्रमः ।
अकारादिहपर्यन्तस्ततः कौमारमित्यदः ॥ ७ ॥

॥ समाप्त ॥